

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

Tartalom

RELEVÁNS-E A HUMOR A RELEVANCIAELMÉLETBEN? <i>Nemesi Attila László</i>	1–31
SZEMAFOR HÁT! <i>Szeteli Anna – Gocsál Ákos – Alberti Gábor</i>	33–63
A CSAK ÉS AZ ISPARTIKULA A MONDÁSOKBAN MINT ÉRVELŐ SZÖVEGEKBEN <i>Kocsány Píroska</i>	65–97
AZ EVIDENCIALITÁS KIFEJEZÉSEIRŐL BOSZORKÁNYPEREKBEN: KÖVETKEZTETÉS, ÉRTÉKELÉS ÉS ÚJRAÉRTÉKELÉS <i>Varga Mónika</i>	99–127
EZ VAGY AZ? EGY PRODUKCIÓS KÍSÉRLET EREDMÉNYEI <i>Tóth Enikő</i>	129–146

6/1 (2019)

Releváns-e a humor a relevanciaelméletben?

Nemesi Attila László

PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A dolgozatban azt vizsgálom, hogy a relevanciaelmélet milyen értelmezését tudja adni a tisztán nyelvi és a nyelvi összetevőt is tartalmazó multimodális humorjelenségeknek. Mivel kognitív pragmatikai elmélet, amelyet nem a humor magyarázatára dolgoztak ki, hanem a kommunikációnak mint a valóság megismerésére irányuló információfeldolgozásnak az általános modelljeként, tisztázásra szorul, hogy fogalmi apparátusa és alaptézisei mennyiben alkalmasak a humor természetének megragadására. Dinamikus kontextusfelfogása és a következtetési műveletek középpontba állítása kifejezetten előnyös a humoros diskurzusok mélyreható magyarázatában. Kérdéses viszont, hogy mindent átfogó kommunikációs alapelve hogyan vonatkozatható a humoros szándékú megnyilatkozásokra, amelyek jellemzően kijátsszák a relevancia-keresés heurisztikáját, miközben a humoros hatás szempontjából mégiscsak relevánsak. Ha a humorral nem is, a vele sűrűn összefonódó iróniával a relevanciaelmélet a kezdetektől foglalkozik, ezért ezt a fejezetét kritikus elemzésnek vetem alá. A nyelvi példákat többféle műfajból, illetőleg szövegtípusból merítem.

Kulcsszavak: humor, relevancia, relevanciaelmélet, explikatúra, implikatúra, kontextus, irónia

1. Bevezetés

A Sperber és Wilson (1995 [1986]) által kidolgozott relevanciaelmélet a kortárs pragmatikakutatás egyik vezető, Magyarországon is jól ismert és művelt irányzata (magyar nyelven I. pl. a *Helikon* című folyóirat 2006/4. számát, valamint: Reboul-Moeschler (2000 [1998]); Németh T. (2003; 2006); Nemesi (2009); Bárány-Zvolenszky-Tózsér (2015)). Kommunikációfogalma azokat az eseteket öleli fel, amikor valaki (vagy valakik) valamilyen információt szeretne (vagy szeretnének) valaki (vagy valakik) tudomására hozni úgy, hogy ebbéli szándékát (vagy szándékukat) nyilvánvalóvá is teszi(k). Nincs az elmélet a nyelvi kommunikációra korlátozva, de indulásától kezdve elsősorban a nyelvi megnyilatkozások értelmezési folyamataira összpontosít, kulcsszerepet tulajdonítva az elme mint megismerő rendszer relevanciamaximalizálásra való beállítódásának (minél nagyobb mentális „haszon” minél kisebb mentális „költség” árán). Szeretné áthidalni azt az űrt, amely a nyelvileg kódolt (konvencionális, szemantikai) jelentés és a szándékolt, illetőleg kikövetkeztetett (kommunikációs, pragmatikai) jelentés között mutatkozik. Erre utal az „alul-determináltsági tézis” (Carston 2002: 15–30). A megnyilatkozásjelentés nyelvi aluldetermináltsága Grice (1975) óta a pragmatika egyik központi témája.

Noha a humoros szövegek bőséges példatárai az aluldetermináltsági tézisnek, nem vonták magukra Sperber és Wilson figyelmét. Követőik között azonban többen is akadtak/akadnak, akik megpróbálták/megpróbálják kiterjeszteni az elméletet ilyen irányba is (ezeknek a törekvéseknek a szintézise Yus (2016), kivonata Yus (2017)). Tanulmányomban részletesen megvizsgálom a humor relevanciaelméletbe való beillesztésének gondolatát, mint tettem azt korábban a grice-i-leechi társalgásimaxima-elmélet (Nemesi 2016 [2011]: 135–159; 2015a) és a beszédaktuselmélet (Nemesi 2016) vonatkozásában, egy rövid összevetésig is eljutva (Nemesi 2015b), amelyben már esett szó a relevanciaelméletben rejlő lehetőségekről és korlátokról. Itt alaposabban körbejáróm a kérdést, többféle műfajt és szövegtypust bevonva a vizsgálatba. Magának a humor fogalmának a meghatározási nehézségeiről és viszonylagosságáról sokan írtak (l. pl. Attardo 1994; Martin 2007; Schnurr 2010; Nemesi 2018). A relevanciaelmélet nyelvéhez igazodva előljáróban azt mondhatjuk, hogy adva van egy stimulus (nyelvi, nem nyelvi vagy multimodális közlés), amely mulattat egy befogadót (hatás), akár volt ilyen szándéka a közlőnek, akár nem. Ha volt, akkor ebből a szempontból (is) relevánsnak szánta a stimulust, vagyis a hatás (mulattatás) kedvéért (is) hozta létre, amely hatás rendszerint jól látható-hallható – mosoly, nevetés stb. –, de e külső megnyilvánulásai többé-kevésbé kontrollálhatók, elfojthatók, azaz nem szükségszerűek, bár nagyon jellemzőek. Nézzük tehát, mit tud mondani a relevanciaelmélet a humoros nyelvi (vagy nyelvi összetevőt is tartalmazó multimodális) stimulusokról.

2. A kontextus(ok) felépítése

Szembetűnő hiányossága a klasszikus pragmatikaelméleteknek, hogy nincs bennük kimunkálva a kontextus fogalma és közreműködése a beszélői szándékok kifejezésében, illetőleg a nyelvi megértésben. A megnyilatkozások elemzésénél adótnak veszik a hozzájuk tartozó (többnyire magával a megnyilatkozással együtt kitalált) kontextust, amely közös és egyformán elérhető a résztvevők számára. Austin (1990 [1962]: 87, 107, 139, 150–151) és Searle (2009 [1969]: 30–31, 42, 84), bár több helyütt utalnak arra, hogy a beszédaktusok értékét („erejét”) és elfogadhatóságát befolyásolja a megnyilatkozás kontextusa (pl. „Az ő szájából utasításnak vettem, s nem kérésnek”; a „»szeretném, ha nem tennéd meg« [...] bizonyos kontextusokban jóval több lesz, mint pusztán egy óhaj kifejezése”), és az illokúciós aktusok sikerfeltételei tartalmazzanak a kontextusra vonatkozó előírásokat, végül is mellőzik a fogalom definiálását. Grice-nál (1975: 50; 2011 [1989]: 35) ugyanezt figyelhetjük meg: az implikátúra levezetéséhez szükséges adatok között felsorolja a megnyilatkozás „nyelvi vagy egyéb kontextusát” és „a háttértudás további elemeit”, de hogy ezek pontosan mit is foglalnak magukba, azt nem fejti ki, csupán példáinak rövid glosszáiból tudunk valamelyest következtetni rájuk.

A grice-i modell kritikájából (Wilson–Sperber 1981) kinőtt relevanciaelmélet egyik újdonsága és erénye, hogy a kontextusépítést árnyaltan tudja modellezni. Ez témánk szempontjából azért különösen fontos, mert a humor tipikus velejárója, hogy a szereplők (és/vagy a hallgató, a néző) először más kontextust építenek föl magukban, mint amit „kellene”. Ha a kontextust nem eleve meglévőnek tételezzük fel, hanem megnyilatkozásról megnyilatkozásra alakulónak, jobban meg tudjuk magyarázni a félreértéseket (vö. Yus 1999; Ivaskó–Németh T. 2002; Ivaskó 2005)

és a következtetések humoros tévösvényeit (vö. Yamaguchi 1988; Jodłowiec 1991; Dynel 2009).¹

Vegyünk egy példát a kontextusok humoros célzatú manipulálására (Verschueren 1999: 110–111; Tátrai 2004: 491; 2011: 66; 2017: 949): A *tacs*kó című közkedvelt bohózatban a Rátanyi Róbert által alakított apa félreértelmez egy levelet, amelyet Vera nevű lányának (Pap Vera) küldtek Veszprémből. Vera korábban ott dolgozott, és hozzájutott egy kiskutyához, de mindaddig titokban akarta tartani szülei előtt, amíg be nem költözik az új lakásukba. A közönség erről már a bohózat elején értesül, amikor Vera elmeséli a tervezett meglepetést barátnőjének, Erzsikének, aki szintén szeretett volna egy kutyát ajándékozni nekik. Vera apját a levél kihozza a sodrából. Felolvastatja feleségével:

- (1) „Kedves kisasszony! Örömmel értesítem, hogy a kicsi szépen fejlődik. Már a legtöbbször kikéredzkedik. Most már csak ritkán fordul elő, hogy a szobában megy ki... Azt hiszem, most már nyugodtan hazaviheti a kisasszony. Nagyon aranyos kis tacsó.”

A szülők azt a téves kontextust építik föl az (1)-hez, hogy lányuk, miatt Veszprémben volt, gyermeket szült, és a levelet az írta, akinél „a kicsit” eddig rejtegette. Ennek fényében döbbenet hallgatják Vera válaszait, aki nem érti a felháborodást:

- (2) – De hát mért szégyelljem magam? Én csak nektek akartam meglepetést.
[...]
– Azért csináltam, hogy örüljete.
[...]
– Apád a vőlegényednek is megmondja a magáét.
– A vőlegényemnek? Á, Pistának semmi köze hozzá.
– Micsoda?! Hát nem a vőlegényedtől van a kicsi?
– Nem is tud róla.
[...]
– Azonnal mondd meg, hogy kitől van!
– Fogalmam sincs. Egy oda való fiatalembertől.
[...]
– Papa, kérek, hát mi értelme lett volna kérdezősködni? Nekem csak az volt a fontos, hogy teljesítette a kérésemet.
– Kérted?
– Persze, hát én mentem oda hozzá.
[...]

¹ Más pragmatikaelméletek is a dinamikus és komplex kontextusfelfogás mellett érvelnek (Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2004; 2011: 51–67; 2017: 927–952). A legismertebb nyelvészeti humorelmélet a *szemantikai forгатókönyv* fogalmába integrálja a fikción (a vicc világán) belüli kontextuális tényezőket, két forгатókönyv váratlan ütközésével magyarázva a humoros csattanót (Raskin 1985). Továbbfejlesztett változata hat „tudásforrás”-ról beszél: forгатókönyv-ütközés, logikai mechanizmus, szituáció, célpont, narratív stratégia és nyelv (Attardo-Raskin 1991; magyarul l. Nemesi 2015b: 124–132; 2018: 47–52).

- Anyu, hát mért kell ebből ekkora ügyet csinálni? Ha nem akarjátok, akkor otthagynom Veszprémben.
- Hogyhogy otthagyod?
- Hát úgy, hogy megírom annak az asszonynak, akinél van, hogy adja oda valakinek...

A félreértés tehát nem tudatosul a bohózat karaktereiben (a szülők szerint lányuk „nem normális”, „megbolondult”). Sőt, tovább fokozódik, amikor betoppan egy idegen férfi, mit sem sejtve arról, hogy Veráék új lakásában pár napja már nem egy falvédőket és plakátokat forgalmazó vállalat irodája működik. Ennél a vállalatnál szeretné ugyanis értékesíteni apró gyermekeket ábrázoló falvédőit. Vera apja a veszprémi fiatalembernek nézi:

- (3) – Na végre valaki... Jó napot kívánok!
 – Jó napot!
 – Kérem szépen, én vidékről jöttem... a... nem tudom, hogy kivel kell tárgyalnom a... gyermek miatt.
 – A gyermek miatt?
 – Igen, kérem. Biztos tetszett már hallani róla.
 – Persze... Milyen minőségben van érdekelve a dologban?
 – Há' hogyhogy minőségben, kérem szépen, hát... a gyermek az én művem, kérem.
 – A maga műve?!
 – Igen, kérem, a legsikerültebb alkotásom.
 – Nekem ne hencegjen vele!
 – Nem, nem hencegés, kérem. Ahány asszony meglátja, az... az mind könyörög, hogy ő is akar egy ugyanyolyat.
- [...]
- ... pedig nem is csinálom olcsón.
  - Hát maga pénzt kér érte?!
  - Mért, talán ingyen adjam? Hát én ebből élek, kérem.
  - Szép kis foglalkozás... S maga ezt ilyen nyíltan bevallja?
  - Há' mért tagadnám? Engedélyem van rá a tanácstól.
- [...]
- Én ahhoz ragaszkodom, hogy a lányomat elvegye feleségül!
  - Az nagyon nehéz lesz, tudniillik én nős ember vagyok, kérem...
  - Nős???
  - Igen, nős vagyok...
  - S ilyesmiket csinál?
  - Na de hogy jön ez ide, kérem? Hát attól én még igazán nős lehetek.
  - És ahhoz mit szólna, hogyha a felesége megtudná, hogy maga ilyesmivel foglalkozik?
  - Hogyha megtudná? Hát tudja! Én otthon a lakásban csinálók mindent.

Nem szükséges talán ennél bővebben, Vera magából kikelt apjának nem verbális reakcióit is érzékeltetve idézni a jelenetet ahhoz, hogy lássuk: a két szereplő a másik minden soron következő megnyilatkozását a saját kontextusába próbálja beilleszteni, azt építve tovább, és csak a bohózat végére derül ki, miért okozott ez

mindkét félnek nehézséget.² Mivel fikciós műfajról van szó, nem érdemes azt firtatnunk, mennyire valószínű, hogy ilyen sokáig elhúzódik a kölcsönös félreértés. Koncentráljunk inkább arra, mely összetevőkből vezetné le a relevanciaelmélet az apa kontextusát.

Az egyik forrás: milyen fogalmakat kódolnak azok a szavak, amelyek a megnyilatkozásokban előfordulnak, és milyen nagyobb enciklopédikus információhalmazt aktiválnak a hallgató fejében. A főnévi KICSI fogalom az (1)-ben első hallásra/olvasásra kisgyermeket, csecsemőt kódol, ami zavartalanul beilleszthető a levél állításába, mert a hozzá tartozó enciklopédikus tudásnak része, hogy a kisgyermek két-három éves korukig nem szobatiszták. A TACSKÓ fogalma készíthetné az addig felépített kontextus elvetésére a szülőket, hiszen a tacsó mindenekelőtt egy 'rövid lábú, hosszú testű, lecsüngő fülű kutyafajta'. Másodlagosan azonban lehet pejoratív ('éretlen, felelőtlen kölyök') vagy akár kedveskedő ('csintalan, de kedves kisgyerek') metaforikus szinonimája is a KICSI-nek. Ez utóbbi értelmezés kerekedik felül különösebb kétely nélkül, így a (2)–(3)-nak már az lesz az előzetes kontextusa az apa és a (2)-ben az anya számára is, hogy lányuknak titokban gyermeke született, és az, aki Veszprémben neveli, elérkezettnek látja az időt arra, hogy Vera hazavigye, mivel már majdnem szobatiszta. Ha mindenáron ehhez akarjuk igazítani Vera megnyilatkozásait a (2)-ben, tényleg úgy tűnhet föl, hogy a lány „megboldult”: nemhogy nem szégyelli magát, amiért házasság előtt és szülei tudta nélkül gyermeket szült, de még örömet is akart ezzel szerezni nekik, ráadásul nem a vőlegény a „kicsi” apja, hanem egy olyan férfi, akit egyszerűen megkért erre annak ellenére, hogy nem ismeri. Mi több, a gyermeket otthagyná és „elajándékozgatná” Veszprémben, hogy elképedt szüleit megnyugtassa...

A valóságnak Vera előzetes kontextusa felel meg, ám mivel föl sem vetődik benne, hogy szüleinek a kontextuális feltevései a „kicsi” szó félreértése miatt különböznek az övéitől, azt hiszi, a kutya ellen van indokolatlanul heves kifogásuk. A (3)-ban a falvédőkészítő kisiparos rögtön a GYERMEK fogalmat állítja középpontba, amelyet Vera apja a KICSI-vel azonosít, és a levél alapján kreált, majd a (2)-ben kiegészített kontextusba helyezi mindazt, amit hall. Így lesz megbotránkoztató, hogy a „gyermek” a nem különösebben jó megjelenésű férfi „műve”, „legsikerültebb alkotása”, hogy pénzt kér érte, mert ebből él, hogy nő stb. – aki viszont joggal furcsállja, hogy lebecsülik a foglalkozását, házasságra akarják kényszeríteni, és kifogásolják, hogy nő. Ha nála lenne a falvédő, és megmutatná, vagy például a levélhez egy fénykép lenne mellékelve a tacsóról, Vera apja közvetlen érzékszervi úton jutna olyan információhoz, amely érvénytelenítené a téves feltevésekből kiinduló kontextust. Három forrása van tehát a kontextust alkotó feltevéseknek: a diszkurzuselőzmény (a megnyilatkozás nyelvi kontextusa, szövegkörnyezete), a megnevezett fogalmak által elérhetővé váló enciklopédikus ismerethalmaz

² Hasonló példa Goatly (2012: 248–249) monográfiájából: egy gyermektelen házaspár tíz év után elhatározza, hogy spermadonorhoz fordul. A férj dolgozni megy, a feleség otthon várja az ismeretlen férfit. Véletlenül épp egy utazó bébifotós jár a környéken, és amikor becsönget, elkezdődik a két vágányon futó – nekünk, olvasóknak szándékolatlan kétértelmű – párbeszéd. A fotós ugyanis olyan (angol) kifejezéseket használ, amelyeket ő a fényképezés, az asszony viszont a nemi aktus mikéntjére vonatkoztat (pl. „If we try several different positions and I shoot from six or seven angles, I'm sure you'll be pleased with the results”).

(világtudásdarabok) és a közvetlen fizikai környezetből nyerhető információ (szituációs kontextus). Ez együtt – amit a relevanciaelmélet az egyén *kognitív környezetének* (cognitive environment) nevez – elvben rendkívül sok feltevést hívhatna elő, köztük számos irrelevánsat. A kontextus valójában a kognitív környezet leszűkített halmaza. Meg kell tehát mondania a relevanciaelméletnek, mi alapján szűkítik a társalgók a kognitív környezetet a kontextusra, vagyis mi kerül végül bele.

3. Megértés és megismerés

Mint minden megismerő lényé a maga komplexitási fokán és létfenntartási feltételei között, az ember elméje is úgy működik, hogy a lehető legpontosabb reprezentációt próbálja megalkotni a világról. Automatikusan arra fókuszál, mi lehet ebből a szempontból releváns információ az éppen aktuális kognitív környezetben. A kontextus feltevések kiválasztásával jön létre: a hallgató, amikor találkozik egy megnyilatkozással, a kommunikatív relevancia elve alapján interpretálja azt, és ehhez keresi azokat a feltevéseket, amelyekből levezethető a legnagyobb kognitív hatással és a legkisebb kognitív erőfeszítéssel járó értelmezés. Minél kisebb hatást eredményez, illetőleg minél nagyobb műveleti energiát igényel egy feltevés előhívása, annál kevésbé releváns. A kommunikatív relevancia elve az osztenzív-következtetési kommunikáció eseteire érvényes (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 63, 158, 260–261; Wilson–Sperber 2004: 610–614; Reboul–Moeschler 2000 [1998]: 90–97; Carston 2002: 378–379):

- (4) a) **Osztenzív-következtetési kommunikáció:**
A kommunikátor létrehoz egy stimulust, ami kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi a résztvevő felek előtt a kommunikátor abbéli szándékát, hogy a stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a hallgató(ság) számára egy {I} feltevэшalmazt.
- b) **A kommunikatív relevancia elve:**
Az osztenzív-következtetési kommunikáció minden megnyilvánulása saját optimális relevanciájának elvárását közvetíti.

Az optimális relevancia vélelmezése azt jelenti, hogy ha az osztenzív-következtetési kommunikáció esete forog fenn, a hallgató nyugodtan feltételezheti, hogy a beszélő a tőle telhető legrelevánsabb stimulust produkálta az {I} feltevэшalmaz közlése érdekében, és az ebből származó pozitív (a kognitív funkciók és célok megvalósulásához hozzájáruló) kognitív hatás ellensúlyozni fogja a megértéshez szükséges kognitív erőfeszítést (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 266–271). A hallgató tehát keresi a kognitív környezetében elérhető azon feltevéseket, amelyek hozzásegítik a legrelevánsabb interpretációhoz, és ezek a feltevések alkotják a kontextust. Van azonban itt némi körben forgás: ha a kontextust alkotó feltevések kiválasztását a relevancia keresése irányítja (i. m. 141), bármilyen feltevés relevanciáját viszont csakis valamilyen kontextusban lehet megállapítani (i. m. 125), akkor a kontextust alkotó feltevéseknek is kell, hogy legyen saját kontextusuk (benne az éppen interpretálandó megnyilatkozással). Vagyis fennáll annak a veszélye, hogy a kontextus meghatározása végtelen regresszióba torkollik, mert a relevancia és a kontextus fogalmát nem sikerül egymástól függetlenül definiálni (vö. Leezenberg 2001 [1995]:

113; Franken 1999: 147; Nemesi 2009: 92). A másik alapvető probléma, hogy a kognitív hatás és erőfeszítés nem mérhető, így a relevanciaelméleti apparátus túl általános ahhoz, hogy megbízható empirikus előrejelzéseket adjon a feltevések súlyozásáról (Levinson 1989; 2000: 57–59).

Amennyiben a humor belefér az osztrénzív-következtetéses kommunikáció fogalmába, a kommunikatív relevancia elve ugyanúgy érvényes lesz rá, mint a nem humoros osztrénzív (a kommunikátor informatív szándékát nyilvánvalóvá tevő) stimulusokra. A relevanciaelmélet iskolateremtő teoretikusai (Dan Sperber, Deirdre Wilson, Diane Blakemore³ és Robyn Carston⁴) – e tekintetben Austin, Searle és Grice nyomdokain haladva – nem térnek ki részletesen a humor kérdésére. Mások viszont magától értetődő természetességgel kísérik meg alkalmazni a poszt-grice-i téziseket a viccekre és további humorjelenségekre (Jodłowiec 1991; Curcó 1995; 1996; Yus 2003; 2008; 2016; 2017; Biegajło 2013). Kézenfekvő (lenne) a humort is (kognitív) hatásként felfogni, amely valamilyen nehézségi fokú gondolkodási erőfeszítést (következtetéseket) igényel.

4. A humoros megnyilatkozások relevanciája

Azt már láttuk, hogyan épülhet ki a humoros kontextus. Vegyük most szemügyre magát a humoros megnyilatkozást. Egy megnyilatkozás nyelvi formája (a relevanciaelméletben: logikai forma) gyakran hiányos – a kontextus alapján a hallgató egészíti ki, hogy teljes értékű állítás (vagy kérdés stb.) legyen. Előfordulhat ugyanis, hogy elmaradnak bizonyos mondatrészek, amelyeket a szintaktikai szabályok ugyan megkövetelnek, de mivel könnyű őket azonosítani a kontextus alapján, pragmatikai okból mégis elhagyhatók.⁵ Az is előfordul, hogy egy kifejezés referenciája a kontextusból töltődik fel, mert vagy deiktikus névmás, határozószó, vagy többértelmű

³ Blakemore (1992: 13–14) csupán annyit mond, hogy egyes viccek a következtetések törlesztését használják ki, idézve is egy ilyet: Izgatott hölgy gyorsan hívná az orvost, mert a fia „lenyelte a töltőtollat”, az azonban a sok várakozó páciensére hivatkozva csak három-négy óra múlva ígéri, hogy megy. „Három vagy négy óra... Mit fogok addig csinálni?” – kérdezi döbbenet az asszony, mire az orvos azt javasolja neki, hogy írjon ceruzával. Bár a poén a kérdés mögötti szándék félreértésén, azaz félrekövetkeztetésen alapul (mit fog közben csinálni a fiával – mivel fog írni), az orvos első reakciójából mindjárt arra következtethetünk, hogy orvos léte nem következtette ki az abszurd balesettel járó életveszélyt és a beavatkozás sürgősségét. A következtetések tehát még egy ilyen rövid viccnél is többlépcsősek és többszintűek lehetnek (a viccszereplők következtetései – a viccesélő és a hallgató következtetései). A fikciós kommunikáció szintjeiről és azok elkülönítésének fontosságáról l. Yamaguchi (1988); Brock (2011); Dynel (2011); Nemesi (2015a).

⁴ Carston (2002: 137) megemlíti, hogy humoros hatás származhat egy-egy implikált premisszából, például:

- Ki az az úriember, akivel tegnap este láttalak?
- Nem úriember volt, hanem szenátor.

Az implikált premissza: 'A szenátorok nem úriemberek'. Másutt (i. m. 302) a visszhangszerű megnyilatkozások lehetséges humorára találunk futólagos utalást.

⁵ Ezek általában az ige kötelező vonzatai (argumentumai). Maga az ige is elhagyható, mint például a (2)-ben: „A vőlegényemnek?” ('A papa megmondja a magát a vőlegényemnek?'), vagy a (3)-ban: „A gyermek miatt?” ('A gyermek miatt jött tárgyalni?').

(nyelviileg kódoltan vagy kontextuálisan). A nyelviileg kódolt jelentés tehát nem mindig elégséges ahhoz, hogy egy megnyilatkozás propozíciós tartalmát explicitté tegyük: szükség van pragmatikai műveletekre is. Gondoljunk a *kicsi*, a *tacskó* és a *gyermek* referenciájának hozzárendelésére a főnti bohózatban, vagy az olyan névmások értelmezésére, mint az *ebből* a (2)-ben („Anyu, hát mért kell ebből ekkora üveget csinálni?” – miből?), vagy a *rá* a (3)-ban („Engedélyem van rá a tanácstól” – mire?). Az így teljessé vált propozíciót a relevanciaelmélet – a grice-i *implikátúra* analógiájára – *explikátúrának* nevezi. Bár megértésük következtetéseket is igényelhet, az explikátúrákat expliciten kommunikáljuk (így a grice-i „mondott” jelentésbe tartoznak), míg az implikátúrákat impliciten – vallják az irányzat képviselői (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 176–183; Blakemore 1992: 57–63; Carston 2002: 116–164, 377).⁶ A megnyilatkozás implikátúráját (vagy implikátúráit) az explikátúrából és a kontextust alkotó feltevésekből tudja levezetni a hallgató (vö. Wilson–Sperber 2004: 615). Mindez azt jelenti, hogy explikátúra nincs kontextus nélkül, kontextus nincs logikai forma nélkül, implikátúra pedig nincs explikátúra és kontextus nélkül. A kommunikatív relevancia elve csak a logikai formát nem befolyásolja – a kontextus kiválasztását, az explikátúra meghatározását és az implikátúra levezetését igen.

Amire a relevanciaelméletet kidolgozták, legkevésbé sem az, hogy megmondja, mitől lesz humoros egy szöveg. Mivel radikálisan redukcionista, nincsenek olyan interakciós posztulátumai (mint a beszédaktus-elméletben a sikerfeltételek vagy a grice-i együttműködési alapelv és maximái), amelyek nem teljesülése a humor lehetőségét hordozná. Amit viszont mindenképpen meg kell magyaráznia, az az, hogyan érti meg a hallgató a szöveg humorát. Az általános recept úgy szól, hogy a hallgató automatikusan a kommunikatív relevancia elvével összhangban lévő interpretációt részesíti előnyben, amit a beszélő előre meg tud tervezni, miközben úgy alakítja a szöveget, hogy ez utóbbi érvénytelennek bizonyuljon egy eredetileg kevésbé releváns interpretációval szemben (Jodłowiec 1991; Curcó 1995; Yus 2003; 2017). Ennek a szerkesztési stratégiának számos változata létezik. Az egyik az explikátúrák láncolatának *A tacskó* című bohózatban is megfigyelhető humoros inkongruenciája. Rövidebb szövegekben, például egy viccben elég egyetlen rosszul interpretált explikátúra is a poénhoz:

(5) (LVk. 230.)

Beteg a súlyemelő felesége. Az orvos megvizsgálja az asszonyt, majd felír egy gyógyszert.

– Ezt váltsa ki – mondja a bajnoknak –, és minden órában egy evőkanállal adjon belőle a feleségének, de előbb mindig rázza fel...

Alig ér haza az orvos, a súlyemelő máris telefonál.

– Doktor úr! A feleségem elvesztette az eszméletét.

– Lehetetlen. És mikor?

– Amikor először kezdtem rázni.

A humoros félreértés abból adódik, hogy a *felráz* ige tárgyi argumentuma – amit az orvos a gyógyszernek, a súlyemelő viszont a feleségének feleltet meg – a párbeszéd

⁶ A teljesen explicit és a teljesen implicit jelentések közötti „szürke zónát” más kutatók másféleképpen osztják fel (l. pl. Bach 1994; Levinson 2000: 194–198; Carston 2002: 94–221; Recanati 2004).

első megnyilatkozásában implicit marad.⁷ A vicc végén derül ki, hogy a súlyemelő rossz explikatúrát kreált. Az orvos kanalas gyógyszert ír fel, és ha „felrázást” említ, enciklopédikus ismereteink alapján az a legnagyobb kognitív hatással és a legkisebb mentális erőfeszítéssel jár, vagyis a legrelevánsabb feltételezés, hogy a gyógyszert kell felrázni. Igaz, hogy alvó vagy csüggedt embereket is „fel lehet rázni”, de a beteg feleségnek sem szó szerint, sem metaforikusan nem ilyen bánásmódra van szüksége. A súlyemelő azok közé a vicckarakterek közé tartozik, akiknek tökéletlen a pragmatikai kompetenciája. Utolsó két megnyilatkozásából a viccbeli orvos és a vicc hallgatója is ki tudja következtetni, hogy akkora erővel (a súlyemelőkhöz kapcsolódó enciklopédikus tudás) „rázta fel” a feleségét, hogy az ennek következtében elvesztette az eszméletét. Ezt azonban nem a súlyemelő karakter implikálja, hanem a vicc szövege, illetőleg a viccmesélő.

Egy másik lehetőség Wilson és Sperber (1992; 2012: 123–145) iróniafelfogásából következik (Goatly 2012: 265–273; Curcó 1995; 1996). Az *irónia* igen gyakran humoros, és humora a relevanciaelmélet szerint abban az *implicit disszociatív attitűdben* (attitűdimplikatúrában) rejlik, amely a beszélő elhatárolódását juttatja kifejezésre egy másvalakinek tulajdonított és kölcsönösen nyilvánvalóvá tett („visszhangoztatott”) feltevéstől:

- (6) Ne mondd folyton egy nőnek, hogy nem vagy méltó hozzá. Legyen neki teljes meglepetés.

Curcó (1996) terminológiájával: adva van egy kölcsönösen nyilvánvaló explicit kulcsfeltevés (a partner nem méltó a hölgyhöz) és egy implicit célfeltevés (a partner méltó a hölgyhöz) a (6) kontextusában, amelyek inkongruensek. Az első megnyilatkozás után a célfeltevés tűnik föl relevánsabbnak a tekintetben, mit gondolhat a beszélő, ám a második megnyilatkozásból – amely teljes propozíciós formára kiegészítve: „Legyen neki teljes meglepetés, hogy nem vagy méltó hozzá” – kikövetkeztethető explikatúra és attitűdimplikatúra végül a kulcsfeltevést erősíti meg, amely udvariatlan⁸ a partnerre nézve, de a nők számára sem éppen hízelgő.

A relevanciaelmélet iróniaértelmezésének egyik gyengéje a *visszhangoztatott használat* (echoic use) fogalmának felpuhítása, a másik pedig az irónia felismerésének felületes tárgyalása. Eleinte a visszhangoztatás valaki vagy valakik egy korábbi megnyilatkozásának vagy vélt gondolatának megismétlését – ahogy Sperber és Wilson (1981) mondja: említését (mention) – jelentette egy bizonyos attitűddel, amely ironikus visszhangoztatás esetén az iróniára jellemző elhatárolódás (kétségbe vonás, helytelenítés, kritizálás, gúny, megvetés, nevetségességé tétel). Bár egy azelőtt el sem hangzó, csupán valaki(k)nek tulajdonított gondolat vagy elképzelt megnyilatkozás „visszhangoztatása” önmagában is vitatható fogalomtágítás, így sem bizonyult kielégítőnek a magyarázat. Az említést az értelmező hasonlóság (interpretive resemblance) koncepciója váltotta fel, amely megengedi, hogy az eredeti megnyilatkozást vagy gondolatot egy annak reprezentálása alkalmas (ahhoz hasonló, azt értelmező) másikkal visszhangoztassa a beszélő (Wilson–Sperber 1992). Ezzel a

⁷ Az implicit igei argumentumok azonosításáról l. Németh T. (2006: 244–256) és Németh T. (2013a: 187–188).

⁸ Az udvariatlanság nagyban hozzájárul a példa humorához: a beszélő először mintha követné a leechi (1983) jóváhagyás- és rokonszenyvmáximákat, majd váratlanul megsérti őket.

visszhangoztatás teljesen összecsúszik a klasszikus retorikából jól ismert allúzió fogalmával (vö. Kumon-Nakamura–Glucksberg–Brown 1995; Komlósi 2007: 122).

A (6)-hoz elegendő lenne az elmélet első, említéses változata is, amennyiben a beszélő a megszólított partnert szó szerint idézi. Ha nem, mert nem pontosan azt szokta mondogatni a nőknek, hogy „Nem vagyok méltó önhöz/magához/hozzád”, hanem csak valami tartalmilag hasonlót (pl. „Úgy érzem, ön fölöttem áll”, „Nálam jobbat érdemelsz”), akkor mutatkozna meg a visszhangoztatás értelmező hasonlóságra való kiterjesztésének jelentősége. De bármilyen lazán értelmezzük is a visszhangoztatást, vajon minden esetben fölleljük az iróniában? A (7)-beli anekdota azt bizonyítja, hogy nem:

(7) (LVk. 61.)

Jászai Mari vidéken vendégszerepelt. A partnere csapnivalóan gyenge színész volt. Jászai a próbán küszködött vele, tanította, magyarázott neki – eredménytelenül. Este, az előadáson sikerült is elrontania Jászai legszebb jelenetét.

- Mondja, kérem – fakadt ki a művésznő –, miért lett maga színész?
  - Mert ellenállhatatlan vágyat éreztem a világot jelentő deszkák iránt.
- Mire Jászai komor királynői fenséggel válaszolt:
- Akkor miért nem lett asztalos?...

A humoros csattanó nyilvánvalóan ironikus: megvan benne az ironia *sine qua non*ja, a negatív, disszociatív attitűdimplikátúra. Ugyanakkor nem visszhangoztat semmit, hanem a *színpad* perifrázisában („a világot jelentő deszkák”) metonimikus értelmű *deszka* szónak a konkrét, szó szerinti jelentését állítja az ironia szolgálatába a föltett nem valódi (költői, tettetett; vö. Clark–Gerrig 1984) kérdésben – a *deszka* szó fogalmilag elérhetővé teszi az *asztalost* (enciklopédikus ismeret, azonos fogalmi tartomány vagy jelentésmező). Az igaz, hogy Jászai ironikus attitűdje a tehetségtelen kolléga előző, némiképp közhelyes megnyilatkozására vonatkozik, és az abban kifejezett magasztos attitűddel ellentétes, de sem szó szerint, sem értelmezve nem ismétli meg azt. Visszhangoztathatta volna a híres színésznő ironikusan: „Ellenállhatatlan vágyat...”. Vagy: „A deszkák iránt...”. Ehelyett azonban hozzákapcsol egy (ál)kérdést, amely a *deszka* szó poliszémiájából meríti az iróniával együtt frappáns szellemességét. Figyeljük meg, hogy éppen így lesz az esetből jó anekdota. A pusztá visszhangoztatás nem tenné azzá, mert nem lenne különösebben humoros.

Kellér Dezső (1957: 152) *Nyelvvédelem* című „egyperces konferansza” szintén ironikus megnyilatkozással végződik. Erre sem alkalmazható Sperber és Wilson iróniaelmélete:

(8) Talán, mert mostanában annyi szó esik róla, valamelyik este a feleségem leemelte a könyvespolcra Balassa József *A magyar nyelv könyve* című művét. Megfogtam a kezét.

- Ne kezdj bele!
- Miért? – nézett rám csodálkozva.
- Azért, szívecském, mert ezt a könyvet te csak akkor olvasnád el, ha benne a névelő a végén elvenné az időhatározót, vagy, mondjuk, ha a főnevet rejtélyes körülmények között meggyilkolnák, és aztán kiderülne, hogy az egyik igenév a tettes...

A sugallt jelentés kettős: az egyik implikátum az, hogy Kellér feleségét kizárólag a romantikus regények és a krimik kötik le, ezért Balassa műve nem lenne számára elég izgalmas olvasmány, a másik pedig a konferanszié ehhez való ironikus viszonyulása (attitűdje). A feleség valamilyen gondolatának vagy megnyilatkozásának visszahangoztatására itt nem lehet hivatkozni, ellenben a Wilson és Sperber (2012: 134–136) által bírált „ironia mint tettetés” elmélet (Grice 1978; Clark–Gerrig 1984) okfejtése hozzáigazítható a példához: azáltal ismeri fel a hallgató/olvasó az ironikus attitűdöt, hogy felismeri a komolyság tettetésének felismertetésére irányuló beszélői szándékot. A megnevezett szófajok⁹ regényhősként való megszemélyesítése (metafora) megfosztja komolyságától a megnyilatkozást, más beszélői attitűdöt kell tehát keresni. Innen már visszatérhetünk a relevanciaelmélet általános interpretációs mechanizmusához (a kontextus kiválasztása, az implikátúrák levezetése a kommunikatív relevancia elve alapján), mert riválisa jóval kevésbé explicit. Röviden összegezve a (6), a (7) és a (8) elemzésének tanulságát: a relevanciaelmélet ironiaelképzelése újszerű, de parciális, mert a visszahangoztatás ugyan gyakori eleme és nyomravezetője az ironikus megnyilatkozásoknak, ám nem definitív tulajdonsága (Komlósi 2007: 122; Nemesi 2009: 98–99; Garmendia 2015).

Ha nem lenne parciális, akkor is meg kellene állapítanunk, hogy vannak ironia nélküli humoros implikátúrák. Vegyük például a (9)-et:

(9) (LVk. 63.)

Egy cannes-i filmfesztiválon – még a hatvanas években – Sophia Loren mélyen dekoltált estélyi ruhában jelent meg a fogadáson. Keblei között, nyakába akasztott aranyláncon egy miniatűr arany repülőgép volt a medál.

Az este folyamán egy híres műrepülő is bemutattak a művésznőnek.

A pilóta megbűvölve bámulta az arany repülőgépet:

– Micsoda pompás masina! – mondta. – És milyen isteni kifutópálya!

Az „isteni kifutópálya” (metafora) a színésznő dekoltázsa: a különös medál által felidézett fogalmi tartomány kivetítése a fedetlenül hagyott, nőiesen szép testfelületre olyan képzettársítás, amelynek humoráról inkább a relevanciaelmélet metaforamagyarázatának (l. alább) kellene számot adnia, nem az ironiával foglalkozó fejezetének, hiszen nincs benne ironia. Mindjárt hozzátesszem: az általam preferált ironiafelfogás szerint nincs, amelynek lényege a sugallt negatív (kritikus) attitűd mint *conditio sine qua non* (Nemesi 2009; vö. Garmendia 2010; 2014; Dynel 2013; 2018). Nem zárható ki, hogy más ironiafogalom alapján a (9) utolsó megnyilatkozása ironikusnak minősül (a relevanciaelmélet alapján mindenestre semmiképp sem az). Ráadásul nemcsak az ironiaértelmezések különbözősége teszi nehezzé a humor és az ironia szétválasztását, hanem az ironikus (kritikus) attitűdnek az ugratástól a szarkazmusig terjedő fokozatossága (Nemesi 2009: 67–69) és nézőpontfüggősége (Tátrai 2011: 190–204). Ha van egyáltalán valami – mondjuk, az indiszkrét kérdést feltevő újságírónak szóló – ironia Marilyn Monroe alábbi válaszában, az nagyon finom. A helyszín a londoni Savoy Hotel, ahol rengeteg riporter és

⁹ Hogy egészen pontosak legyünk, az időhatározó nem szófaji, hanem mondattani kategória. A határozószó – és azon belül az időhatározó-szó – tartozik a szófajok közé (Keszler 2000: 209–222, 428–448).

fotós gyűlt össze arra a bejelentésre, hogy az amerikai színésznő és Laurence Olivier együtt játszik majd egy filmben (*The Prince and the Showgirl*, 1957):

(10) (MA. 257.)

– Mit visel, amikor ágyba megy?

Monroe a férjére, Arthur Miller drámaíróra pillant, majd így felel:

– Chanel 5-öt.

Az ismert parfümmárka említésével Monroe azt implikálja, hogy nem visel az ágyban semmilyen ruhaneműt. Szellemes, humoros és/vagy ironikus-e, illetőleg mennyire az – erről bizonyára megoszlanának a vélemények, mert mindhárom fogalom viszonylagos. Mégis megkockáztatom: inkább humoros, mint nem, és inkább nem ironikus, mint ironikus.

A (11)-gyel kapcsolatban már határozottabbak lehetünk. Benne a híres tenorista, Luciano Pavarotti bókja nem hordoz iróniát, s ha frappáns humorát nem vitatjuk, a (9)-hez hasonlóan elfogadható – egyébként szintén figuratív jelentésű – példát találtunk az implikaturával kifejezett nem ironikus humorra (az implikatura: 'Lindströmnek mindene tökéletes, gyönyörű nő'):

(11) (ZA. 152.)

Luciano Pavarotti köztudottan szeretett flörtölni. Egy alkalommal Pia Lindström, Ingrid Bergman gyönyörű lánya készített vele televíziós interjút. Lindström megjegyezte, hogy egy kritikus nemrég azt sugallta a közönségnek, hogy Pavarotti hangszálain „Isten csókja” érződik. Pavarotti azonnal reagált:

– Én meg azt hiszem, Önt mindenhol megcsókolta.

A jelen tanulmány szövegforrásait tanulmányozva azonban ki lehet jelteni, hogy a humoros implikaturák túlnyomó része egyúttal többé-kevésbé ironikus vagy valamilyen nézőpontból annak is tekinthető.

Az explikaturákkal és implikaturákkal való kreatív játékok mellett Yus (2008: 153–155; 2016: 172–189) az enciklopédikus tudás, a társadalmi és kulturális sztereotípiák humoros megkérdőjelezésére is kitér. Egyik példája egy nagyon kövér humorista előadásából származó részlet:

(12) Manapság mindenki tökéletes testet szeretne. És, amint látják, nekem sikerült. Mondhatná valaki: „De hát ez a fickó kövér!” Hát igen, persze. Csakhogy nekem ez a tökéletes test. Az emberek annyira megszállottan fogyni akarnak, hogy nem veszik észre, milyen sok előnye van annak, ha valaki kövér. A vékony embereknek undorító dolgokat kell enniük, hogy megőrizték alakjukat, míg azok az ételek, amiket nekünk, kövéreknek kell ennünk, hogy megtartsuk a miénket, mind finomak.¹⁰

¹⁰ Hoy todo el mundo busca tener un cuerpo perfecto. Y yo, como pueden ver, lo he conseguido. Alguno dirá: “¡Pero si está gordo!” Pues sí, claro. Es que para mi eso es un cuerpo perfecto. La gente está tan obsesionada con perder kilos que no se da cuenta de que estar gordo tiene muchas ventajas. Los delgados tienen que comer unas cosas asquerosas para mantener su figura, mientras que las cosas que tenemos que comer los gordos para mantener la nuestra están todas buenísimas. (Yus 2016: 188–189)

A „tökéletes test” társadalmi-kulturális sztereotípiái – például az identitással összefüggésben – élénken foglalkoztatják a szociálpszichológusokat (l. Csabai–Erős 2000). Bármit is gondoljunk róla, azt biztosan kijelenthetjük, hogy a mai nyugati kultúrában a kövérség fogalma és látványa nem fér össze sem a férfi, sem a nő testideállal. Yus szerint a közönség relevánsnak találja az ilyen sztereotípiáknak ellentmondó fejtegetéseket, ám ha nem bizonyulnak elég meggyőzőnek, akkor senki sem fogja törölni a sztereotípiát az enciklopédikus információk tárából. Márpedig a főnti érvelés aligha győzi meg a hallgatót/olvasót. Nem is ez a célja – inkább úgy tesz, mintha elfogadható lenne, és a humorista komolyan hinne abban, hogy a kövér test tekinthető tökéletesnek. De hogyan keletkezik, és végső soron mi a humor, ha a kontextuális hatás csupán egy korábban már elraktározott sztereotípia megerősödése?¹¹ Nyilvánvalóan nem ezért lesz releváns a (12) mint humoros diskurzus. Ragaszkodva ahhoz a tézishez, hogy a megértést kizárólag az elme azon igyekezete¹² irányítja, hogy a valóságról minél pontosabb és teljesebb képet alkosson, annyit mondhatunk, hogy adva van a „tökéletes test” két, inkongruens reprezentációja, melyek közül a sztereotipikus az érvényes; a másikat csak azért kreálja a humorista, hogy a kettő kontrasztjával mulattasson.¹³ Csakhogy a közönségben kiváltott derű is valamifajta kontextuális hatás,¹⁴ ahogy azt az előző pont végén hajlamosak voltunk elfogadni, ha nem is feltétlenül fejezhető ki propozíciós formájú információként (feltevéséként), és nem is járul hozzá önmagában a valóság leképezéséhez.

Konceptualizálhatnánk mint *gyenge implikaturát* vagy gyenge implikaturák együttese által kiváltott különleges kontextuális hatást a poétikai hatáshoz (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 222–224; Pilkington 1992; 2000) hasonlóan, ha előbb világos meghatározását tudnánk adni ennek az implikaturatípusnak. Sperber és Wilson (1995 [1986]: 199–211) szerint az implikatura „gyengesége”, amely fokozati, a sugallt feltevés szándékoltóságának bizonytalanságát jelenti – azaz a hallgató nem lehet egészen biztos abban, hogy a beszélő tényleg az adott feltevést implikálta, vagy valami mást (l. még Grice 1975: 58; Blakemore 1992: 128–131; Carston 2002: 381). Ugyanakkor azt is kezdettől fogva hangsúlyozzák, hogy nem csupán propozíciós formájú reprezentációk keletkeznek a megértés során (pl. képek, benyomások, érzelmek), amivel egy kognitív pragmatikaelméletnek valamit kezdenie kell (Wilson–Sperber 1981: 163; Sperber–Wilson 1981: 296–297; 1995 [1986]: 57, 59). Ezeket összefüggésbe próbálják hozni a gyenge implikaturákkal (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 222–224; l. még Nemesi 2009: 137–149). Ha elfogadnánk, hogy a főnti értelemben vett gyenge implikaturák váltják ki a humort mint nem propozíciós hatást, meg kellene tudnunk válaszolni a kérdést, mi a különbség a

¹¹ Kontextuális hatás a relevanciaelmélet keretében abból származhat, hogy egy új információ (1) megerősít vagy (2) gyengít/érvénytelenít egy régi, ismert feltevést, illetőleg (3) új konklúziót eredményez (kontextuális implikáció).

¹² A kognitív relevancia elve: „Az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik” (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 260; Carston 2002: 45, 379).

¹³ Neo-grice-i szemmel észre kell vennünk egy sor maximasértést a (12)-ben: túlzásokat, esetleg (ön)íroniát („mindenki tökéletes testet szeretne”, a beszélőé „tökéletes”, a vékony embereknek undorító ételeket kell enniük, a kövéreké viszont mind finom), szerénytelenséget (a beszélőnek sikerült elérnie a tökéletes testet).

¹⁴ A kognitív hatás nem más, mint kontextuális hatás egy kognitív rendszerben, például egy egyénben (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 265; Carston 2002: 376).

poétikai hatás és a humoros hatás között, hiszen mindkettő gyenge implikatúráknak lenne köszönhető. A helyzet akkor igazán zavarba ejtő, amikor például egy metaforának humoros és poétikai hatása egyaránt lehet.

Legyen ezúttal a forrásunk Petőfi komikus eposza, *A helység kalapácsa*. A templomba bezárt kovács, a „széles tenyerű Fejenagy” – az elbeszélő szavaival élve – gondolatok seregét főzi „feje bográcsában”, hogy kitalálja, miként juthatna onnan ki (első ének), később pedig azt a néma vallomást tulajdonítja a „szemérmes Erzsóknak”, hogy ő (mármint Fejenagy) lenne a „csapra ütője” az asszony „szíve hordójának” (harmadik ének). Két sajtáságos „tartályt” ismernének itt fel a kognitív metaforaelmélet képviselői (pl. Kövecses 2005 [2002]): (1) A FEJ BOGRÁCS, a gondolatok ebben megfőzhető ételalapanyagok (l. a mindennapi nyelvből a „nyers gondolatok”, „sületlen ötletek” konvencionális metaforikus kifejezéseket); (2) A SZÍV BOROSHORDÓ, melynek tartalma, a bor minden gyöngéd érzés, szerelem, amit egy asszony érezhet egy férfi iránt (l. a mindennapi nyelvből: „kiönti a szívét”, „szabad folyást enged az érzelmeinek”). Kövecses (2005 [2002]: 59–68; l. még Lakoff–Turner 1989) a költői nyelvhasználatban a hétköznapi metaforák továbbfejlesztését látja – jelen esetben alkalmasint A GONDOLATOK ÉTELEK ÉS AZ ÉRZELEM TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK fogalmi metaforák egyedi kidolgozására mutatna rá. Ez a metaforikus továbbfejlesztés, egyedi kidolgozás lehet a záloga a poétikai hatásnak, de önmagában nem feltétlenül záloga a humornak. A humorhoz az kell, hogy a kidolgozás ne csak egyedi, de a társas-társadalmi valóság görbe tükre is legyen. Az olvasó észleli, hogy a problémamegoldó gondolkodás és a szerelem hősköltevényekre jellemző emelkedettsége áll szemben a bográcsban főzés és evés, illetőleg a borkimérés (Erzsók asszony kocsmáros) és borivás (van arra utalás a szövegben, hogy ő is szereti a bort) képi-fogalmi profanításával. Petőfi e kiemelt metaforái – immár a relevanciaelmélet nyelvén, amely elveti a konnotáció fogalmát, és (a kognitív metaforaelmélettel ellentétben) nem hivatkozik fogalmi tartományok közötti leképezésekre sem – hozzásegítenek számos kontextuális feltevéshez; gyenge implikatúrák sorozatát vezetjük le, és *ad hoc fogalmak* keletkeznek, amelyek bizonyos konstellációja poétikai hatásként, más konstellációja humoros hatásként jelentkezik. Lesz egy-egy *ad hoc* BOGRÁCS*, FŐZ*, illetőleg BOROSHORDÓ*, CSAPRA ÜT* stb. fogalmunk, amelyek eltérnek a fejünkben rögzült (lexikalizálódott) BOGRÁCS, FŐZ, BOROSHORDÓ, CSAPRA ÜT fogalmaktól, bár természetesen nem függetlenek tőlük, belőlük keletkeznek. Hogy mégis hogyan képzelendő el ezeknek az *ad hoc* fogalmaknak a létrejötte, mentális reprezentációja, és pontosan milyen gyenge implikatúrákat vezetünk le milyen premisszák alapján, majd ezek hogyan állnak össze poétikai vagy humoros hatássá – ezt kell(ene) részletesen és meggyőzően kifejtenie a relevanciaelméleti interpretációnak (vö. Pilkington 1992; 2000; Carston 2002: 320–375; Vega Moreno 2007; Wilson 2011; Wilson–Sperber 2012: 97–122; magyarul Sperber–Wilson 2013 [2008]; Nemesi 2012; Zvolenszky–Bárány 2015).

Van olyan vicctípus, amelyik azért humoros, mert fölösleges műveleti erőfeszítésre készíti a hallgatót, illetőleg túl gyenge kognitív hatást produkál (Goatly 2012: 253). Éppen ezért az efféleket egyesek talán hajlamosak „favicc”-nek minősíteni:

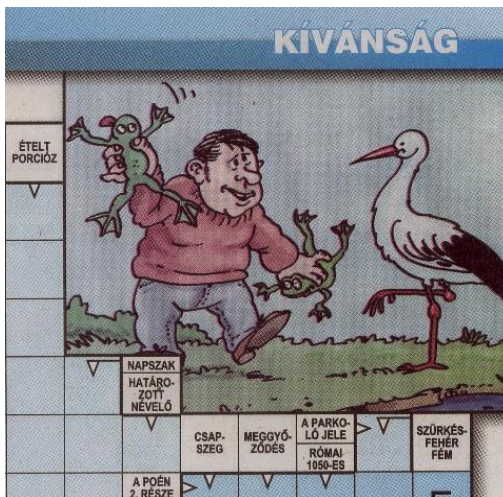
- (13) (LVk. 443.)
 – Hogy hívják a kínai tűzoltót?
 – Telefonon.

A bosszantóan evidens válasz szempontjából irrelevánsnak bizonyul, hogy milyen „nemzetiségű” a tűzoltó. Így nézve szükségtelen a „kínai” fogalomhoz járuló enciklopédikus információkat aktiválni. Nem szükségtelen azonban a vicc szempontjából: a kérdés elhitheti velünk, hogy nagyon is releváns, mivel sok vicc kezdődik úgy, hogy „Hogy hívják a kínai...”, „Hogy hívják a japán...”, „Hogy hívják a görög...” telefonszerelőt, agglegényt, kártyást stb., amire a humoros felelet egy-egy kínai, japán, görög stb. hangzású (vagy azt imitáló), de értelmes magyar szóalakokból összeszerkesztett „név”, például „Nicsak Kicseng” (a kínai telefonszerelő), „Maradoka Magamura” (a japán agglegény), „Namilesz Teosztasz” (a görög kártyás). Háttérben marad ezért a *hív* ige másik jelentése, a 'telefonon hív', amelyet a *kihív*, *felhív* igeekötős alakok egyértelművé tennének. Az az információ, hogy a tűzoltókat telefonon hívják, igen csekély kontextuális hatással bír (megerősít egy különben is erős enciklopédikus feltevést), ha beszélhetünk egyáltalán kontextuális hatásról, következésképp viccünknek kognitív relevanciája alig van, csupán „humorrelevanciája”, ami abban áll, hogy várakozásainkkal szemben nem egy kínai névre hasonló kreatív magyar nyelvi leleményt, hanem egy banális információt kapunk.

Mivel a létrehozott stimulus lehet nyelvi, nem nyelvi és multimodális is (l. Németh T. 2011: 48–53), a relevanciaelméleti interpretáció kiterjeszhető a nem verbális és multimodális humorjelenségekre (Yus 2016: 263–319) – de csak a szándékolt humorra. A nem szándékolt humor ugyanis nem osztenzív-következtetési kommunikáció, jóllehet akár a humoros nyelvbotlásokra, akár a szójátéknak ható véletlen nyelvi megfogalmazásokra gondolunk, ezek olyan megnyilatkozásokban fordulnak elő, amelyek egyébként osztenzív-következtetési kommunikációnak számítanak (Gil 2011). Annyi lesz a különbség egy tisztán nyelvi és egy olyan multimodális keresztrejtvényvicc megértése között, mint a (14), hogy a kiinduló fogalmak és feltevések egy részét nem nyelvíleg dekódoljuk, hanem vizuálisan:

(14) (TS. 19.)

– Két fiú után örülnék egy lánynak, és nem lennék hálátlan!

A kép és a megfejtés együtt humoros: a karikatúrán az látható, hogy egy hóbortos férfi (l. a szereinek ábrázolását) két élő békát visz egy gólyának, a megfejtés pedig magyarázatot ad arra, miért teszi ezt (úgy gondolja, a gólya hozza a gyermekeket, és a gólya azt is befolyásolni tudja, milyen legyen a nemük). A következő feltevéseink keletkeznek:

- (i) Egy hóbortos férfi két kezében két élő békát visz egy gólyának. (← Képi információ.)
- (ii) A békák félnek a gólyától. (← Képi információ és enciklopédikus tudás.)
- (iii) A gólyák egyik kedvenc tápláléka a béka. (← A gólya és a békák látványa által előhívott enciklopédikus tudás.)
- (iv) A férfinak két fia van, és örülne, ha a következő gyermeke lány lenne. (← Nyelvi információ a megfejtésből.)
- (v) A férfi a gólya közbenjárását kéri ahhoz, hogy a következő gyermeke lány legyen. (← Nyelvi információ a kép felirata és a megfejtés alapján.)
- (vi) A gólya a néphit szerint ismeri az élet forrását, onnan hozza a gyermekeket. (← A gólyához kapcsolódó enciklopédikus tudás.)
- (vii) A férfi szó szerint igaznak tartja a (vi) néphitet. (← Következtetés a kép, a felirat és a megfejtés alapján.)
- (viii) A férfi azt hiszi, hogy a gólya megérti a szándékát, illetőleg az emberi beszédet (és esetleg beszélni is tud). (← Következtetés a kép, a felirat és a megfejtés alapján.)
- (ix) A férfi „ajándékként” hozza a gólyának a békákat, hogy a kedvében járjon, és további hasonló „jutalmat” helyez kilátásba, amennyiben a gólya teljesíti kívánságát. (← Következtetés a kép, a felirat és a megfejtés alapján.)
- (x) A férfi azt hiszi, hogy a hozott békákkal és hálája további kifejezésével el tudja érni, hogy a gólya közbenjárásával következő gyermeke lány legyen. (← Humoros következtetés az (i)–(ix) alapján.)

Eltöprenghetünk azon, vajon származik-e bármiféle pozitív kognitív hatás ebből a következtetési láncolatból. Ha semmivel sem járul hozzá az emberi megismerés céljaihoz, akkor kognitív szempontból értelmetlen és haszontalan elfoglaltság vicceket olvasni. Megerősödhet ugyan bennünk néhány enciklopédikus információ a békákról, a gólyákról és a gólyákkal kapcsolatos néphitről, valamint a rejtvényűságok multimodális humoráról, ám ezen kívül a (14) aligha pontosítja a világtudásunkat. Természetesen, ha valaki először találkozna keresztretjényviccel, nem ismerné a néphitet, vagy mit sem tudna a gólyák táplálkozásáról, akkor számára világos kognitív nyereség kínálkozna, amely kárpótolná a befektetett mentális erőfeszítésért. De a többieket mi kárpótolja, hogyha az elmét pusztán megismerő rendszernek tekintjük?

Az (i)–(x) reprezentációk egy fiktív világról szólnak. Jobban megvizsgálva vannak köztük értelmező *metareprezentációk* (egyszerű reprezentációk magasabb rendű reprezentációi) a hóbortos férfi gondolatairól („azt hiszi, hogy...”). Összetettebb *metareprezentációkat* is meg tudunk alkotni (pl. „A karikaturista azt gondolja, hogy az olvasó humorosnak fog találni egy olyan férfit, aki azt hiszi, hogy ha békákat ad a gólyának, azzal rá tudja venni, hogy legközelebb lánygyermeket hozzon neki”). A kifinomult megértéshez elengedhetetlen a fejlett *metareprezentációs*

képesség és az *episztemikus éberség* (epistemic vigilance), vagyis az állandó kalkulálás azzal, hogy a közlő szándéka nem komoly, nem őszinte vagy nem jóhiszemű (Sperber 2000; Sperber et al. 2010). A humor megértést nagyban segítik a humor nyelvi és nem nyelvi jelölői (l. pl. Fónagy 1970; Attardo–Pickering–Baker 2011; vö. az irónia jelölőivel: Attardo et al. 2003; Komlósi 2014). Voltaképp minden humoros szándékú megnyilatkozás megértése együtt jár annak a metareprezentációnak a megalkotásával, hogy „A beszélő humoros akart lenni azzal, hogy azt mondta/írta: ...”. Ez kétségtelenül némi kognitív nyereség, de nem azonos a szándékolt vagy nem szándékolt humor keltette hatással: azzal, hogy valami mulattat bennünket. A humoros irónia látszólag paradox mivoltán tűnődve Yus (2016: 219–236) úgy próbálja meg feloldani az irónia disszociatív és a humor jellemzően pozitív attitűdje közötti ellentmondást, hogy bevezet egy másik metareprezentációs szintet a humor érzelmi attitűdjének, amely nem egy propozícióra vonatkozik, mint az irónia disszociatív attitűdje, hanem hozzáadódik, azonosítva a humoros szándékot.

5. Hatás és erőfeszítés mérlege

Úgy fest, a humor a relevanciaelmélet perspektívájából a megismerésre törrő emberi információfeldolgozás „mellékterméke” csupán. Akár gyenge implikaturák nyalábja, mint a poétikai hatás, akár metareprezentáció, akár valami más a relevanciaelmélet híveinek szemében, vitathatatlanul mindennapi jelenség, amellyel sok időt töltünk, és általában a kommunikáció részének tekintjük. Ha a megnyilatkozások relevanciája a belőlük származó kognitív hatástól és az ehhez szükséges kognitív erőfeszítéstől függ, a humor pedig nem kognitív hatás, miközben feldolgozása erőfeszítést ugyanúgy igényel, mint a releváns megnyilatkozásoké, akkor a relevanciaelméletnek el kell ismernie, hogy legalábbis néha nem csupán a megnyilatkozások relevanciáját keressük, hanem például az örömet, a szórakozást, a kikapcsolódást (Piskorska 2005: 252). Vagy elfogadjuk, hogy a kommunikáció nem kizárólag a megismerést szolgálja, és ennek megfelelően kitágítjuk a fogalmát úgy, hogy a humor és az esztétikum is beleférjen (pl. az informatív szándék mellett egyéb szándékokat is belefoglalunk az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciójába), vagy mégiscsak kognitív/kontextuális hatásként kell elkönyvelnünk a humort és a stílushatást – ehhez pedig a kogníció fogalmát kell kitágítani. Máskülönben ugyanis hiányozni fog a humor és az esztétikum motivációja a relevanciaelméletből. Billy Clark (2013: 73, 143–144), érzékelve a problémát, a *rétegzés* (layering; vö. Clark 1996: 353–384) fogalmát kínálja föl megoldásnak: a kommunikációnak több szintje vagy „rétege” van, és attól, hogy egy megnyilatkozás nem optimálisan releváns, még használható osztenzív stimulusként a kommunikáció egy második rétegében. Ez az elgondolás azonban bővebb kifejtést igényelne Clarktól, mert sem az nem világos, hogyan érvényesül – ha érvényesül – a kommunikatív relevancia elve a kommunikáció második rétegében (pl. milyen kognitív hatás keletkezik), sem az, miként konceptualizáljuk és hová helyezzük magát a humoros hatást, sem pedig az, hányféle rétege lehetséges a kommunikációnak, s ezek hogyan épülnek egymásra (l. még a manipulatív szándék kérdését: Árvay 2003; 2004; Németh T. 2013b; 2015). Yus (2016: 31, 54–59) kibővíti a hatás/erőfeszítés általános relevanciaelméleti formuláját a *pozitív/negatív kontextuális megszorítások* és a *pozitív/negatív nem propozíciós hatások* kalkulálásával. Kontextuális megszorítás lehet

például, hogy alkalmas-e a helyzet a humorizálásra, rendelkezik-e a hallgató a szükséges háttérismeretekkel, milyen a humorérzéke, neme, származása, hangulata, a beszélő előadói képessége. Mindez adott esetben befolyásolja a humor relevanciáját. Pozitív nem propozíciós hatás például a társas baráti kapcsolat, a csoportidentitás erősítése, a szolidaritás növelése, de ilyen maga a nevetés, a derű, a szórakozás, amelynek következménye lehet a bizalmas viszony megteremtése stb., vagyis bármilyen érzelem, benyomás, amely a résztvevőkben keletkezik – így természetesen az is, ha valakit nem mulattat a humorizálási kísérlet, sőt visszatevészt kelt benne (l. negatív propozíciós hatás). Ezzel a javaslatával Yus a kogníció fogalmát szélesíti.

Hacsak nem faviccról vagy egyéb gyengének értékelt humorról van szó, a humoros hatás ellensúlyozni tudja a befogadó műveleti erőfeszítését. De mit is jelent pontosan a műveleti erőfeszítés? Röviden: „a figyelem, a memória és a következtetőképesség” működtetését.¹⁵ Mint már utaltunk rá, sem a kognitív (vagy más) hatás, sem a műveleti erőfeszítés nem mérhető egzakt módon, bár egyes pszicholingvisztikai módszerekkel (olvasási idő, reakcióidő mérése, szemmozgáskövetés stb.) némi betekintést nyerhetünk a mentális tevékenységbe (l. pl. Noveck–Sperber 2004; Gibbs–Colston 2012). A pragmatikakutató nem tud hozzáférni a figyelem vagy a memória folyamataihoz, ellenben a következtetés ösvényeit fel tudja deríteni. Nem meglepő tehát, hogy a relevanciaelmélet elsősorban ezzel foglalkozik a „műveleti erőfeszítés” (processing effort) címszava alatt. Míg a kognitív/kontextuális hatás a megértés haszna, a műveleti erőfeszítés a költsége, negatív faktora (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 124). Minél erőfeszítés-igényesebb, összetettebb a következtetési folyamat, annál kisebb a relevancia, és annál nagyobb hatás képes csak kiegyensúlyozni. Talán ezért is tapasztalhatjuk azt, hogy napjainkban a konferansz, a bohózat vagy a humoreszk jóval kevésbé népszerű, mint a gyors és folyamatos humorkeltésre törekvő „dumaszínház” (stand-up comedy), a szituációs komédia, a paródia, az ún. mém (l. pl. Veszelszki 2013; Istók 2018) és természetesen a hagyományos vicc.

Logikai nézőpontból úgy tekinthetünk az elme következtető képességére, mint amely premisszákból konklúziókat tud levonni, így juttatva – immár kognitív nézőpontból – az embert új belátásokhoz, kiegészítvén az információs hézagokat, s hozzájárulva végső soron a világról való feltevéseinek gyarapodásához, pontosításához. Sperber és Wilson (1995 [1986]) kifogásolja, hogy a társalgási implikaturák levezetésének szabályai Grice-nál nem explicitek; homályban marad, miképpen történik a premisszák kiválasztása, honnan származnak ezek a premisszák, s mi teszi lehetővé, hogy egy adott ponton leállhasson a következtetési folyamat, és megállapítsuk, hogy eljutottunk a megnyilatkozás korrekt interpretációjához (Reboul–Moeschler 2000 [1998]: 73, 95).

A relevanciaelmélet szerint a következtetési műveletsorban a dedukció központi szerepet játszik: az ember a deduktív logika törvényeit könnyebben alkalmazza, mivel lényegileg ezen alapul intellektusunk. A deduktív okoskodás biztosítja, hogy

¹⁵ „The effort required is an effort of attention, memory and reasoning. The effect achieved is to modify the individual’s cognitive environment by adding new beliefs, cancelling old ones, or merely altering the saliency or strength of existing beliefs” (Wilson–Sperber 2012: 88; eredetileg majdnem szó szerint itt: Sperber–Wilson 1990: 144).

igaz premisszák esetén igaz konklúziót kapjunk. Sperber és Wilson tehát kevésbé számol azzal, hogy maga a következtetési séma is lehet nem igazságmegőrző, s emiatt esetleg igaz premisszákból is előállhat hamis konklúzió (vö. Clark 2013: 131–133). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a társalgási implikaturák félreértésekre adhatnak okot (nem demonstratív következtetések, l. a törölhetőség tulajdonságát): kikövetkeztethetünk egészen mást valakinek a megnyilatkozásából, mint amit közölni szándékolt. Ilyesmi a deduktív szillogizmusoknál (modus ponens, modus tollens stb.) nem történhet meg, ezért a relevanciaelmélet leginkább azzal tudja magyarázni az implikatura félreértését, hogy a hallgató nem ugyanazokat a premisszákat vette figyelembe, mint amelyekre a beszélő alapozott (l. a kontextus felépítéséről korábban mondottakat).

A dedukció alapsémái a modus ponens és a modus tollens:

(15) a. Dedukció (modus ponens) $\begin{array}{l} \forall(x) (P(x) \rightarrow Q(x)) \\ P(a) \\ \hline Q(a) \end{array} \quad \text{D(mp)}$	b. Dedukció (modus tollens) $\begin{array}{l} \forall(x) (P(x) \rightarrow Q(x)) \\ \neg Q(a) \\ \hline \neg P(a) \end{array} \quad \text{D(mt)}$

Az alábbi – és minden hasonló sztereotípián alapuló – viccben a modus ponens ismerhető fel (tekintsünk el attól, hogy a hétköznapi premisszák gyakran inkább vélelmézések és általánosítások, mint tényszerűen igaz állítások):

- (16) (LVk. 313.)

A rendőr előállít két részeg skótot.
 – És hol van a harmadik? – kérdezi az ügyeletes tiszt.
 – Miféle harmadik?
 – Hát, aki ezeknek az italt fizette.

A „Ha [...], akkor [...]” szerkezetű kondicionális előtagjában a skót [P(x)], utótagjában a rendkívül zsugori/fukar/fősvény [Q(x)] szerepel. Az ügyeletes tiszt – tudván, hogy az előállítottak skótok – a modus ponens alkalmazva feltételezi, hogy lennie kell egy „harmadik” személynek is, aki nem skót, és a két részeg italszámláját kifizette.

A modus tollens is alapja lehet egy viccnek:

- (17) (JjV. 95.)

– Én azt hiszem, hogy ez az X nem is igazi báró!
 – Miből gondolod?
 – Mindig van pénze...

Ezúttal a kondicionális az lesz, hogy ha valaki „igazi báró” [P(x)], akkor nincs (vagy gyakran nincs) pénze [Q(x)]. S mivel X-nek mindig van pénze [¬Q(a)], nem igazi báró [¬P(a)], legalábbis a viccbeli beszélő deduktív következtetése szerint.

A deduktív érvelés monoton tulajdonságú. A monotonitás a logikában azt jelenti, hogy ha a premisszák halmazához új elemet adunk, az nem érvényteleníti az eredeti premisszahalmazából következő konklúzió(ka)t. Mivel a társalgási implikaturák törölhetők, Levinson (2000: 42) szerint eléggé valószínűtlen, hogy deduktív következtetéssel (monoton logikával) fejtenénk meg őket, mint ahogy azt a

relevanciaelmélet sugallja. Inkább az a valószínű, hogy a dedukció nem játszik kitüntetett szerepet az emberi gondolkodásban. Érdekes ezért – mondja Levinson – megvizsgálni a nem monoton szillogizmusok jellemzőit, mennyire alkalmasak az implikaturák levezetése mögött húzódó gondolkodási folyamat modellezésére. A legismertebb nem monoton szillogizmus az indukció:

(18) **Indukció**

P(a)

Q(a)

 $\forall(x) (P(x) \rightarrow Q(x))$

Az indukcióval általános törvényszerűségeket próbálunk felállítani egyedi tények megfigyeléséből. Am egyetlen ellentmondó tény kihúzza a talajt a szabály alól, bármennyire is sok korábbi megfigyelés valószínűsítette meglétét. Amíg csak szőke hajú svédekkel találkozom, addig hihetem azt, hogy minden svéd szőke. Ha azután mégis szembejön velem egy barna, kiderül, hogy korábbi következtetésemet árnyalni kell.

Számos viccben tetten érhető az induktív következtetés. Nézzünk egy ilyet:

(19) (LVk. 40.)

Nyuszika új autót kap. Rodeózik vele az erdőben. Látja, hogy integetnek, megáll, letekeri az ablakot.

– Mi vagyunk a piros mocskok, és szeretnénk kipróbálni az autódat.

– Gyertek csak, üljetek be!

Megállnak, elbúcsúznak. Nyuszika megy tovább. Látja, hogy megint integetnek.

– Mi vagyunk a sárga mocskok, és szeretnénk kipróbálni az autódat.

– Gyertek, haverok!

Mennek egy darabig, majd elbúcsúznak. Nyuszika megy tovább, megint integetnek. Megáll.

– Tudom, tudom, ti vagytok a kék mocskok, és szeretnétek kipróbálni az autómat.

– Igen? Kék mocskok?! Forgalmit, jogosítványt kérünk!

„Nyuszika” a (19)-ben vesztére alkalmazza az induktív logikát: két eset után a harmadikra már nem lesz érvényes az az általánosítás, hogy ha valakik integetnek az út mentén [P(x)], akkor azok olyan színű „mocskok”, amilyen színű a külsejük/ruhájuk, és szeretnék kipróbálni az autóját [Q(x)]. A kék külső, valamint a forgalmi engedély és a jogosítvány bemutatására felszólító illokúciós aktus felidézi a rendőr(ség) fogalmát és a közúti igazoltatás forgatókönyvét (enciklopédikus tudás).

A harmadik „dukció”, az (indukcióhoz hasonlóan szintén nem monoton) abdukció fogalmát a szemiotikus Charles Sanders Peirce (1839–1914) vitte be a tudományos köztudatba, visszavezetve azt Arisztotelész apagógé¹⁶ fogalmára, amelyet a XV. század körül fordítottak le abdukciónak (Bencze 2008: 33). Ma az abduktív

¹⁶ Az *Első analitika* magyar kiadásában: „tétel-visszavezetés” (Arisztotelész 1979: II.25, 69a20).

következtetéseknek egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak úgy a szemiotikában (l. Sebeok–Umiker–Sebeok 1990 [1980]; Balázs–H. Varga 2008), mint az érveléelméletben (Walton 2004). Formális definíciója abban különbözik a modus ponensétől, hogy egy általános törvényszerűség alapján visszafelé következtet egy tény valószínű okára. Abból például, hogy kinézve az ablakon azt látjuk, vizes az utca, rögtön feltételezzük, hogy esett az eső (Bunt–Black 2000: 9–10). Pedig nincs kizárva, hogy a közterület-fenntartók locsolták az utakat; azonban ez kevésbé természetes és valószínű, mint az eső.

$$\begin{array}{l}
 (20) \quad \mathbf{Abdukció} \\
 \forall(x) (P(x) \rightarrow Q(x)) \\
 Q(a) \\
 \hline
  \quad \quad \quad A \\
 P(a)
 \end{array}$$

Másutt (Nemesi 2016: 159) már idéztem abdukción alapuló viccet. Nézzünk most egy humoros anekdotát, amely ugyancsak a (20) szillogizmusára támaszkodva értelmezhető:

- (21) (LVk. 62.)
 Burt Lancastertől megkérdezte egy riportert, mi a titka hallatlan munkabírásának. A filmsztár így válaszolt:
 – Tudja, ebéd után mindig kipihenem magam.
 – Alszik?
 – Én nem. A feleségem!

Mivel az emberek leginkább akkor tudják kipihenni magukat, ha eleget alszanak, teljesen természetes a riportert következtetése az alvásra mint a legvalószínűbb magyarázó okra. A híres amerikai színész – amennyiben igaz a történet, és a humor szándékos – ezt előre kiszámíthatta, felépítve rá a humoros implikaturát (amelynek implikátuma, hogy akkor tudja magát kipihenni, amikor a felesége alszik, vagy megfordítva: ha a felesége nem alszik, nem tud vagy nem lehet mellette pihenni).

Az indukcióval és az abdukcióval nem merítettük ki a nem deduktív szillogizmusok fajtáit. Levinsonra (2000: 43–45) hivatkozva számolhatunk a „praktikus okoskodás” (practical reasoning; vö. Kenny 1966) és a „default logika” (vö. Ginsberg 1987) következtetési sémájával is:

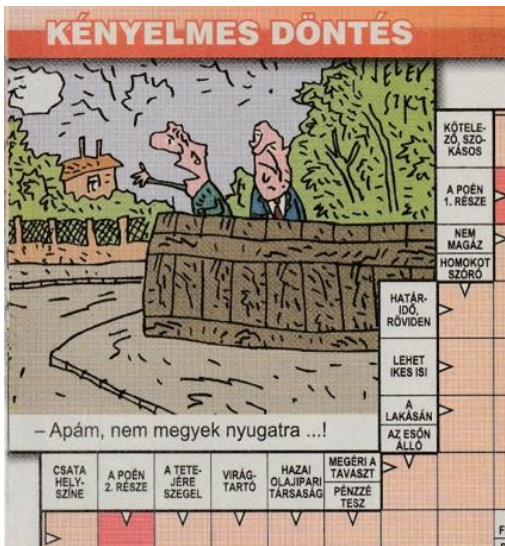
$$\begin{array}{ll}
 (22) \quad \mathbf{a. „Praktikus okoskodás”} & \mathbf{b. „Default logika”} \\
 \forall(x) (P(x) \rightarrow Q(x)) & \forall(x) ([P(x) \& M(Q(x))] \rightarrow Q(x)) \\
 \text{Cél}(Q(a)) & P(a) \\
 \hline
 \phantom{\text{Cél}(Q(a))} \quad \quad \quad \text{PO} & \quad \quad \quad \text{DL} \\
 \text{Cél}(P(a)) & Q(a)
 \end{array}$$

A „praktikus okoskodás” a célok és a célok elérésére szolgáló eszközök, tervek közötti összefüggést igyekszik megragadni. Ha valaki, mondjuk, 2017 nyarán a 8:29-es Tokaj intercityvel megy Miskolcra Budapestre, akkor 10:30-ra a menetrend szerint odaér. Így joggal gondolhatjuk, hogy egy miskolci ismerősünk, akinek 10:40-re a Keleti pályaudvaron kell lennie, el akarja érni a 8:29-es vonatot. De mi történik akkor, ha megtudjuk, hogy egy ideje nem szeret vonaton utazni (még

intercityvel sem), és nemrég vett magának új autót, vagy szereti ugyan a vonat-közlekedést, de ezúttal különösen fontos, hogy ne késsen el, a miskolci vonalon pedig nem mindig járnak pontosan a vonatok? Ezek az információk megelőzhetik vagy érvényteleníthetik azt a „praktikus okoskodás” szerinti következtetést, hogy ha ismerősünknek az a célja, hogy időben odaérjen (és persze ne kelljen sokat várakoznia), akkor a 8:29-es vonatot fogja választani. A „praktikus okoskodás” az abdukcióhoz hasonlóan a viccek értelmezésében is kimutatható. Ezúttal a megfejtés:

(23) (TS. 12.)

... bérrabszolgának, inkább a maga nyugdíjából élek!

Csak úgy érthetjük meg a (23) humorát, ha abból az elterjedt nézetből indulunk ki, hogy aki biztosítani akarja a megélhetését (mondjuk, a rendszerváltozás utáni évtizedekben Magyarországon), az elmegy „nyugatra” (Nyugat-Európába) dolgozni, mert aki elmegy nyugatra $P(a)$, az meg tud élni $Q(a)$ az ottani keresetéből. Ezt a „praktikus okoskodást” azonban a viccbeli fiú nem teszi magáévá: neki nem célja a $P(a)$, hanem inkább marad, hogy az apja nyugdíjából éljen. „Kényelmes döntése” Leech (1983) tapintat- és nagylelkűség-maximáinak nyilvánvaló megsértése. A nyakkendőös apa ehhez való viszonyulása jól kivehető az arckifejezéséből. Hozzájárul még a humorhoz az öntudatoskodó indoklás („nem megyek [...] bérrabszolgának”), és hogy föl sem merül egyéb (hazai) munkalehetőség.

Ami pedig a „default logikát” illeti, ez azokat a következtetéseket formalizálja, amelyeket észszerű vélekezésnek lehetne nevezni nem tipikus körülmények híján. Az M operátor jelentése a (22b)-ben: ' $Q(x)$ konzisztens azzal, ami tudott dolog'. Például, ha azt halljuk, hogy *A fegyver zaja elijesztette a madarakat*, rögtön arra gondolunk, hogy 'a madarak elrepültek', hacsak nincs ezzel inkonzisztens előzetes ismeretünk (pl., hogy struccokról vagy a Balatonban úszó hattyúkról van szó).

A következtetés tehát itt is megtámadható, ha bármilyen nem tipikus körülmény merül föl – ahogy a (24)-beli viccben, amelyben a postás a tábla szövegét azzal a tudott dologgal kapcsolja össze, hogy a házőrző kutyák harapnak [Q(x)], következképp lennie kell a háznál egy harapós kutyának [Q(a)]. Kiderül azonban, hogy a figyelmeztető felirat rendhagyó módon nem a látogatókat óvja, hanem a háziak törpe rattlerét – azaz, a beszédaktus-elmélet nyelvén, az illokúciós aktus pozíciós tartalma különbözik attól, amely az ilyen tábláknál konvencionálisnak számít (vö. Nemesi 2016: 152–156):

(24) (LVk. 47.)

- Új postást kap az utca. Félve csönget be az egyik családi ház kertkapuján, mert a kerítésen hatalmas tábla hirdeti: „Vigyázat, kutya!”
 A csöngetésre kijön egy idős hölgy, az ölében egy törpe rattlerrel.
 – Van másik kutyája is?
 – Nincsen.
 – Akkor miért ijesztgeti az embereket ezzel a hatalmas táblával?
 Mire a hölgy:
 – Hogy rá ne lépjenek...

A legtöbb vicc és más humoros szöveg számos premisszát bevonó, összetett, többlépcsős következtetést igényel, nem vezethető vissza egyetlen klasszikus szillogizmusra. S bár nincsenek statisztikailag érvényes adataink arról, milyen arányt képviselnek a deduktív, és milyen a nem monoton következtetési sémák valamilyen reprezentatív humorkorpuszban, egy olyan megállapítás, hogy a „vicclogika” (vagy tágabban: a humorlogika) deduktív természetű lenne, a föntiek alapján is cáfolható. Mindenesetre külön kell választanunk a humoros történetek belső logikáját, az egyes szereplők logikáját, valamint a befogadótól a mentális feldolgozás során elvárt formális és informális logikai következtetési műveleteket – okkal feltételezve, hogy az ideális (a humort megértő) befogadó következtetési lépései szükségképpen integrálják az előbbieket. A vicclogikát több szerző (pl. Ziv 1984; Attardo–Raskin 1991) a „konvencionális” logikától eltérőnek tekinti, azonban bizonyítani ez ideig senkinek sem sikerült, hogy a humort eredményező helytelen következtetések mögött valóban más érvelési rendszer állna (Ritchie 2014). Ellenkezőleg: épp a konvencionális logika (megsértése) adja az effajta humor magyarázatát.

6. Összegzés

A relevanciaelmélet a pragmatikakutatók körében rendkívül népszerű, gyorsan fejlődő, mára a humorkutatásban is számon tartott irányzat (l. Goatly 2012: 247–275; Yus 2017). Javára írtuk dinamikus kontextusfelfogását és az információfeldolgozási folyamat számos, korábban elhanyagolt vagy felületesen tárgyalt elemének kifejtését (az explikatúrák és implikatúrák levezetése, a félreértések magyarázata, a metareprezentációs képesség). Miként a klasszikus pragmatikaelméletekre, úgy a relevanciaelméletre is érvényes, hogy a humorjelenségekkel való szembesítés olyan kihívást jelent, amely jól kitapinthatóvá teszi a lehető legáltalánosabban megfogalmazott elmélet erősségeit és gyengéit. A humor – bár nem minden formája fér bele az osztrénv-következtetési kommunikáció fogalmába – különben sem

kerülhető meg, ha nem kevesebb a célunk, mint hogy megértsük, hogyan értjük meg (és persze félre) egymást. Tudjuk, hogy viszonylagos, szituáció- és kultúra-függő, nemritkán agresszív vagy éneértékelő tónusú, de pszichés, társas-társadalmi és intellektuális haszna rendszerint kárpótól azért a kisebb-nagyobb szellemi többletmunkáért, amelyet inkongruens karaktere megkövetel.

Relevanciaelméleti keretben gondolkodva az inkongruencia kezelése azért okoz fejtörést, mert ha a megértés során át kell váltani a kommunikatív relevancia elve által vezérelt maximálisan releváns értelmezésről egy másikra, akkor a humoros szöveg által kínált első értelmezés igazából mégsem bizonyul maximálisan relevánsnak, vagyis a szöveg megsérti az egyébként megsérthetetlennek feltételezett relevanciaelvet (Attardo 2017: 182). Sperber és Wilson (1995 [1986]: 162) ugyanis kiemeli, hogy – a grice-i (1975) együttműködési alapelvvel ellentétben – az osztenzív-következtetési kommunikációt irányító kommunikatív relevanciaelvet a kommunikátorok nem tudják sem „követni”, sem „megsérteni”, hiába is akarnák, mert az kivétel nélküli, erre van az elménk „felkészülve”. Láttuk, hogy a humoros megnyilatkozásoknál is automatikusan működésbe lép, de nem hoz elégséges végeredményt, legalábbis az első értelmezési körben. Ezért merül fel, hogy humoros céllal tudatosan ki lehet azért használni (Yus 2016), és egy második interpretációs szinten mindenképp relevánsnak kellene tekinteni a humoros stimulust (Clark 2013). Tisztázatlan azonban, mi a humoros hatás tulajdonképpeni státusa a relevanciaelméletben – nyilvánvaló „nyereség”, amely ellensúlyozni képes a megértési „befektetést”, de vajon „kognitív” nyereség-e? Mert, ha igen, akkor a kogníció fogalmát pontosítani szükséges, ha viszont nem, akkor kívül esik az elmélet hatókörén, és végső soron a relevanciaelmélet (mint kommunikációelmélet) részlegeségére világít rá.

A grice-i modellel való összevetésből a poszt-grice-i szakirodalomban Wilson és Sperber (1981) cikke óta rendre a relevanciaelmélet erőnyei domborodnak ki, de jegyezzük meg, hogy a relevanciaelmélet, mivel mellőzi a társalgási elvárások (maximák) figyelembevételét, nem rendelkezik olyan predikciós erővel, mint amit a grice-i (és leechi) maximák jelentenek (különösen a „Kerüld a kétértelműséget!” módmaxima). Jóslata csupán annyi, hogy ha egy osztenzív (vagy annak látszó) stimulus automatikus, relevanciaelv szerinti interpretációja nem bizonyul kielégítőnek, akkor fennáll az esélye annak, hogy humoros szándékkal hozták létre, és egy újraértelmezési folyamat ezt igazolhatja vagy cáfolhatja. Természetesen a grice-i és leechi maximák sérelme sem elégséges feltétele a humornak, ám többet tudnak hozzáadni a humor magyarázatához, mint a kommunikatív relevancia elve. Az ironia esetét véve: kiderült, hogy a relevanciaelmélet ironiafelfogása egyrészt nem öleli fel az ironia összes példáját, másrészt nem magyarázza meg, miért érezzük oly gyakran humorosnak az iróniát. A társalgási maximák elmélete azt mondaná, azért, mert az ironia megsért valamilyen – tipikusan az udvariasság alapelvének alárendelt – maximát, és ez a többé-kevésbé implicit normasértés (inkongruencia) egy adott kultúrában és azon belül egy adott szituációban humoros. A humorpercepció kulturális különbségeire a maximák kultúraspecifikus definiálása és rangsorolása lehet a válasz, míg a relevanciaelmélet legfeljebb az enciklopédikus feltevések eltéréseit hangsúlyozhatja.

Mindebből kitűnik, hogy a humor relevanciaelméleti interpretációja mélyen érinti az elmélet alaptéziseit, és amíg ezek nagyjából változatlanok, addig a fönti

kérdésselvetésekre nem könnyű igazán meggyőző válaszokat adni. Yus (2016) monográfiája mindenesetre olyan friss, színvonalas, ötletekben, rendszerezésekben és részleméletekben bővelkedő összefoglalása a humor eddigi relevanciaelméleti vizsgálatának, amely ezután megkerülhetetlen lesz a humorkutatásban, és sok tekintetben hozzájárulhat az egész elmélet további fejlődéséhez.

Források

- JjV. = Kisbán Gyula – Meggyesi Éva (szerk.) 1988. *Jobbnál-jobb viccek. Válogatás a századforduló humorából*. Budapest: Magyar Hirdető.
- Kellér Dezső 1957. *Kedves Közönség. Válogatott konferanszok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- LVk. = Köves József (szerk.) 1999. *A legnagyobb vicckönyv 10 000 viccel*. Budapest: K.u.K. Kiadó.
- MA. = Peter Hay 1990. *Movie Anecdotes*. Oxford: Oxford University Press.
- Nádassy László: *A tacsó. Bohózat*.
<https://www.youtube.com/watch?v=j93LRQ7CQCc> (2018. 08. 15.)
- Petőfi Sándor 1844. *A helység kalapácsa. Hősköltemény négy énekben*. Budapest.
- TS. = *Trend Skandi rejtvénylap* 2015/16. Székesfehérvár, CsoSch Bt.
- ZA. = Márkus József (szerk.) 2011. *Zenei anekdoták, aforizmák és viccek*. Budapest: Rózsavölgyi.

Hivatkozások

- Arisztotelész 1979. *Organon*. Fordította Szalai Sándor. (Filozófiai írók tára (új folyam) 35) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 11–35.
- Árvay, Anett 2004. Pragmatic aspects of persuasion and manipulation in written advertisements. *Acta Linguistica Hungarica* 51/3–4:231–263. doi:10.1556/ALing.51.2004.3-4.2.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Attardo, Salvatore 2017. Humor and pragmatics. In Salvatore Attardo (szerk.) *The Routledge Handbook of Language and Humor*. (Routledge Handbooks in Linguistics) New York: Routledge. 174–188.
- Attardo, Salvatore – Jodi Eisterhold – Jennifer Hay – Isabella Poggi 2003. Multimodal markers of irony and sarcasm. *Humor: International Journal of Humor Research* 16/2:243–260. doi:10.1515/humr.2003.012.
- Attardo, Salvatore – Lucy Pickering – Amanda Baker 2011. Prosodic and multimodal markers of humor in conversation. *Pragmatics & Cognition* 19/2:224–247. doi:10.1075/pc.19.2.03att.
- Attardo, Salvatore – Victor Raskin 1991. Script theory revis(it)ed: Joke similarity and joke representation model. *Humor: International Journal of Humor Research* 4/3–4:293–347. doi:10.1515/humr.1991.4.3-4.293.

- Austin, John Langshaw 1990 [1962]. *Tetten ért szavak*. Fordította Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bach, Kent 1994. Conversational implicature. *Mind & Language* 9/2:124–162. doi:10.1111/j.1468-0017.1994.tb00220.x.
- Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.) 2008. *Az abdukció*. Budapest, Eger: Magyar Szemiotikai Társaság, Linceum Kiadó.
- Bárány Tibor – Zvolenszky Zsófia – Tózsér János (szerk.) 2015. *Metafora, relevancia, jelentés*. (Pragmatika 3) Budapest: Loisir Kiadó.
- Bencze Lóránt 2008. Az abdukcióról – antropológiai nyelvészeti szempontból. In Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.) *Az abdukció*. Budapest, Eger: Magyar Szemiotikai Társaság, Linceum Kiadó. 28–37.
- Biegajło, Magdalena 2013. Relevance at the centre of humorous communication: On finding the conceptual tools which carry explanatory power in the model of the comprehension of jokes. *Acta Philologica* 44:31–41.
- Blakemore, Diane 1992. *Understanding Utterances*. (Blackwell Textbooks in Linguistics 6) Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Brock, Alexander 2011. *Bumcivilian*. Systemic aspects of humorous communication in comedies. In Roberta Piazza – Monika Bednarek – Fabio Rossi (szerk.) *Telecinematic Discourse. Approaches to the Language of Films and Television Series*. (Pragmatics & Beyond New Series 211) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 263–280. doi:10.1075/pbns.211.17bro.
- Bunt, Harry – William Black (szerk.) 2000. *Abduction, Belief and Context in Dialogue*. *Studies in Computational Pragmatics*. (Natural Language Processing 1) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Carston, Robyn 2002. *Thoughts and Utterances. The Pragmatics of Explicit Communication*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Clark, Herbert H. 1996. *Using Language*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Clark, Billy 2013. *Relevance Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, Herbert H. – Richard J. Gerrig 1984. On the pretense theory of irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 113/1:121–126. doi:10.1037/0096-3445.113.1.121.
- Curcó, Carmen 1995. Some observations on the pragmatics of humorous interpretations: A relevance theoretic approach. *UCL Working Papers in Linguistics* 7:27–47.
- Curcó, Carmen 1996. The implicit expression of attitudes, mutual manifestness, and verbal humour. *UCL Working Papers in Linguistics* 8:89–99.
- Csabai Márta – Erős Ferenc 2000. *Testthatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Budapest: Józsefvég Műhely.
- Dynel, Marta 2009. *Humorous Garden-Paths: A Pragmatic-Cognitive Study*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Dynel, Marta 2011. “You talking to me?” The viewer as a ratified listener to film discourse. *Journal of Pragmatics* 43/6:1628–1644. doi:10.1016/j.pragma.2010.11.016.
- Dynel, Marta 2013. Irony from a neo-Gricean perspective: On untruthfulness and evaluative implicature. *Intercultural Pragmatics* 10/3:403–431. doi:10.1515/ip-2013-0018.

- Dynel, Marta 2018. Deconstructing the myth of positively evaluative irony. In Manuel Jobert – Sandrine Sorlin (szerk.) *The Pragmatics of Irony and Banter*. (Linguistic Approaches to Literature 30) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 41–57. doi:10.1075/lal.30.03dyn.
- Fónagy Iván 1970. Viccel a bácsi. Humor és költőiség a nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 94/1:16–43.
- Franken, Nathalie 1999. The status of the principle of relevance in relevance theory. In Jef Verschueren (szerk.) *Pragmatics in 1998. Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference*. Vol. 2 Antwerpen: IPra. 142–158.
- Garmendia, Joana 2010. Irony is critical. *Pragmatics & Cognition* 18/2:397–421. doi:10.1075/pc.18.2.07gar.
- Garmendia, Joana 2014. The Clash: Humor and critical attitude in verbal irony. *Humor: International Journal of Humor Research* 27/4:641–659. doi:10.1515/humor-2014-0094.
- Garmendia, Joana 2015. A (neo)Gricean account of irony: An answer to relevance theory. *International Review of Pragmatics* 7/1:40–79. doi:10.1163/18773109-00701003.
- Gibbs, Raymond W. Jr. – Herbert L. Colston 2012. *Interpreting Figurative Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gil, José María 2011. Relevance theory and unintended transmission of information. *Intercultural Pragmatics* 8/1:1–40. doi:10.1515/IPRG.2011.001.
- Ginsberg, Matthew L. (szerk.) 1987. *Readings in Nonmonotonic Reasoning*. Los Altos: Morgan Kaufmann Publishers.
- Goatly, Andrew 2012. *Meaning and Humour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice, H. Paul 1978. Further notes on logic and conversation. In Peter Cole (szerk.) *Syntax and Semantics, Vol. 9. Pragmatics*. New York: Academic Press. 113–128.
- Grice, H. Paul 2011 [1989]. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Istók Béla 2018. Humoros vagy sértő? Az internetes mémek elmélete és gyakorlata. *Századvég* 87:127–153.
- Ivaskó Livia 2005. Félreértéseink nyomában. In Ivaskó Livia (szerk.) *Érthető kommunikáció*. Szeged: SZTE Média tudományi Tanszék. 14–26.
- Ivaskó, Livia – Enikő Németh T. 2002. Types and reasons of communicative failures: A relevance theoretical approach. *Modern Filológiai Közlemények* 4/1:31–43.
- Jodłowiec, Maria 1991. What makes jokes tick. *UCL Working Papers in Linguistics* 3:241–253.
- Kenny, Anthony J. P. 1966. Practical inference. *Analysis* 26:65–75.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komlósi Boglárka 2007. Az iróniakutatás elméleti dilemmái. *Nyelvtudomány* 3–4:95–128.

- Komlósi Boglárka 2014. Most ironizálsz? Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken. *Magyar Nyelvőr* 138/2:226–244.
- Kövecses Zoltán 2005 [2002]. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kumon-Nakamura, Sachi – Sam Glucksberg – Mary Brown 1995. How about another piece of pie: The allusional pretense theory of discourse irony. *Journal of Experimental Psychology: General* 124:3–21.
- Lakoff, George – Mark Turner 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Leezenberg, Michiel 2001 [1995]. *Contexts of Metaphor*. (Current Research in the Semantics/Pragmatics Interface 7) Amsterdam: Elsevier.
- Levinson, Stephen C. 1989. A review of Relevance. *Journal of Linguistics* 25/2:455–472.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.
- Martin, Rod A. 2007. *The Psychology of Humor. An Integrative Approach*. Amsterdam: Elsevier.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemesi Attila László 2012. Gyenge implikatúrák. In Szikszainé Nagy Irma (szerk.) *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–96.
- Nemesi, Attila László 2015a. Levels and types of breaking the maxims: A neo-Gricean account of humor. *Intercultural Pragmatics* 12/2:249–276. doi:10.1515/ip-2015-0012.
- Nemesi Attila László 2015b. Melyik pragmatikaelméletnek van a legjobb „humorérzéke”? In Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő (szerk.) *Használat és hatás. Újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Budapest: Loisir Könyvkiadó. 123–156.
- Nemesi Attila László 2016 [2011]. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Nemesi Attila László 2016. Beszédaktusviccek. In Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) *A humor nagytón keresztül*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 188) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 148–162.
- Nemesi Attila László 2018. Nyelvészeti humorelméletek. *Századvég* 87:41–55.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 221–254.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 222–261.
- Németh T. Enikő 2011. A humán kommunikáció modelljei és az ember-gép kommunikáció. In Németh T. Enikő (szerk.) *Ember-gép kapcsolat: a multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 133) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 43–61.

- Németh T. Enikő 2013a. Nyelvhasználat, nyelvtan és pragmatika. *Magyar Nyelvőr* **109/2**:184–191.
- Németh T. Enikő 2013b. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–126.
- Németh T., Enikő 2015. The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica* **2015/203**:53–78. doi:10.1515/sem-2014-0072.
- Noveck, Ira A. – Dan Sperber (szerk.) 2004. *Experimental Pragmatics*. (Palgrave Studies in Pragmatics, Language and Cognition 1) Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pilkington, Adrian 1992. Poetic effects. *Lingua* **87/1**:29–51. doi:10.1016/0024-3841(92)90024-D.
- Pilkington, Adrian 2000. *Poetic Effects. A Relevance Theory Perspective*. (Pragmatics & Beyond New Series 75) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Piskorska, Agnieszka 2005. Can we have a recipe for humour in Relevance Theory? In Piotr Cap (szerk.) *Pragmatics today*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 245–253.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. (Studies in Linguistics and Philosophy) Dordrecht: Reidel.
- Reboul, Anne – Jacques Moeschler 2000 [1998]. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Fordította Gécseg Zsuzsanna. Budapest: Osiris Kiadó.
- Recanati, François 2004. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritchie, Graeme 2014. Logic and reasoning in jokes. *The European Journal of Humour Research* **2/1**:50–60. doi:10.7592/EJHR2014.2.1.ritchie.
- Schnurr, Stephanie 2010. Humour. In Miriam A. Locher – Sage L. Graham (szerk.) *Interpersonal Pragmatics*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton. 307–326.
- Searle, John R. 2009 [1969]. *Beszédaktusok*. Fordította Bárány Tibor. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat.
- Sebeok, Thomas A. – Jean Umiker-Sebeok 1990 [1980]. *Ismeri a módszeremet? Avagy: a mesterdetektív logikája*. Budapest: Gondolat.
- Sperber, Dan (szerk.) 2000. *Metarepresentations. A Multidisciplinary Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Sperber, Dan – Fabrice Clément – Christophe Heintz – Olivier Mascaro – Hugo Mercier – Gloria Origgi – Deirdre Wilson 2010. Epistemic vigilance. *Mind & Language* **25/4**:359–393. doi:10.1111/j.1468-0017.2010.01394.x.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1981. Irony and the use–mention distinction. In Peter Cole (szerk.) *Radical Pragmatics*. New York: Academic Press. 295–239.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1990. Rhetoric and relevance. In John Bender – David E. Wellbery (szerk.) *The Ends of Rhetoric. History, Theory, Practice*. Stanford: Stanford University Press. 140–156.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995 [1986]. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Sperber Dan – Wilson Deirdre 2013 [2008]. A metafora leleplezése. In Pléh Csaba (szerk.) *Általános nyelvészeti tanulmányok XXV. A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 313–338.

- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* **128/4**:479–494.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan.* (A magyar nyelv kézikönyvtára 4) Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.
- Vega Moreno, Rosa E. 2007. *Creativity and Convention. The Pragmatics of Everyday Figurative Speech.* (Pragmatics & Beyond New Series 156) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics.* London: Arnold Publishers.
- Veszelszki Ágnes 2013. Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.) *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 151) Budapest: Tinta Könyvkiadó, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Magyar Szemiotikai Társaság. 11–25.
- Walton, Douglas N. 2004. *Abductive Reasoning.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Wilson, Deirdre 2011. Parallels and differences in the treatment of metaphor in relevance theory and cognitive linguistics. *Intercultural Pragmatics* **8/2**:177–196. doi:10.1515/iprg.2011.009.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1981. On Grice's theory of conversation. In Paul Werth (szerk.) *Conversation and Discourse.* New York: Croom Helm. 155–178.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1992. On verbal irony. *Lingua* **87/1**:53–76. doi:10.1016/0024-3841(92)90025-E.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 2004. Relevance Theory. In Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.) *The Handbook of Pragmatics.* Oxford: Blackwell. 607–632.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 2012. *Meaning and Relevance.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Yamaguchi, Haruhiko 1988. How to pull strings with words: Deceptive violations in the garden-path joke. *Journal of Pragmatics* **12/3**:323–337. doi:10.1016/0378-2166(88)90036-7.
- Yus, Francisco 1999. Misunderstandings and explicit/implicit communication. *Pragmatics* **9/4**:487–517. doi:10.1075/prag.9.4.01yus.
- Yus, Francisco 2003. Humor and the search for relevance. *Journal of Pragmatics* **35/9** (The Pragmatics of Humor):1295–1331. doi:10.1016/S0378-2166(02)00179-0.
- Yus, Francisco 2008. A relevance-theoretic classification of jokes. *Lodz Papers in Pragmatics* **4/1**:131–157. doi:10.2478/v10016-008-0004-4.
- Yus, Francisco 2016. *Humour and Relevance.* (Topics in Humor Research 4) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Yus, Francisco 2017. Relevance-theoretic treatments of humor. In Salvatore Attardo (szerk.) *The Routledge Handbook of Language and Humor.* (Routledge Handbooks in Linguistics) New York: Routledge. 189–203.
- Ziv, Avner 1984. *Personality and Sense of Humor.* New York: Springer.

Zvolenszky Zsófia – Bárány Tibor 2015. Relevanciaelmélet és a szó szerinti-metáforikus kontinuum – a magyar nyelvű szövegek tükrében. In Bárány Tibor – Zvolenszky Zsófia – Tózsér János (szerk.) *Metafora, relevancia, jelentés*. (Pragmatika 3) Budapest: Loisir Kiadó. 11–28.

A szerzőről

Nemesi Attila László a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének docense. Szűkebb kutatási területe a figuratív nyelvhasználat (trópusok, gondolatalakzatok) és a humor pragmatikája, tágabban pedig a pragmatika, a retorika, a szemiotika és a szociálpszichológia határkérdéseivel (udvariasság, benyomáskeltés, nyelvi és képi befolyásolás) foglalkozik.

Elérhetősége: nemesi.attila@btk.ppke.hu

Szemafor hát!

Szeteli Anna

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Gocsál Ákos

MTA Nyelvtudományi Intézet, Fonetikai osztály

Alberti Gábor

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Vizsgálatunkban sikerült a szóbeliségben leggyakoribb, szélsőségesen multifunkcionális magyar diskurzusjelölőnek, a *hát*-nak öt, páronként szignifikánsan eltérő prozódiai jellemzőkkel bíró változatát elkülöníteni. Egészen pontosan a következő prozódiai jellemzők [l, l', p] hármásáról van szó, ahol l a *hát* hangsor kiejtésének hosszát jelöli, p az eközben változó alapfrekvencia-értékekből adódó dallamosságot, l' pedig a *hát*-ot követő szünet hosszát. Eredményeink nem állnak ellentétben a Dér és Markó szerzőpárosásával (Dér–Markó 2017), akik alapvetően fordulópozíciók szerint különítenek el funkciókat, míg a mi legfőbb állításunk az, hogy csak fordulókezdő mondatéli *hát*-funkcióból szignifikánsan elkülöníthető négy-, sőt tulajdonképpen ötféle: a „határozott”, a „bizonytalan”, az „aggodalmas” és kétféle „incselkedő”; tárgyunk továbbá egy mondatzáró „nyomatékosító” *hát*-ot is. Az által, hogy Dér és Markó ezeket el nem különítetten értékelte statisztikailag, semlegesíthette a különbségeiket. A mi elsődleges célunk viszont éppen e különbségekkel volt kapcsolatos: azt kívántuk kísérletesen igazolni, hogy a fordulókezdő *hát* az Alberti (2016) által felvetett szemafor szerű viselkedést mutatja.

Kulcsszavak: diskurzusjelölő, diskurzusreprezentáció, formális pragmaszemantika, prozódiai jellemzők

1. Bevezetés: hát vágunk bele!

Vizsgálatunkban sikerült a szóbeliségben leggyakoribb, szélsőségesen multifunkcionális magyar diskurzusjelölőnek, a *hát*-nak (lásd pl. Schirm 2007–2008: 187, ill. 189, 193, 197; Dér–Markó 2007) elkülöníteni öt páronként szignifikánsan eltérő prozódiai jellemzőkkel bíró változatát. Egészen pontosan a következő vokális tényezők [l, l', p] hármásáról van szó, ahol l a *hát* hangsor kiejtésének hosszát jelöli, p az eközben változó alapfrekvencia-értékek szórását, l' pedig a *hát*-ot követő (kitöltetlen vagy kitöltött) szünet hosszát.

Eredményeink nem állnak ellentétben a Dér és Markó szerzőpárosásával (Dér–Markó 2017), mivel ők alapvetően fordulópozíciók szerint különítenek el funkciókat, míg a mi legfőbb állításunk az, hogy csak fordulókezdő mondatéli *hát*-funkcióból szignifikánsan elkülöníthető négyféle: a „határozott”, a „bizonytalan”, az „aggodalmas” és az „incselkedő” kétféle stratégiával; tárgyunk továbbá egy mondatzáró „nyomatékosító” *hát*-ot. Az, hogy Dér és Markó ezeket el nem különítetten értékelte

statisztikailag és vetette össze más, minden bizonnyal hasonlóan kevert funkciókkal, olyan, mintha nem egyes borokat próbálnánk az ízük alapján elkülöníteni, hanem összeöntenénk egy-egy pincészet összes, eltérő karakterű borát, semlegesítve a különbségeiket.¹ Elsődleges célunk éppen e különbségekkel volt kapcsolatos; azt kívántuk kísérletesen igazolni, hogy a fordulókezdő *hát* az Alberti (2016) által felvetett szemaforszerű viselkedést mutatja. Ahogy a mozdony vezetőjének sem a szemafor puszta megpillantása nyújt fontos eligazítást (az önmagában csupán annyit jelez, hogy most fontos eligazítás következik), hanem annak állása. Azaz a három beszédhang szekvenciája önmagában nem hordoz pragmaszemantikai kontribúciót, hanem az arra illesztett prozódia üzen valami fontosat a címzettnek: „könnyen vagy nehezen emészthető, vagy ... tartalomra készülj!” – a pontsor helyére írható jelzőkről kíván e tanulmány beszámolni, a teljesség igénye nélkül. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy esetünkben nem csak e tanulmány terjedelme, hanem az elméleti munka mellett végzett ismételt mérés kísérlet hossza is határt szabott a vizsgálható funkciók számának tekintetében. Ezáltal támaszkodunk tanulmányunkban – már csak a kísérlet *pilot*-jellegénél fogva is – mindössze Alberti (2016) kategóriáira, az összefoglalás előtti fejezetet szárvá további kutatási irányok kijelölésére.

Ami tanulmányunk tartalmát illeti, a 2. szakaszt az általunk elvégzett kísérlet-sorozat bemutatásának szenteljük. Itt ismertetjük, hogy milyen teszhelyzet révén különítettünk el négyféle fordulóindító *hát*-ot, eltérve a Dér és Markó tanulmányának bevezetésében felsorolt 12 típustól (Dér–Markó 2017), illetve az abból általuk kiválasztott négy típustól. Itt számolunk be a statisztikai elemzések eredményeiről is.

A 3. szakasz az eredmények pragmaszemantikai interpretációjával szolgál. Amellett érvelünk, hogy a *hát* magyar szakirodalmában eddig alkalmazott leíró apparátust cizellálni érdemes egy finomabb (diskurzus-)reprezentációs szisztémával, amelyik rekurzív leírását nyújtja a *hát* diskurzusjelölővel módosított megnyilatkozás feladójának az üzenetbe éppen ilyen módon berejtett közlésébe arról, hogy milyen hipotézisei (B: *belief*), vágyai (D: *desire*) és szándékai (I: *intention*) vannak az üzenetbe foglalt információra nézve. Az imént a *rekurzio* alatt azt értettük, hogy a feladó a címzett hipotéziseiről, vágyairól és/vagy szándékairól (azaz BDI-profiljáról / intenzionális profiljáról) is információt nyújt, illetve annak az éppen őrá vonatkozó BDI-profiljáról – vagyis a feladó a beszélgetőtárs szemével is megpróbálja nézni önmagát. Alberti (2016)-ot követve a *ReALIS* elméleti keretében elemzünk, amelynek aktuális verzióját célorientáltan felvázoljuk, elhelyezve a formális diskurzusreprezentációs elméletek körében. Előrebocsátjuk, hogy a *hát*-funkciókat a diskurzusjelölők multifunkcionalitásáról felállított poliszémiaelgondolás keretében fogjuk megragadni (Fischer 2006: 13–14), ami azon a kézenfekvő feltételezésen alapul,

---

¹ Félreértés ne essék, a hasonlat nem pejoratív. Releváns tudományos kérdés az is, hogy van-e olyan közös prozódiai jellemzője az összes fordulóindító *hát*-nak, ami a „portfólióban” is megmutatkozik. És igen! Mint azt Dér–Markó (2017: 8–9) megállapítja, a hossz alapján az átlagos fordulóindító *hát* a fordulóban köztes pozícióban megjelenő, „késleltető” *hát*-tól szignifikánsan elkülöníthető, ha más, általuk vizsgálttól nem is. Megjegyezzük, hogy ezt az eredményt a mi elméleti megközelítésünk is alátámasztja majd. Dérék tehát – visszatérve a fenti hasonlatra – pincészeteket próbálnak összehasonlítani ízviláguk közös jellemzőit firtatva, míg mi egy pincészetben belül különítjük el a borokat, ízviláguk egyediségét keresve.

hogy egyazon forma számos különböző, de egymással kapcsolatban lévő és egymásból levezethető interpretációval bír. Ez utóbbira teszünk kísérletet, mármint a jellemzett *hát*-funkciók kapcsolati hálózatának felállítására, egyúttal finomítva/relativizálva a poliszémia-fogalmat.

Ahogy azt már említettük, a 4. szakaszban a *hát* további néhány funkcióját kíséreljük megragadni, kijelölve néhány érdekes jövőbeli kutatási témát.

Az 5. szakasz pedig rövid összefoglalásként szolgál.

2. Hát mit is teszteltünk?

Jelen szakaszban számolunk be egyrészt Dér és Markó a *hát* diskurzusjelölőt érintő kísérletének eredményeiről (Dér–Markó 2017), másrészt bemutatjuk saját kísérletünket, és ismertetjük annak eredményeit. A két kutatás mind módszertanilag, mind a kiválasztott *hát*-funkciók tekintetében eltér egymástól, azonban bizonyos kategóriák tekintetében mutatkoznak átfedések.

2.1. A tesztelésre kiválasztott *hát*-funkciók

Dér–Markó (2017) a *hát* diskurzusjelölőt fokozottan multifunkcionális jelölőként határozzák meg, ami abban nyilvánul meg, hogy az „(...) elem egyazon aktuális használatában több diskurzusszintet érintő feladatokat lát el, és ez a jellemző rá általában” (Dér–Markó 2017: 105). A szerzők Fischert követik abban, hogy a diskurzusjelölő poliszém rendszert kiépítve, egymással összefüggő interpretációkkal bír (Fischer 2006: 13–14). Méréseiket a BEA spontán beszéd adatbázisból vett mintáin végezték, a 23 budapesti beszélő (11 nő és 12 férfi) átlagéletkora 47,13 év volt.

Noha Dér–Markó (2017) eredendően 12 különféle *hát*-funkcióval számol többek között Schirm (2011) és Dér (2015) addigi leírásainak tapasztalatait összegezve, végül arra jutnak, hogy csak négy megfelelően mérhető funkció marad.

A következő szempontok alapján szűkítik le vizsgálatukat négy funkcióra: (i) ezeket tekinthetjük „igazán lényegesnek” (ami nehezen megragadható kritérium), (ii) megbízhatóan (notóriusan jelentkező átfedések nélkül) el lehet különíteni őket a többitől, (iii) nem jellemzi őket konnotálódási hajlam, és (iv) példányaikat a vizsgált korpuszban biztonságosan lehet azonosítani. Az azonosítás biztonságos alapját végül három funkció esetében az a kifejezetten formai szempont jelenti, hogy *fordulóindító*, *fordulózáro* vagy *fordulóközi* pozíciót foglal-e el az adott *hát*-előfordulás. Hármukhoz végül egy *értékelő* funkciót vettek hozzá, amelyet csak úgy tudunk koherens tagnak tekinteni, ha formálisan így ragadjuk meg (a szerzők egyetlen példájából kiindulva): egyszerre *fordulóindító* és *-záro* funkciójú előfordulás, egyetlen (bár esetleg sokszorososan összetett) mondatból álló *fordulóban*.

Dér és Markó kimutatta (Dér–Markó 2017: 110), hogy a késleltető funkciójú, *fordulóközi* használat szignifikánsan hosszabb a többinél, azonban egyéb, (i) a *hát* diskurzusjelölő hosszával, (ii) a diskurzusjelölőt követő szünet hosszával, illetve (iii) alaphangmagassággal kapcsolatos hipotéziseiket nem tudták igazolni. Nem állítható, hogy e hipotézisek helytelenek volnának, mert a kollokációk és a multifunkcionális minták kiszűrésének következtében a minta annyira lecsökkent, hogy részint meg sem felelt további tesztek elvégzéséhez.

Alaphang-frekvenciával kapcsolatos hipotéziseik igazolását az lehetetlenítette el, hogy sok esetben nem tudták kinyerni a szükséges frekvenciaadatokat egyidejű beszéd, illetve irreguláris zöngje jelenléte miatt. Mindenesetre rámutattak a tendenciára, hogy a diskurzusjelölőt követő szegmensek alaphang-frekvenciája alacsonyabb, mint a jelölőé.

Nyitottnak tekinthetjük tehát a pragmaszemantikai szempontok alapján felállítandó *hát*-funkciók kérdését, ahol szükség van olyan új gondolatok termékenyítő hatására, mint a BDI alapú intenzionális profilok bevezetése. Gyakorlatilag a *hát*-ot kimondó feladó hipotéziseinek, vágyainak, szándékainak bázisán véljük megvalósíthatónak a funkciók egyértelmű, megbízható, átfedésektől és összemérhetetlen szempontoktól megtisztított meghatározását.

2.2. Egy egyszeri húszéves egyetemista lány szavai és gondolatai

Adatközlőinket az alábbi instrukciókkal láttuk el:

„Azt fogjuk majd kérni, hogy Anti és Bea alábbi párbeszédében olvassa fel, pontosabban játssza el Bea szerepét! Azért említjük az *eljátszást*, mert fontos a kísérlet szempontjából, hogy ne monoton felolvasási hangsúlyt alkalmazzon (ez az idevágó szakirodalom szerint hamis képet ad), hanem élje át a felvázolt szituációt a megadott háttértudás alapján, és úgy adja elő a szóban forgó pár mondatot. Arra kérjük, hogy minden leírt szót a megadott szórend szerint mondjon el, mert nagyon fontosak számunkra a finom részletek. Az írásjeleket viszont nem tettük ki Bea szövegében, mert az is nem kívánatos befolyásoló tényező.”

Az instrukció folytatásában utalunk a BDI alapú intenzionális profilra:

„Az *eljátszás* előtt gondosan olvassa át mind a dialógust, mind a háttérbeli gondolatokat. A háttértörténetet ismerni kell ebben a kísérleti sémában. Anti és Bea húsz év körüli egyetemista szerelmespár. Egy éve minden hétvégén elmennek egy moziba, és szigorúan felváltva választanak filmet. Meglehetősen jól ismerik már egymás ízlését ezen a téren (és a tesztek annyiból nem függetlenek, hogy a szereplők ízlését végig egységesen kezeljük). Ezúttal Beán a választás sora. Most éppen abban a pillanatban halljuk őket, amikor Bea már végignézte a mozi kínálatát és meghozta a döntését, de még nem mondta el Antinak, aki kíváncsian várja az „eredményhirdetést”. Három film verseng:

- egy klasszikusnak ígérkező angol krimi,
- egy malackodó poénokat sejtető amerikai vígjáték,
- egy nyomasztónak tűnő izlandi dráma.

Tudni kell még, hogy mind Anti, mind Bea hétről hétre azon a kézenfekvő módon hoz döntést, hogy némileg szeretné kihasználni a választási esélyt, de semmiképpen nem akar rosszat partnerének sem.”

Ötféle *hát*-funkció prozódiai jellemzőit kívántuk feltárni négy tesztialóguson keresztül. Mind a négynek a tesztlapja azzal kezdődik, hogy ismét Bea információ-állapotát taglaljuk, annak számunkra releváns intenzionális profilját meghatározva.

„Ami Bea gondolatait illeti a megszólalása pillanatában, ez a lényeg: Ebben a teszthelyzetben [lassan áttérünk az 1.1. teszt részletezésére, amit a 2.2.1. szakaszban mutatunk be] Bea biztos benne, hogy az egyetlen jó döntést hozta meg, amitől különbözött minden bizonnyal Anti sem tudna elképzelni. Ez az indoklásból kiderül, ami a szintiszta igazságot tartalmazza, minden csúsztatás, udvariaskodás vagy képmutatás nélkül.”

Majd jön a dialógus, amelynek Anti-szerepét az egyik kísérletvezető olvasta fel, miután a másik kísérletvezető előtte ismertette Bea gondolatait. Megjegyzendő, hogy ezt megelőzően az adatközlők 5–10 percen keresztül tanulmányozhatták a tesztlapot, hogy ne felolvasást produkáljanak, hanem átélhessék Bea intenzionális profilját: érzéseit, vágyait, szándékait, sejtéseit.² Ezen a ponton ismertetjük, hogy valamennyi adatközlőnk 20 év körüli pécsi egyetemista lány volt a középiskolait valamelyest meghaladó nyelvtudományi ismeretekkel, de a jelentésstanban és/vagy a pragmatikában nem mélyedtek el; egymással nem tárgyalhatták meg előre a tesztfeladatokat, önként vettek részt a kísérletben, és nem kaptak pénzt a részvételért.

2.2.1. A határozott hát

Lássuk hát a tesztialógust, ahogyan az adatközlők olvashatták, majd – legalábbis Anti szavait – hallhatták!

(1) Anti: Na, melyik filmet választottad?

Bea: Hát a krimit

Az mindkettőnknek be szokott jönni

Az ízléstelen vígjátékokból a múltkor végképp elégünk lett a nyomasztó északi drámákért pedig még én sem rajongok bár én alapjában véve kedvelem a komolyabb műfajokat

Az 1.1. teszt egy olyan funkciót volt hivatott megjeleníteni, amire így utalhatunk: „a határozott *hát*”. Megjegyezzük, hogy az adatközlőket nem befolyásoltuk ezzel a megnevezéssel, ők csak Bea azon gondolatairól „értésültek”, hogy a lány biztos abban, hogy jó döntésre jutott, amikor a krimit választotta, és hogy Anti se döntött volna másképpen.

Érdemes ezen a ponton végiggondolni tesztialógusaink azon sajátosságát, miszerint a különféle *hát*-funkciókat történetesen egy performatív – austini értelemben végrehajtó (exercitív) – beszédaktust megvalósító mondatba helyeztük (Austin 1975 [1962]: 150): a választásról szóló döntés kimondásával megvalósul a választás ténye, az „ítélethirdetés”, így megkonstruálódik annak igaz volta is, kizárva a *hamis* igazságértéket. A (2) példával azt szemléltetjük, hogy ez a tulajdonság nem kötődik szükségszerűen a tanulmányozott *hát*-funkcióhoz, amit az alapján azonosíthatunk, hogy a *hát*-ot kimondó beszédpartner (jelen esetben Vali) intenzionális

² A profil *intenzionális* karaktere arra utal, hogy a képzeletbeli Bea által kreált lehetséges világok egyes szegmenseit idézzük fel: például annak a *re*ALIS-világocskának néhány elemét, amit Bea Anti hipotéziseire vonatkozó hipotézisei alkotnak (az adott esetben Bea úgy gondolja, hogy Anti is a krimit választotta volna). Jegyezzük meg futólag (elkerülendő az *intenzió* és az *intenció* téves azonosítását), hogy az intenzionális profil egy másik világocskája Bea pillanatnyi *intencióit*, azaz szándékait gyűjtheti össze.

profilját ezek a tényezők determinálják: önmaga számára kézenfekvő tényről közöl, és biztos benne, hogy partnere számára is kézenfekvő lesz a válasz (egy jól működő világot feltételezve, kétségtelenül kissé naivan...).

- (2) Zoli: Ki a legsikeresebb kutató a karotokon?
Vali: Hát a dékán. Elképesztő impakt faktorral büszkélkedhet, ezért választottuk meg őt dékánnak.

Azért előnyös a *hát*-funkciókat egy performatív beszédaktusban tanulmányozni, mert így nem merül fel az a tényező, hogy a prozódia a közlés igazságértéke befolyásolná az adott funkciókban.³

2.2.2. A bizonytalan hát

Az 1.2. teszthelyzetben a bizonytalanság⁴ kifejezésének a *hát*-funkcióját szándékoztunk felidézni erre utaló megjegyzéseket elhelyezve mind Bea „magyarázkodó” szövegrészeiben (3), mind eme instrukciós szakaszban:

„Bea nem biztos benne, hogy a legjobb döntést hozta meg, illetve úgy érzi, hogy a pillanatnyi kínálat alapján nincs olyan döntés, amit igazán lelkesen tudna képviselni. Közös tapasztalatnak gondolja a következőket. Korábban néhány krimi kicsit unalmasnak bizonyult, de azért nézhetőnek. Anti vígjátékot szokott választani, de a múlt héten általa választott vígjáték ízléstelenségén már ő is kiakadt. A drámákat pedig Anti ki nem állhatja.”

- (3) Anti: Na, melyik filmet választottad?
Bea: Hát a krimit
Az azért többé-kevésbé mindkettőnknek be szokott jönni
Az ízléstelen vígjátékokból a múltkor már neked is elegend lett a nyomasztó északi drámákért pedig még én sem rajongok
Vagy nagyon unod már a krimiket?

2.2.3. Az aggodalmas hát

Az aggodalom kifejezésének funkcióját kívántuk felidézni az 1.3. tesztialógussal (4) és eme instrukcióval:

„Bea úgy érzi, hogy a krimiket egyre jobban unják, a vígjátékokról pedig a múltkor már Anti is kénytelen volt elismerni, hogy már nem is humorosak, csak gusztustalanul alpáriak. Anti viszont ki nem állhatja a nyomasztó északi drámákat. Bea nagyon jól hallott erről az izlandi filmről egy olyan

³ Felvetjük jövőben tanulmányozandó hipotézisként, hogy valódi dialógusokban az, aki éppen hazudik, pont a diskurzusjelölők és/vagy a töltelékszavak vokális megvalósítása során mulasztja el kontrollálni magát, ezeken keresztül megmutatva a hazugsággal együtt járó feszült állapotot. Ezt azonban nem tartjuk szimulálhatónak olyan tesztekkel, amelyeket e tanulmányban tárgyalunk, mert az az idegesség, ami a lebukás kockázatának és/vagy a bűntudatnak az érzésével jár, aligha ébreszthető fel mesterségesen.

⁴ A bizonytalanság tehát, ahogy az imént fejtegettük, nem az adott közlés igazságértékére vonatkozik: a választás tényének kimondásával elkerülhetetlenül megvalósult a világban, hogy ez a választás született meg. A bizonytalanság abban áll, hogy érdemes volt-e így dönteni, illetve hogy a döntés következményeit majd szintén viselő partner is így döntött volna-e.

bölcsész haverjától, akinek nagyon tiszteli az ízlését, Anti viszont kifejezetten féltékeny a sráca – talán nem is teljesen alaptalanul. Bea végül úgy dönt, hogy él a választás jogával, de baljós előérzetei vannak. Kínos lesz, ha Anti nagyon firtatja, hogy ki is ajánlotta ezt a filmet...”

(4) Anti: Na, melyik filmet választottad?

Bea: Hát a drámát

Tudom hogy nem nagyon rajongsz ezért a műfajért de mintha ezt az izlandi filmet valahol nagyon dicsérték volna

Asszem valami díjat is nyert

A krimiket már kissé unom a mostanában futó vígjátékok alpáriságából pedig a múltkor már neked is elegendő lett úgy emlékszem

2.2.4. Az *incselkedő* és a *nyomatékosító* hát

Az 1.4. teszt a Schirm (2017) által („Pompom-féle”) *incselkedésként* emlegetett *hát*-funkció felidézésére irányult (5), illetve beillesztettünk a dialógusba egy olyan *hát*-funkciót is, ami szigorúan csak mondatok záróelemeként jelenhet meg, nyomatékosító funkcióval (ld. Bea második beszédfordulóját az (5) dialógusban). Ez utóbbi azzal a szándékkal tettük meg, hogy egy olyan *hát*-funkció prozódiai jellemzőit is kimérjük, amelyek a mondatban elfoglalt pozíciója alapján egyértelműen elkülönül a másik négytől.

Instrukciónk szerint

„[a] felvázolt helyzetben Bea úgy érzi, hogy a krimiket egyre jobban unják, a nyomasztó északi drámákat pedig Anti ki nem állhatja. Nyomott hangulatba kerül tőle, és egész este azzal székálná, hogy biztos valami sármos bölcsész srác ajánlhatja neki az ilyen baromságokat. Úgy dönt hát Bea, hogy Anti kedvéért a vígjátékot választja (annyira alpári csak nem lehet, mint a múlt heti vígjáték, mert arról a mélypontról már csak felfelé vihet az út), de azért kicsit *incselkedik* vele, megenged magának némi játékot, ha már ilyen nagylelkű volt. Az Bea célja, hogy Anti először el se higgye, hogy a múltkori szörnyűség után tényleg a vígjátékot választotta – aztán viszont hogy fog majd örülni (és milyen jó lesz majd a film után az este)!”

(5) Anti: Na, melyik filmet választottad?

Bea: Hát a vígjátékot

Anti: A vígjátékot?!

Bea: A vígjátékot hát

Tudom hogy mennyire élvezed az amcsi vígjátékokat

És úgy szeretem ha vidám vagy este

2.3. A szembeötlő különbségek

A fenti párbeszédetek diktafonnal kerültek rögzítésre (44,1 kHz/16 bit), majd a Praat (6.0.40., Boersma 2001) és az SPSS (25.0.0.1) szoftverek segítségével elemzésnek vetettük alá őket. A *hát* diskurzusjelölő, illetve az azt követő szünet hosszadatainak manuális kinyerése mellett a *hát* diskurzusjelölő magánhangzójának három pontján mértünk alaphangmagasságot, szintén manuálisan. Az adatközlők egy-egy félperces megnyilatkozásából Gocsál (2012: 6) metodikáját követve meghatároztuk

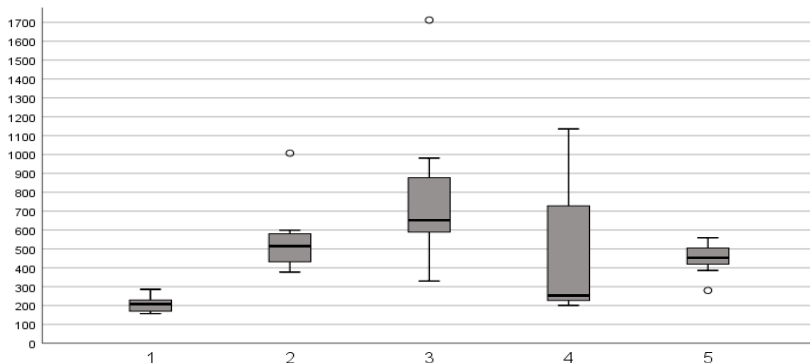
átlagos alaphangmagasságukat. A kilenc női adatközlő alaphangmagassága átlagának így 201 (174–225) Hz adódott.

[ms]→	l_1	l_1'	l_2	l_2'	l_3	l_3'	l_4	l_4'	l_5	Var	Rec [a.u.]	p_{szum} [a.u.]
AK1	286	0	432	0	397	0	292	0	420	63,41	94	29
AK2	227	0	551	0	589	15	253	0	386	148,5	165	22
AK3	229	0	383	0	330	0	227	0	280	60,06	71	79
AK4	157	0	1007	0	1712	337	253	0	533	572	150	268
AK5	170	0	580	0	877	193	824	0	459	257,1	112	59
AK6	208	0	377	0	622	102	728	75	559	184,8	216	129
AK7	207	0	599	42	981	491	211	0	505	286,6	171	27
AK8	251	0	515	0	736	123	1136	0	453	301,6	138	24
AK9	167	0	515	0	652	0	201	0	419	184,7	127	71

1. táblázat

A *hát* hosszúsága (l_i), a kitöltetlen/**kitöltött** követő-szünet hosszúsága (l_i') és a frekvencia változása (p_{szum})

Az 1. táblázat ezredmásodpercben (ms) mutatja, hogy a kilenc adatközlő milyen hosszan ejtette az öt különböző funkciójú *hát*-ot (l_1, l_2, l_3, l_4 és l_5 jelöli ezt, az 1. ábra dobozdiagramjai ugyancsak ezt jelenítik meg), és mennyi szünetet tartott utána (erre az l_i' értékek utalnak). Az ötödik kategóriához tartozó szünet (l_5') nincs értelmezve, mert az érintett *hát*-előfordulás zárja a mondatot. Ez – a három pontra irányuló alaphangfrekvencia-méréssel (p_i) kiegészített – adathármas (l_i, l_i', p_i) bizonyult elégségesnek a négy vizsgált mondatindító, illetve a mondatzáró *hát*-funkció biztonságos prozódiai elkülönítéséhez a viszonylag kevés adat mellett.

1. ábra

A *hát* diskurzusjelölő hosszadatai kvartilisjelölő dobozdiagramon ábrázolva (l_i)⁵

⁵ A ábrák létrehozására az SPSS alapbeállítását használtuk, ami az interkvartilis terjedelem másfélszeresén túl elhelyezkedő adatokat jelöli meg kiugróknak „out values” (kör), illetve szélsőségesen kiugróknak „far out / extreme values” (csillag).

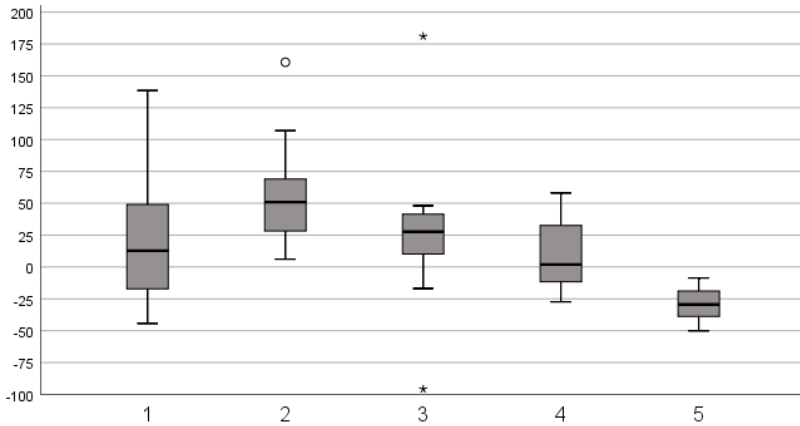

A monoton adatközlők kiszűrésére első közelítésben megadtuk az adatközlőnként elhangzó, különböző funkciójú *hát* diskurzusjelölők hosszúságainak a szórását, ezáltal kapva egy minden adatközlőt e tekintetben jellemző számot (Var). Emellett meghatároztunk egy p_{szum} értéket is, mely a *hát*-onkénti frekvenciaadat-hármasokból adódó szórással korreláló módon (Pearson-féle korrelációs együttható: 0,992, $p=0,01$), de ahelyett egy különbségfüggvény formájában jellemzi adott beszélő frekvenciaadatainak szórását.⁶

Ezen a ponton érdemes szót ejteni a Rec kifejezéssel bevezetett sorról is. A *recognition* 'felismerés' rövidítéséről van szó, és egy olyan vizsgálat végeredményét közöljük itt, amelyben 22 húsz év körüli pécsi egyetemista vett részt (ezúttal fiúk és lányok vegyesen), szintén önkéntesek, szintén nem nyelvészeti érdeklődésűek, és egyikük sem tartozott a kilenc adatközlő közé. Az ő felismerői szerepük a következőkben állt. Mindenekelőtt aprólékosan ismertettük velük az 1.1.–1.4. tesztsorozat instrukcióit és egyéb körülményeit. Ki is mondtuk, hogy egy határozott, egy bizonytalan, egy aggodalmas és egy incselkedő *hát*-funkciót kísérünk meg kimutatni – az előző bekezdésben tárgyalt sajtószórás csökkenő sorrendjében (kezdvé tehát az AK4 adatközlővel és zárva AK3-mal), egy-egy adatközlő esetében azonban már véletlen sorrendben (háromszor egymás után) lejátszottuk a négyféle [*hát a*] szekvenciát. Azt kértük, hogy tippeljék meg, hogy éppen melyik *hát*-funkció hangzik el, esetleg adva egy (különböző) másodlagos tippet is. Három pontot ért egy alternatíva nélkül írt helyes tipp, két pontot ért egy helyes elsődleges tipp két tipp közül, és egy pontot ért egy helyes másodlagos tipp. E pontok alapján rangsort lehetett felállítani a kilenc adatközlő között. Mint az 1. táblázat Rec oszlopa mutatja, a két – hosszúságszórások alapján – monoton hangsúlyúnak ítélt felolvasó végzett a sereghajtó helyeken (pedig addigra a második kísérlet résztvevői már mindenki mást meghallgattak). Ami AK4-et illeti, az ő túlzott vokális megnyilvánulásai alapján a percepciók kísérlet résztvevői közepes biztonsággal tudták elkülöníteni a *hát*-funkciókat, míg az AK6 sorszámú adatközlő *hát*-funkcióit ismerték fel leginkább, akinek a hosszúságszórása az átlagnál kisebb, illetve AK4 kiugró adatát nem figyelembe véve éppen az átlaggal megegyező volt. Ez arra enged következtetni, hogy a különböző funkciójú *hát*-diskurzusjelölők hosszának gazdagabb variabilitása – egy bizonyos pontig – segítő tényező volt adott funkció beazonosításához, míg a frekvencia (p_{szum}) esetében ez kevésbé volt igaz. A frekvenciának és a hosszaknak a variabilitásáról a felismerhetőség kapcsán a későbbiekben még írunk.

Térjünk is vissza az adatok ismertetéséhez, az 1. táblázat és ábra mellé közölve a kinyert frekvenciaadatokat tartalmazó 2. táblázatot, illetve 2. és 3. ábrákat is. A két ábrán látható, hogy az adatok nulla körül vesznek fel értékeket. Ennek oka, hogy a frekvenciaadatokból kivontuk az adott beszélőnél mért átlagos alaphang-frekvenciát, így a 2. és 3. ábra az f_0 -tól való eltérést ábrázolja. A 2. táblázat a már ismertetett számítás segítségével, a három frekvenciaadatokból meghatározott p_i (p_1, p_2, p_3, p_4, p_5), illetve p_{szum} értékeket tartalmazza, mely az előbbieket összege. Továbbá itt közöljük az egyes beszélőkre meghatározott alapfrekvencia-értékeket is.

⁶ A $p_i = \sqrt{(p_x - p_y)^2 + (p_x - p_z)^2 + (p_y - p_z)^2}$ képlet szerint, ahol a p_i értékek (p_1, p_2, p_3, p_4, p_5) minden adatközlőre az adott adatközlő 1–5 funkciójú *hát*-diskurzusjelölőit jellemző értékek, ezek összege pedig a p_{szum} értékét adja, szintén adatközlőnként. A képletben p_x, p_y és p_z a három ponton mért frekvenciák.

2. ábra

A *hát* diskurzusjelölő magánhangzójának közepén mért alaphang-frekvenciák dobozdiagramon ábrázolva (p_i)

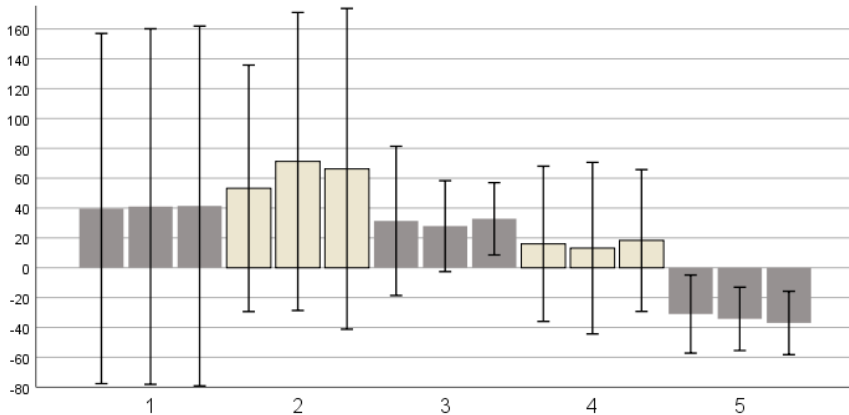
[a.u.]→	p_1	p_2	p_3	p_4	p_5	p_{szum}	f_0 [Hz]
AK1	2	1	24	1	1	29	174
AK2	3	2	7	9	0	22	223
AK3	0	31	27	0	21	79	200
AK4	2	90	176	0	0	268	192
AK5	17	25	3	13	0	59	194
AK6	6	60	16	19	29	129	208
AK7	2	6	19	0	0	27	193
AK8	1	5	9	7	2	24	197
AK9	1	38	29	1	1	71	225

2. táblázat

A különbségfüggvényből származó p_i értékek

A határozott *hát* (2.2.1.) elsősorban elkülönül a másik négytől rövidegével és dallamtalanságával (ld. l_1 és p_1), ha egy-egy adatközlő l_i és p_i értékeit összevetjük. Az aggodalmas *hát* (2.2.3.) azzal tűnik ki, hogy ritkábban olvad össze a következő szóval (megvalósítva az $l_i=0$ esetet), mint a többi *hát*-funkció (l_3 tehát többnyire nem nulla). A nyomatékosító *hát* (2.2.4.) kötelező mondatzáró pozíciójával egyedíthető, prozódiai jellemzőitől függetlenül. Az alaphang-frekvenciától negatív irányba történő eltérése arra utal, hogy mélyebben realizálódik a mondatkezdő *hát*-típusoknál, amire a magyar mondat intonációs adottságait is figyelembe véve térünk még vissza a későbbiekben. Végül az incselkedő *hát* (2.2.4.) kétféleképpen bizonyult kivitelezhetőnek: az egyik változatban a *hát* oly rövid ejtésű, mint a határozott *hát*, a másik változatban viszont – Schirm (2017) ezt említi – nagyon hosszú, ahogy az 1. táblázat l_4 oszlopában a három színezett cellában ez a hosszadatokon látható, emellett a 2. táblázat frekvenciaadatait tekintve a három-három p_4 érték szintén nagy

eltérést mutatott egymástól ezen adatközlők esetében. Ehelyütt megjegyezzük, hogy az érintett mondat *hát* utáni szakaszában (ahol az hangzik el, hogy *a vigjátéko!*) a diskurzusjelölő használatakor nem incselkedő adatközlők elnyújtott vagy dallamos ejtéssel bepótolják azt, amit a *hát* ejtése során elmulasztottak produkálni. Tehát míg célzottan a *hát* ejtésére összpontosítva két prozódiai stratégiát különíthettünk el, addig az érintett mondat egészét tekintve olyan sejtést fogalmazhatunk meg, miszerint az incselkedést jelző prozódia karakterisztikus elemei számára több mondatszakasz is ideális megjelenési helyként szolgál.

3. ábra

A *hát* diskurzusjelölő magánhangzójának három pontján mért alaphangfrekvencia-adatok 95%-os konfidenciaintervallumokkal

2.4. Statisztikai próbák

Hogy az l_i , l_i' és p_i értékek ugyanolyan valószínűségi változó megnyilvánulásainak tekintendő sokaságok-e, azt ismételt méréses ANOVA-val teszteltük, majd páronként vizsgáltuk a különböző *hát*-funkciókat Wilcoxon-féle előjeles rangpróbával, melynek eredményeit a 3. táblázatban közöljük.

	I2	I3	I4	I5
I1	0,008	0,008	0,011	0,008
I2		0,028	0,515	0,086
I3			0,139	0,011
I4				0,859

3. táblázat

Wilcoxon-féle előjeles rangpróba eredménye a különböző párokra

A táblázatban beszíneztük azokat az eseteket, amelyekben $p=0,05$ szignifikancia szinten – a különbség nem bizonyult jelentősnek a hosszok tekintetében. A 3. táblázat tehát a kilenc adatközlő adatai alapján azt mutatja, hogy az ötféle *hát*

kiejtésének hossza páronként általában eltérő, 5%-os hibahatáron a 10 esetből 4 kivétellel, a nagyon alacsony mintaszám ellenére is. A határozott *hát* – megerősítve az 1. táblázatból kiolvasható sejtést – szignifikánsan és egyöntetűen rövidebb ejtésű, mint a többi *hát*-funkció. Viszont a bizonytalan és incselkedő *hát* nem különül el megbízhatóan a nyomatékositótól (I_2/I_4-I_5), illetve az aggodalmas és a bizonytalan *hát* a kétféle incselkedés „portfóliójától” (I_2/I_3-I_4). Az előbbi I_2/I_4 elkülönítést I_5 -től a felszíni szintaxis megbízhatóan megteszi: a nyomatékositó *hát* radikálisan eltér a másik négytől a mondat „túlso végét” elfoglalva. Egyébként is több vokális jegy együttes vizsgálata alapján kívánjuk elkülöníteni az öt *hát*-funkciót.⁷

Az utóbbi esetben pedig az 1. táblázat nyilvánvalóvá teszi, hogy az incselkedésre egyszerűen kétféle prozódia áll rendelkezésre, nem egyféle prozódia szétszóródó megnyilvánulásairól van szó.⁸ Mivel egy kivételesen hosszú vagy egy nagyon rövid, inkább a későbbi szekvenciákon incselkedő megvalósítási lehetőség is felmerül, az incselkedő típusról feltételeztük, hogy e kétféle stratégia alkalmazásából következő bimodális eloszlása miatt rendelkezik hasonló hosszutajdon-ságokkal, mint a bizonytalan és aggodalmas típusok. Hipotézisünket F-próbával támasztjuk alá, ami kimutatja, hogy I_4 a szóráshomogenitásban szignifikánsan különbözik I_1 ($p=0,000$), I_2 ($p=0,025$) és I_5 ($p=0,001$) változóktól.

A próba I_3 esetében nem mutatott ki szignifikáns különbséget ($p=0,932$), ezért térjünk is rá a második vokális jegyre, a kiejtett mondatindító *hát* után tartott szünet hosszára! Visszapillantva az 1. táblázatra, látványosan az aggodalmas *hát* különül el e paraméter alapján az összes többitől. Minden kategória elkülönítésének érdekében megvizsgáltuk tehát az I_3 és I_4 párra a *hát* diskurzusjelölőt követő néma- és kitöltött szüneteket. Az ANOVA ebben az esetben is a csoportok különbözőségét jelezte ($p=0,001$), majd – post hoc teszt gyanánt ezúttal is – a Wilcoxon-féle előjeles rangpróbát alkalmazva szignifikánsnak bizonyult, hogy a két eltérő funkcióban a szünetek hossza különbözik ($p=0,028$). A próbát az I_3 és I_4 párra is elvégezve ugyanilyen ($p=0,028$) szignifikáns különbséget kapnánk, azonban figyelembe véve azt is, hogy a második pár hozzáadásával az esetek összességére nézve növeltük az elsőfajú hiba lehetőségét, ezúttal is végrehajtottuk a Bonferroni korrekciót. Az új szignifikancia szint ($p/2=0,025$) alapján 5%-os hibahatáron nem vethetjük el a nullhipotézist.

A 4. táblázatban összefoglaljuk az eddigiek alapján, hogy mely vokális vagy szórendi tényező különbözteti el 5%-os szinten az öt górcső alá vett *hát*-funkciót. A H (hamis)⁹, I (igaz) és – (nincsen értelmezve) értékekből összeállított ötös vektorokban a hamis értékek (a teszthez tartozó nullhipotézist elvethetjük) előnyösek

⁷ A diskurzusjelölő hosszadatait végül csak az I_1 elkülönítésére használtuk fel, mivel a határozott *hát* rövidege a többi típushoz képest volt egyik fő hipotézise a szemaforhatás elméletnek (Alberti 2016), illetve a mondatindító *hát* kapcsán Dér és Markó hasonló megállapítást tett (Dér–Markó 2017), melyet a mi vizsgálatunk is alátámaszt. A négy párra ($I_1-I_2/I_3/I_4/I_5$) még az igen konzervatívnak tekinthető Bonferroni korrekció elvégzése után is szignifikáns eredményt kapunk (a mind a négy esetre együttesen állítható 95%-os szignifikanciát a $p/4=0,0125$ érték garantálja csak, vö. 1. táblázat első sora).

⁸ Az I_2/I_3 és I_4 közötti eloszláskülönbség kimutatására alkalmazható khi-négyzet (χ^2) próba legalább 30 adatot kívánna meg.

⁹ Mely az I_1 -értékeket érintő Bonferroni korrekciót figyelembe véve a kis h formájában nagyobb, 5,6%-os hibahatárra utal.

tanulmányunk alaptézise szempontjából, miszerint van öt *hát*-funkció, ami formai jellemzői alapján nagy megbízhatósággal elkülöníthető egymástól, ötféle szemaforállást nyújtva a kommunikáció sínpályáin (megkönnyítve a hallgató számára a neki címzett üzenet feldolgozását). Ugyanakkor két nyelvi jel esetében akár egyetlen eltérő formai jegy is elegendő az elkülönítéshez, mint például a magánhangzó-időtartam a *tör* és a *tör* szavak összevetésében.

	[l2, l2', p2]	[l3, l3', p3]	[l4, l4', p4]	[l5, l5', p5]
[l1, l1', p1]	- H I I I	- H - I I	- H I I I	- H - I H
[l2, l2', p2]		-- h I I	H -- I I	--- I H
[l3, l3', p3]			-- h I I	--- H H
[l4, l4', p4]				--- I H

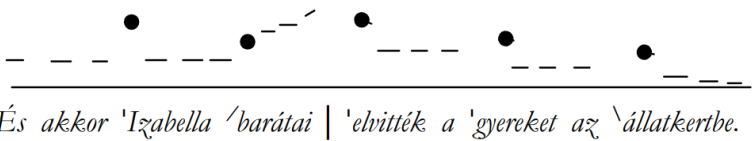
4. táblázat

Van-e 5% esélye, hogy hibázunk annak kijelentésével, miszerint egy adott típusú *hát* eltér egy másik típusútól a következő tekintetben:

1. A hosszok szóráshomogenitása alapján (F-próba)
2. a *hát* ejtésének hosszúsága (Wilcoxon-teszt alapján)
3. a követő-szünet hosszúsága (Wilcoxon-teszt alapján)
4. a *hát* ejtésének eltérése az átlagos alaphang-frekvenciától (konfidenciaintervallumok alapján)
5. a *hát* mondatbeli pozíciója (felszíni szintaxis alapján)

2.5. A statisztikai vizsgálat általános konklúziója és elvarratlan szálai

Korábban ígéretet tettünk rá, hogy a fejezet végén visszatérünk a frekvencia-adatokkal kapcsolatos megfigyeléseinkre. Az, hogy a mondatéli *hát*-változatok pusztán frekvenciaadatai nem különülnek el szignifikánsan, teljes összhangban van Varga (2016: 52)-nek az előkészítő kontúrral induló kijelentő mondatok dallammenetére vonatkozó általános hipotézisével, amit az alábbi ábra szemléltet:

4. ábra

Előkészítő kontúrral induló kijelentő mondatok dallammenete (Varga 2016: 52)

A *hát* diskurzusjelölő valamennyi mondatéli változata az *és akkor* szekvencia helyét foglalja el az imént említett *előkészítő kontúr* zónarészben, ami „lényegében megegyező” f_0 -t ír elő számukra; „játéktér” tehát csak a változatok hosszadataiban rejlik, frekvenciaadataiban nem, vagy csak finomhangolási szinten.

Tekintve, hogy rendelkezünk a már említett percepciók tesztből származó adatokkal is, megvizsgáltuk a korrelációs együtthatókat a felismerés eredménye (rec), a hosszok szórása (hosszvar), és a frekvenciák változása (pszum) között.

Az eredményeket az 5. táblázatban közöljük. Sajnos a vastagon kiemelt cella kivételével a korrelációk nem szignifikánsak, vélhetően a csekély adatmennyiség miatt. Így csak arra alkalmasak, hogy egy későbbi nagymintás tesztelés számára dolgozzunk ki hipotéziseket, bízva abban, hogy hasonlóan kedvező korrelációs adatok adódnak. Ugyanis az imént említett, Varga-moddal való összhangot erősítik meg: a frekvenciának kis hatása van a jó felismerhetőségre (a korrelációs együttható abszolút értéke kisebb, mint 0,3), a hosszúnak viszont közepes (0,3–0,5 között van).

A szisztematikus tendenciák feltárása végett szokás a kiugró (*outlier*) adatokat kizárni a vizsgálatból. Az AK4 adatközlő mind a hosszadatok, mind a frekvenciaadatok tekintetében kiugró, mivel nemcsak hogy a legszélsőségesebb adatokat produkálta, de jó közelítéssel kétszeres értékeket nyújtott, mint a második legszélsőségesebb adat az adott tekintetben (l. az AK4-hez tartozó hosszvar és p_{szum} értéket az 1. táblázatban). Mint az $n=8$ oszlopa mutatja, növekvő (de a 95%-os elvárástól még mindig távol eső) szignifikanciaszint mellett a *hát*-funkciók felismerhetősége már majdnem (0,469) erős korrelációs mértéket (0,5) ölt a hosszra vonatkozó adatokkal. A *hát*-funkciót tehát a diskurzuselölő hossza alapján azonosítjuk.

		hosszvar		pszum	
		n=9	n=8	n=9	n=8
Rec	Pearson Correlation	0,345	0,469	0,207	0,264
	Sig. (2-tailed)	0,363	0,241	0,592	0,527
hosszvar	Pearson Correlation	1		0,692	-0,199
	Sig. (2-tailed)			0,039	0,637

5. táblázat

Hossz- és frekvenciavariabilitás összefüggései a felismerhetőséggel

Figyelemre méltó a hossz és a dallamosság közötti korreláció mértékének drasztikus megváltozása egyetlen adatközlő kizárásával (0,692-es erős korrelációról – 0,199 gyenge negatív korrelációra). A csonkolt minta ezúttal is azt sugallja, hogy a *hát*-funkciók elkülönítése a hosszra van bízva a nyelvben, dallamosságot belevinni a hosszabban ejtett magánhangzóba az adott funkció szempontjából nem létfontosságú. AK4 adatközlő egyéni – mondhatjuk „dívás” – karaktere mutatkozik meg abban, hogy a hosszabb ejtést szisztematikus nagyob fokú dallamosság alkalmazására „használja ki”.

Fontos kutatási feladatnak tartjuk a későbbiekben nagyobb mintán kimutatni, hogy ténylegesen döntően a hosszadatoknak tudható-e be a jó felismerhetőség, összhangban azzal, hogy a produkcióban döntően a hosszadatok különítették el a *hát*-funkciókat. Az egyes diskurzuszjelölők e módon történő vizsgálatával próbáljuk majd meg modellezni a hangsúlyélmény hatásait a percepcióra, többszörös lineáris modellt ráillesztve a nagyobb adatmennyiségre. Továbbá az egyes *hát*-funkciók mentén külön-külön is vizsgálunk a hangsúlyélmény összetételét. A *pilot*-tanulmány – túl azon, hogy plauzibilis hipotézisrendszer kialakításához segített minket – arra figyelmeztet, hogy akár egy-egy kiugró karakterű adatközlő is a maga önazonosító jegyeivel drasztikusan módosíthatja a nyelvben konvencionálisan működő distinkív jegyeket. Végző soron az a tét, hogy a performancia háttérben ki tudjuk mutatni az anyanyelvi kompetenciát.

3. BDI alapú intenzionális profilokkal különíthetők el a *hát*-funkciók?! Azokkal hát!

3.1. A $\Re$ ALIS diskurzusrepresentációs előzményei

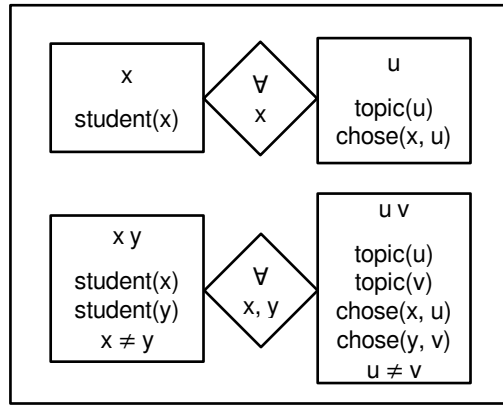
Mint a 2.1. pontban leszögeztük, a Dér–Markó-tanulmány (2017) és előzményei alapján nyitott problémának tekintjük a pragmaszemantikai szempontok alapján felállítandó *hát*-funkciók kérdését, ahol nagy szükség van olyan új gondolatok termékenyítő hatására, mint a $\Re$ ALIS kínálta BDI alapú intenzionális profilok bevezetése. Arról van szó, hogy a *hát*-ot kimondó feladó hipotéziseinek, vágyainak, szándékainak bázisán véljük megvalósíthatónak a funkciók egyértelmű, megbízható, átfedésektől és összemérhetetlen szempontoktól megtisztított meghatározását.

Elsőként megpróbáljuk röviden megvilágítani a $\Re$ ALIS elmélet (Alberti 2011) lényegi hozadékát a pragmatika és a szemantika tárgyköréhez néhány olyan gondolattal, amelyeket ebben a pillanatban éppen a legaktuálisabbnak ítélünk.¹⁰

A $\Re$ ALIS a Kamp-féle formális diskurzusrepresentációs megközelítés, a DRT (pl. Kamp–Genabith–Reyle 2011) pragmaszemantikai továbbfejlesztési kísérlete (hasonlóan például a szintén pragmaszemantikai célkitűzésekkel induló Asher–Lascarides-féle Szegmentált-DRT elmélethez (Asher–Lascarides 2003), de némileg más utakon próbálkozva). A DRT döntő újítását abban látjuk, hogy a hagyományos logikai rendszerekkel szemben a referencia megragadására nem egy konstans/változó dichotómia áll rendelkezésre, hanem a referensek között egy tetszőleges komplexitású (rekurziós definíciós technikával meghatározható) részben rendezés állít elő olyan hierarchiát, ami a különféle főnévi egységekkel történő természetes nyelvi visszautalásokról hatékonyabban számot tudott adni elődeinél és vetélytársainál, ráadásul vonzó vizuális megjelenítést is kidolgoztak hozzá a jellegzetes dobozstruktúrák ábrázolás révén. Egy egyszerűbb és egy bonyolultabb mondat diskurzusrepresentációs struktúrájával szemléltetjük az eljárást (Kamp–Genabith–Reyle 2011), a lényeg felvillantásának minimális igényével.

Az *Every student chose a different topic* 'Minden diák más témát választott' mondat (logikai) jelentését reprezentálja az 5. ábra. A bal felső dobozkában megjelenő *x* referensre nézve a *student* 'diák' predikátum feltételt, megszorítást ró: a jobb felső doboz világocskájába csak úgy juthatunk be, ha a releváns világ-szegmensben egy diákra lelünk; ekkor pedig arra nézve kötelezően állítjuk (a $\forall$ szimbólum ezt teszi hozzá a reprezentációhoz), hogy ő talált valamit, ami az ő (különbejárátú) *u* témája (vagyis minden bemeneti illesztés során potenciálisan új témát rendelünk a „bemeneti” diákhoz. Hogy nemcsak opcionálisan, de egyenesen kötelezően eltérőek az egyes diákokhoz rendelt témák, azt a rombuszsal összekötött bal alsó dobozpár fejezi ki: az [*x*, *y*] referenspár ezúttal diákpárokat „keres”, és bármely párhoz az $u \neq v$ egyenlőtlenséggel megszorított [*u*, *v*] témapárt társítja.

¹⁰ Néhány publikáció említésével szeretnénk megmutatni, hogy a $\Re$ ALIS széles körben alkalmazható pragmaszemantikai problémák megoldására: Alberti (2005), Kleiber (2005), Alberti–Károly (2012), Farkas–Ohnmacht (2012), Alberti–Dóla–Kleiber (2014), Kleiber–Alberti (2014), Alberti–Vadász–Kleiber (2014), Alberti–Nóthig (2015), Kleiber–Alberti–Szabó (2016), Alberti–Kleiber–Schnell–Szabó (2016), Alberti–Kleiber–Kárpáti (2017).

5. ábra

Egy egyszerű mondat diskurzusreprezentációja (Kamp–Genabith–Reyle 2011: 51)

A 6. ábra (bonyolult tér-, idő- és eseményreferens-hálózatának) részleteibe még kevésbé kívánunk belebocsátkozni. A hozzá tartozó minidiskurzus egy olyan mondatpár (*Phoebe believes that a man broke into her garden and that he stole her prize zucchini. Ella thinks he didn't take anything.*), amely ezt fejezi ki: 'Phoebe úgy hiszi, hogy betört valaki a kertjébe és ellopta a díjnyertes cukkinijét; [mig] Ella úgy gondolja, hogy az illető nem vitt el semmit.'

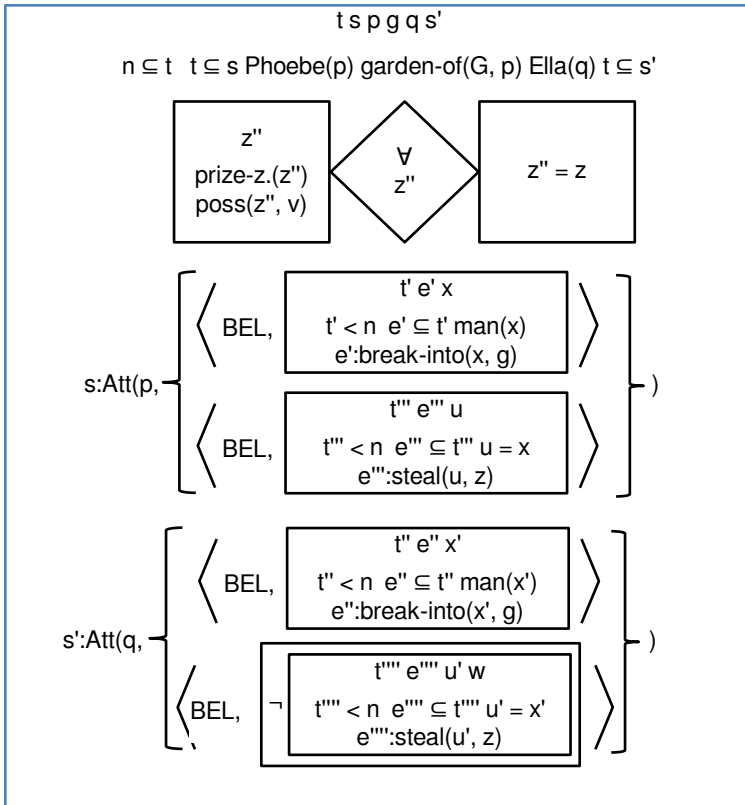
A befoglaló doboz első két sorában, felül, a valósnak tekintendő szereplők referensei sorakoznak: Phoebe, a kertje és Ella mellett temporális objektumokra (vagyis időpontokra és -intervallumokra) történik itt utalás. Kicsit lejjebb „kiderül”, hogy Phoebe összes díjnyertes cukkinije valójában egyetlen példány. Ami viszont igazán lényeges a tárgyalásunk szempontjából, az az, hogy a BEL (vö. *belief* 'hiedelem') címkék mögötti dobozvilágocskákban bukkan fel a kertbe behatoló ember, aki a hölgyek hiedelemvilágában létezik (a külvilágbeli létezéséről a diskurzus nem foglal állást), és talán lopkod (p =Phoebe hiedelemvilágában), talán nem (q =Ella hiedelemvilágában).

A $\mathfrak{R}EALIS$ -ben az információs dobozoknak – világocskáknak – a részben rendezett viszonyhálózatát eleve tipikusan olyan modális elemek definiálják, mint a BEL hiedelemcímké, valamint a DRT-ben szintén alkalmazott DES és INT címkék, melyek a vágyra és a szándéokra utalnak. Eggyel pontosabban fogalmazva, a $\mathfrak{R}EALIS$ -ben a referensszinteket meghatározó részben rendezést a

$$(M \times I \times R \times T \times \mathfrak{A}_{+}, -, 0)^*$$

formulának megfelelő címkeszekvenciák definiálják (a * a Kleene-csillag, ami tetszőleges véges n számra „legyártja” a hatókörében álló típusból az n -eseket).

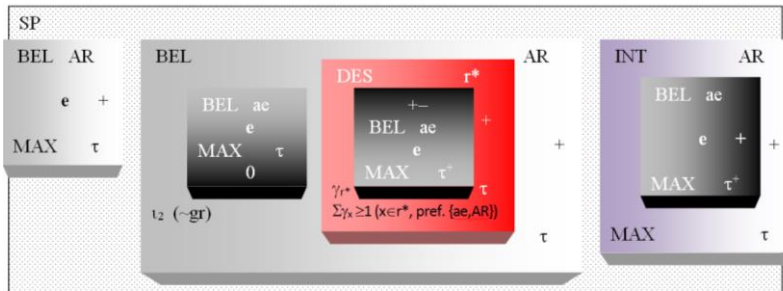

6. ábra

Egy attitűdigéket tartalmazó mondat diskurzusreprezentációja (Kamp-Genabith-Reyle 2011: 249)

Mint a 7. ábra mutatja, az információs dobozok négy sarkába írjuk az öt komponensű címkét alkotó

- *modalitásértéket* (M=BEL/DES/INT/...),
- *intenzitásértéket* (I elemei: pl. MAX: maximális, gr: nagy; I a [0, 1] számintervallumként is felfogható, ahol a MAX az 1 végponttal azonosítható),
- *címkegazdát* (R tipikus értékei: AR, a feladó, illetve ae, a címzett),
- illetve egy T halmazból az *időpecsétet* (az ábrán például a τ a beszéidő jelen pillanatára utal, míg a τ⁺ egy későbbi pillanatra);
- továbbá minden dobozka valamely oldalára felírunk egy *polaritásértéket*; a + az IGAZ, a - a HAMIS érték, a 0 pedig értékésre, vagyis az igazságérték hiányára utal.

7. ábra

A kijelentő mondatípus feladói profilja a ReALIS reprezentációs rendszerben

A 7. ábra lényegében Grice (1975)-nek a kijelentésre vonatkozó együttműködési elveit fogalmazza meg a ReALIS BDI alapú eszköztárával. Egy *e* infon, avagy pozíciós tartalom kijelentő mondatba foglalásával (ez az *e* van a dobozok közepére helyezve) a beszélő egy olyan feladói szerepet ölt fel, amellyel ezt mondja a címzetti szerepre például szemkontaktussal kiválasztott hallgatójának (balról jobbra haladva az egy-, két-, három-, majd újra kétemeletes dobozépítmények értelmezésében):

- $\langle \text{BEL}, \text{MAX}, \text{AR}, \tau, + \rangle$: őszintén állítom *e*-t, jelenleg biztos tudásom van róla; például arról, hogy *e* = „Márciusban kölcsönadtam a fiadnak egy laptopot”;
- $\langle \text{BEL}, \text{gr}, \text{AR}, \tau, + \rangle \wedge \langle \text{BEL}, \text{MAX}, \text{ae}, \tau, 0 \rangle$: azzal az erős hipotézissel bocsátom útra az üzenetet, hogy minőségi információval szolgálok abban az értelemben, hogy te, a címzett nem rendelkezel erről biztos tudással, a konkrét esetben a kölcsönadás tényéről;
- $\langle \text{BEL}, \text{gr}, \text{AR}, \tau, + \rangle \wedge \langle \text{DES}, \gamma_{r^*}, r^*, \tau, + \rangle \wedge \langle \text{BEL}, \text{MAX}, \text{ae}, \tau^+, \pm \rangle$: abban az értelemben is minőségi az információ, hogy erősen úgy vélem, hogy erős vágy/érdek fűződik ahhoz, hogy te, a címzett a jövőben rendelkezél az *e* infon igazságértékével (erre a pontra még visszatérünk);
- $\langle \text{INT}, \text{MAX}, \text{AR}, \tau, + \rangle \wedge \langle \text{BEL}, \text{MAX}, \text{ae}, \tau^+, + \rangle$: maximális együttműködési szándékom keretében közlésemmel hozzásegítelek, hogy te is ezentúl rendelkez az *e* infonnal, vagyis felfrissítem az információállapotodat azzal az állítással, hogy márciusban kölcsönadtam a fiadnak egy laptopot.

Ígéretünkhöz híven visszatérünk a legbonyolultabb harmadik világocskacímkehez, ami komplexebb, mint a ReALIS korábbi ismertetéseiben. Az ábrába beírt szumázó képlettel kiegészítve az eddig mondottakat és emlékeztetve az olvasót arra, hogy az *I* intenzitásérték-halmaz egy $[0, 1]$ számintervallumként is felfogható, azt kívánjuk kifejezni, hogy – legalábbis a feladói szerep szerint – preferáltan a címzettnek, és/vagy magának a feladónak és másoknak az az érdeke, hogy a címzett értesüljön az *e*-ről.¹¹ Az alulspecifikált címkeértékek miatt az egy-egy infont

¹¹ Az adott példában gondolhatja úgy a beszélő, hogy jó, ha tudja a címzett, hogy a fia, akinek korábban két laptopja is volt, laptopokat kéreget kölcsön, mert ennek gyaníthatóan az az oka,

magába foglaló világocskák összessége e halmaz tagjaként ragadható meg, ahol a cifra P a hatványhalmazképzésre utal:¹²

$$\mathcal{P}([\mathcal{P}(M \times I \times R \times T \times \{+, -, 0\})]^*)$$

3.2. BDI alapú intenzionális profil egy episztemikus ige számára

{ <<BEL, MAX, AR, τ , ->>},

< <BEL, gr, AR, τ , +> $\wedge$

[(BEL, sm, r_{Exp} , τ^- , -0),

<BEL, MAX, r_{Exp} , τ , +>,

<BEL, MAX, r^* , τ , ->,

<BEL, gr, r^* , τ^- , -> $\wedge$ <BEL, MAX, r_{Exp} , τ^- , +>,

<DES, MAX, r^* , τ , +> $\wedge$ <BEL, MAX, r_{Exp} , τ , +>,

<INT, MAX, r^* , τ^- , +> $\wedge$ <BEL, MAX, r_{Exp} , τ , +>,

<BEL, MAX, r_{Exp} , τ , +> $\wedge$ <BEL, MAX, r^* , τ , +>,

A feladó amellet kötelezi el magát, hogy e hamis, vagyis Pál nem nős (1. sor), és erős hipotézist közöl (2.) a 3-10. sorban megadott alábbi igazságviszonyokról:

Egy τ^- korábbi időpillanatban az Experiens, azaz a bevesz ige alanya némileg sejtette (sm=small, azaz valamicske tudás), hogy Pál nem nős, vagy nem volt Pál státuszáról semmiféle elképzelése (3.), jelenleg viszont úgy tudja, hogy Pál nős (4.).

Ez a változás egy r^* személlyel áll összefüggésben, aki (úgy) tudja, hogy Pál nem nős (5.).

Korábban az Experiensről is annyiban hasonlókat feltételezett, hogy nem gondolta, hogy az Pált nősnek tudná (6.)

Az r^* szereplő vágya az, hogy az Experiens gondolja úgy, hogy Pál nős (7.).

Ez szándékként is realizálódik: lépéseket tesz ezért (8.).

E lépések azon alapulnak, hogy az Experiens előtt olyan benyomást kelt, hogy ő, r^* nősnek gondolja Pált (9.);

miközben az Experiensnek sejtelve sincs arról, hogy r^* -nak kifejezett szándéka, hogy neki Pál státuszáról határozottnak gondolt tudása legyen (10.).

<BEL, sm, r_{Exp} , τ , 0> $\wedge$ <INT, MAX, r^* , τ , +> $\wedge$ <BEL, MAX, r_{Exp} , τ , $\pm$ >] $\in \mathcal{P}([\mathcal{P}(M \times I \times R \times T \times \{+, -, 0\})]^*)$

hogy a túlzott alkoholfogyasztás miatt kénytelen volt eladni az apjától kapott korábbi két laptopját. A beszélő maga is lehet érdekelt a közlésben, remélve, hogy az apa majd visszaszerzi a kölcsönadott laptopot (amit a fiú talán már szintén eladott, mert a pia bizony drága...). A vágyértékek szummázása azért is jó megoldás, mert az imént ecsetelt két érdek együtt is jelentkezhethet. Idekiváncozik egy technikai megjegyzés: az általánosítás kedvéért vállaljuk a kissé furcsa <BEL, I, AR, τ , +> $\wedge$ <DES, γ , AR, τ , +> $\wedge$ (...) specifikáció előállítását: „azt gondolom (valamilyen ι bizonyossággal), hogy valamire vágyom (γ bizonyossággal)”, azzal a definícióval záradékkal, hogy ez egyenértékű a <DES, γ , AR, τ , +> $\wedge$ (...) specifikációval, ami ezt fejezi ki: „valamire vágyom (γ bizonyossággal)”.

¹² A belső $\mathcal{P}$ utal arra, hogy egy információs dobozka címkéjének bármely komponense lehet alulspecifikált. A tárgyalt esetben több szereplő különféle intenzitású vágyaira utalunk, tehát sem a világocskagazda (AR, azaz feladó, vagy ae, azaz címzett, vagy más) nincs teljesen specifikálva, sem a vágyintenzitás(ok). A <BEL, MAX, ae, τ^+ , $\pm$ > címke is megkíván egy megjegyzést: ezúttal a polarításkomponens alulspecifikált, ami azt fejezi ki, hogy a közlésben érdekelt személy, legalább is feltehetőleg, eredendően nem arra kíváncsi, hogy kölcsön lett adva egy laptop, hanem arra, hogy kölcsön lett-e (!) adva. Tehát eleve nincs elfogultsága az igazságértékre kíváncsi szereplőnek az infon igazságértékére vonatkozóan. Ez a helyzet egy semleges kérdés esetében: „Atdál kölcsön laptopot a fiamnak?” Például az *ugye* diskurzusjelölő jelezheti, ha nem semleges a kíváncsi fél: „Ugye kölcsönadtál egy laptopot a fiamnak?”

A $\Re$ ALIS kézenfekvően kínál BDI alapú intenzionális profilt az episztemikus és attitűdigék számára is. Mint az e pontból kiderül majd, ennek a pragmatika történetét tekintve jelentősége van. *Mari bevette, hogy Pál nős* – e mondatot a fejünkben tartva tekintsük át Alberti (2011) elemzésének felrészített változatát a *bevesz* igére vonatkozóan! E ponton érdemes rámutatni, hogy a sorról sorra megadott és kommentált címkeszekvenciák nem jelentéspotztuláló logikai formulák, hanem lehetségesvilág-szerű konstrukciók (Dowty–Wall–Peters 1981) azonosítói: megadjuk azokat a lehetséges világokat, amelyekben a *bevesz* ige tárgyi argumentumát képező e propozíció – legalább is a feladói profilban – meghatározott polaritásértéket kell, hogy felvegyen. A 9. sorban megadott világocská például (egy lehetségesvilág-család tagjainak véges metszete) a feladó azon hipotéziseinek gyűjteménye, amelyek arra vonatkoznak, hogy az *Experiens* mit feltételez egy intrikusként megjelenő személy tudásáról.

3.3. A $\Re$ ALIS helye a pragmatika világában

Bízunk benne, hogy az olvasót az előző két pont meggyőzte arról, hogy a $\Re$ ALIS a logikoszemantikai ihletésű információ-részbenrendezést legalább egyes területeken át tudja értelmezni úgy, hogy pragmatikai jelenségek megragadása váljon lehetővé. E pontban szeretnénk általánosságban elhelyezni a $\Re$ ALIS-megközelítést a pragmatika világában, mégpedig egy Austin, Searle és Mey alapgondolatait összevető Oishi-cikk gondolatrendszerében kijelölve azt (Oishi 2016).¹³

Oishi (2016: 337, 340) számára fontos kiindulópont, hogy Austin egy helyen (Austin 1975 [1962]: 150) 1000–9999 illokúciós aktust említ a „szokásos” öt helyett – verdiktív (ítélkező), exercitív (végrehajtó), kommisszív (elkötelező), habitív vagy konduktív (viselkedő) és exozitív (bemutató); az óriási számbeli különbséget annak tulajdonítja, hogy Austin a beszédaktusokat egyáltalán nem merev szabályok alapján pontosan definiálható kategóriáknak tartja, hanem a számuk azon múlik, hogy mennyire finoman részletezett különbségek alapján határozatnak meg. Mivel pedig – folytatja – nincsen az angolban 1000–9999 számú „illokúciósaktus-ige”, ezért nem feltételezhető Austinról, hogy egy-az-egyhez kapcsolatot képzelt volna el az illokúciós aktusok és bizonyos igék között, még ha vannak is népes igeosztályok, amelyek tagjai kézenfekvő forrását jelentik beszédaktustípusoknak (ld. 3.2.).¹⁴ Maga Austin

¹³ Oishi (2016) Austin (1975 [1962]) *How to do things with words* című klasszikusát veti össze Mey (2001) népszerű pragéma-elképzelésével, állítva, hogy Mey – a látszólag nagy különbségek ellenére – lényegében Austin nyomdokain halad, szemben a pragmatika irányvonalára nagy hatást gyakorló Searle-lel (Searle 1969; 1979; 1983), akivel kapcsolatban félreértésnek nyilvánítja, hogy Austin beszédaktus-elméletének hű továbbvivője és kiterjesztője lenne, sőt azt állítja, hogy Searle egyes értelmezései nyomán sok félreértés keletkezett Austin eredeti beszédaktus-felfogásával kapcsolatban. Mindennek részleteibe csak annyiban fogunk belemenni, amennyiben az a $\Re$ ALIS pragmatikai helyzetének kijelölése szempontjából releváns.

¹⁴ Oishi (2016: 340): „The concepts of the locutionary, illocutionary and perlocutionary acts are invented for elucidating different sources and effects of language use, not for confining speech acts in real life by classifying them into rigid classes. This essence of Austin’s speech act theory is hardly recognized, which is largely due to the identification of Austin’s (1975) theory with Searle’s (1969, 1979, 1983): it is taken for granted that Austin’s seminal idea of speech acts is developed and completed by Searle, in spite of the fact that their ideas are different at crucial points.”

(1975 [1962]: 152) is rámutat (Oishi 2016: 344), hogy például a viselkedő beszédaktusok kategóriája mennyire problematikus: megfoghatatlanul vegyes ez a társaság, a bemutató beszédaktusok pedig a rendszert megkérdőjelezően óriási és aránytalanul kiemelkedő fontosságú kategóriába vannak bekényszerítve, felvetve a lehetőségét akár annak is, hogy minden beszédaktusosztályban potenciálisan mind az öt aspektus (az ítélezéstől a bemutatásig) szerepet játsszon.

Mindezek után Oishi (2016: 338) a klasszikus austini boldogulási/szerencséségi feltételeket (arra vonatkozóan, hogy hogyan kell egy illokúciós aktust megfélelőképpen végrehajtani és hatását elérni) lényegében imígyen „korszerűsíti”, alapvetően terminológiai finomításnak ítélve javaslatait:¹⁵

Egy adott helyzetben egy megnyilvánulást létrehozó adott beszélő elkülönül az illokúciós aktus előadójától, akit az aktus *feladójának* nevezhetünk. A hallgató, akihez a beszélő a szavait intézi, ugyancsak elkülönül az illokúciós aktus *címzettjétől*. A megnyilvánulás körülményei pedig elkülönülnek a beszédaktus *kontextusától*. Annak elsődleges alapfeltétele, hogy az illokúciós aktus megtegye konvencionális hatását, az, hogy a beszélő, a hallgató és a beszédhelyzeti körülményei rendre azonosíthatóak legyenek a feladóval, a címmel és az aktus kontextusával. Továbbá a beszélőnek pontosan kell követnie a beszédaktushoz tartozó procedúrát, a hallgatónak pedig jóvá kell hagynia az aktust, hogy így tegye teljessé a procedúrát. Ami pedig a *REALIS* nézőpontjából legfontosabb Oishi-kritérium: a beszélőnek az aktus feladója számára [a nyelvi konvenció révén] meghatározott gondolattal vagy érzéssel vagy szándékkal kell rendelkeznie, és ő [és/vagy a hallgató] viselkedjen pontosan aszerint, ahogyan az [konvencionálisan] meg van határozva a feladó és/vagy a címzett számára.

A fentiekben meghatározott elválasztását a nyelvilleg definiált, azaz konvencionálisan előírt karakterű [feladó, címzett, kontextus] szerephármasnak a [beszélő, hallgató, beszédhelyzet] aktuális hármastól Oishi meglátása szerint Searle – Oishi szerint helytelenül – nem tartotta perdöntő fontosságúnak. A *REALIS* viszont ezt a differenciálást és a ráalapítható megfeleltetést a formális elméletekre jellemző

¹⁵ Megadjuk az eredeti Oishi-szöveget, hogy a fordítás során óhatatlanul beszüremkedő továbbértelmezést detektálhassa az olvasó, amennyiben szükségesnek tartja: „To clarify how an illocutionary act is performed felicitously and brings about an effect, let us specify the terminology. A particular speaker in a given case who makes an utterance (in (A.2) [see Austin 1975: 14–15]) is distinguished from the performer who performs a particular illocutionary act (specified (A.1)), whom we call the addresser of the act. The hearer to whom the speaker speaks (in (A.2)) is also distinguished from the person to whom the illocutionary act is performed (specified by (A.1)), whom we call the addressee of the act. The circumstances of the situation in which an utterance is made (in (A.2)) are distinguished from the context of the act (specified by (A.1)). The illocutionary act brings about its conventional effect when (i) the speaker, the hearer, and the circumstances of the speech situation are assumed to be the addresser, the addressee, and the context of the act, respectively (felicity conditions (A.1) and (A.2)), (ii) the speaker follows the procedure correctly (felicity condition (B.1)), (iii) the hearer ratifies the act (or the speaker makes a specific sequel) for the procedure to be completed (felicity condition (B.2)), (iv) the speaker has the thought or feeling, or intention of the addresser of the act (felicity condition (C.1)), and (v) the speaker or the hearer conducts her/himself subsequently as is specified for the addresser/addressee of the act (felicity condition (C.2))”

legmagasabb szintű pontossággal és egzaktsággal meg tudja ragadni, mégpedig Montague-féle – igazságfeltételelesen értékelhető – mintaillesztés gyanánt. A *REALIS* elsődlegesen e szemlélet keretei között tud belépni a pragmatika világába, miközben természetesen Searle és követői széles körű eredményeit is fokozatosan bevonjuk formális megközelítésünk világába.

A pragmatikai dimenzió tehát úgy jelenik meg a Montague–Kamp-féle logiko-szemantikai diskurzusmegközelítés kiterjesztőjeként, mint a klasszikus mintaillesztő igazságértékelés mindenféle pragmatikailag figyelembe veendő körülményre való általánosítása, alkalmazása. A *Le tetszett verni azt a drága pezsgőt* mondat értékelésének például egyenrangú eleme az, hogy (i) megvizsgáljuk a világban, hogy a hallgató tényleg leverte-e (tényleg ő verte-e le) a drága italt, (ii) valóban így gondolja-e a beszélő (vagy pontosan tudja, hogy ő volt a tettes, és így neki kéne kifizetnie a kárt), (iii) a beszélő korbelti és egyéb különbségeik alapján jogosan használja-e a tetszikező formát, illetve (iv) a mutató névmás és az adott beszélői gesztusok elégségesek-e a pezsgő hallgatói azonosításához.

3.4. Az öt *hát*-funkció BDI alapú intenzionális profiljának poliszém rendszere

A 3.1.–3.2. pontokban felvázolt BDI alapú formális reprezentációs rendszer a 8. ábrán bemutatott intenzionális profilokat kínálja az öt *hát*-funkció pragmaszemantikai kontribúciójának megragadására, legalábbis első közelítésben.¹⁶ Az adott kontribúció a 3.1. pontbeli 7. ábrán bemutatott kijelentő mondati intenzionális profilhoz járul hozzá, ehhez hozzátéve, hogy a kísérletekben szereplő *választom* performatív igealak lerögzíti, hogy a *hát*-tal módosított mondatok elkerülhetetlenül igaz állítások (a mondat kimondásával a világban létrejött az azt bizonyosan igazgá tevő változás). A megadott intenzionális profilok a kísérletben „Bea gondolataiként” megadott állítások „BDI-nyelvre való fordításai”. A különféleképpen ejtett *hát*-verziókra vonatkozó saját anyanyelvi intuíciónkat tehát ellenőriztettük az adatközlőkkel, akik lényegében olyan prozodiát adtak, amilyent mi is elképzeltünk, majd még egyszer ellenőriztettük a 2. teszt alanyaival, akik jó hatékonysággal felismerték e funkciókat a *hát* a szekvenciák alapján. Az alábbiakban még egy ellenőrzési eljárást fogunk bemutatni (legalábbis az első két *hát*-funkció esetében), ami visszakanyarodik saját anyanyelvi intuíciónk introspektív alkalmazásához (remélve, hogy az olvasó

¹⁶ Azért tesszük hozzá, hogy „első közelítésben”, mert a jelenlegi kutatási fázisban – értve ez alatt a legutóbbi tíz év *REALIS*-projektjeit – a nyelvi formákhoz „egy lehetséges”, a megfigyelt pragmaszemantikai karakterük egyértelmű vonásairól jól számot adó profilt tudunk javasolni, ami nem feltétlenül az „egyetlen lehetséges” végső leírás. Ez utóbbi cél eléréséhez oly kiterjedt vizsgálatokra van szükség, amelyek az egy-egy nyelvi formához tartozó teljes poliszém hálózatok feltárását célozzák meg, majd az egymást kiegészítő poliszém hálózatok rendszerű viselkedésének feltárását; e távoli célok felé jelenleg az első lépéseket tesszük meg. Nyilván például az első lépés: egy nyelvi formához megadni egy „pontoszerű” prototipikus intenzionális profilt, ahol minden címkekomponens egyetlen konkrét értéket mutat. Erős hipotézisünk, hogy – összhangban a mag/preiféria modell elképzelésével (Bell 1998) – valójában konkrét értékek helyett sok helyen értéktartományokat kell keresni, feltehetőleg nem is éles, hanem csökkenő valószínűséggel jellemezhető elmosódó határokkal. Ami még olyan közönséges szavak esetében sem könnyű, mint mondjuk a *szék* (meddig szék egy bútordarab, és honnan fotel vagy hokedli?).

hasonló ítéletekre jutna): be-behelyezkedünk egy olyan címzettnek a helyébe, akiről a javasolt feladói profilban téves feltevés van. A módszer lényege: megerősíti a javasolt profilt az, ha a címzettből korrekciót vált ki az adott közlés, hiszen ez az előfeltevés téves voltára mutat rá.

Ezek, a profilokkal párhuzamosan ismertetett nyelvi evidenciák és a második szakaszban bemutatott kísérleti eredmények támasztják alá a szerzők anyanyelvi intuícióját, kiegészítve azzal, hogy az ismertetésre kerülő BDI-alapú intenzionális profilok értékeit eloszlások mentén működőnek tekintjük. Ez azt jelenti, hogy az általunk posztulált lehetségesvilágok az adott szituációban a feladói szerepre legideálisabb beszélő elméjének lehetséges világait jelentik meg.

1: Hát_a...	2: Hááát_a...	3: Hááát ... a ...	4: HáááAAt_a ...	5: ... hát!
$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, l, ae, } \tau^+, + \rangle$ $> 0,5$	$-0,5 < l < 0,5$	$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{DES, l, ae, } \tau^+, + \rangle$ $-1 < l < 0,5$ Megj: l miatt a 'l' az 'l'	$\langle \text{BEL, aM, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{DES, M, ae, } \tau, + \rangle$	
$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, l, AR, } \tau, + \rangle$	$\langle \text{BEL, gr, ae, } \tau^+, + \rangle$	$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, gr, ae, } \tau^+, + \rangle$ $\langle \text{DES, } \gamma_r, r^*, \tau, + \rangle$ $\Sigma \gamma_r \geq 1$ ($x \in r^*$; pref. ARer*)	$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, gr, ae, } \tau^+, 0- \rangle$	$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, l'', ae, } \tau, + \rangle$ $-1 \leq l'' \leq 1$ de $l'' \neq 0$ <i>előfeltétel</i>
ugyanazon l érték mellett (elmeszinkronizálás)		l' erős intenzitásérték		
		$\langle \text{INT, M, sp, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, M, li, } \tau^+, + \rangle$ $\langle \text{BEL, gr, sp, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{DES, l, ae, } \tau^+, + \rangle$	$\langle \text{INT, M, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, M, ae, } \tau^{++}, + \rangle$	$\langle \text{INT, M, AR, } \tau, + \rangle$ $\langle \text{BEL, M, ae, } \tau^+, + \rangle$

8. ábra
Az öt hát-funkció intenzionális profilja

A határozott *hát* feladója azt az erős hipotézisét¹⁷ ($\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle \wedge \dots$) hozza a címzett tudomására, hogy nem fog meglepőt mondani, vagyis a közlés előtti címzetti információállapotból (egy τ^+ „rákövetkező pillanatra”) elég jó bizonyossággal (a l -ra vonatkozó egyenlőtlenség ezt próbálja megragadni) a majdan érkező állítást vezetné le a címzett maga is; és ez olyan közös tudáselemeken alapul, hogy a címzett is – a feladó meggyőződése szerint ($\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle \wedge \langle \text{BEL, gr, ae, } \tau^+, + \rangle \dots$) – ezt a kalkulációt várja a feladótól (tendenciájában azonos l -érték mellett). A *hát* prozódiaja tehát a két elme szinkronizált működésének lehetőségét jelzi, mintegy megnyugtatta a hallgatót, hogy majd nem kell az agyát megdolgoztatnia a leendő közlés feldolgozása során.

„Hát a krimit!” – ezt a határozott közlést hallja a hallgató. Ugye a következő egy lehetséges reakció: „A krimit?!” Ez a potenciális visszautasító reakció az első világocskacímekét erősíti meg, amennyiben a hallgató ezt is hozzáteszi: „... Az elmúlt hónapok sok unalmas krimije után erre a döntésre számítottam legkevésbé!” Hiszen ezzel a hallgató jelzi: tévesen kapta egy olyan címzett szerepét, aki a krimire szavazott volna. Amennyiben pedig így folytatja a hallgató, „... Azt hittem, te

¹⁷ Az intenzitásskála elemeinek feloldása a következő: M (maximal), aM (almost maximal), gr (great), sm (small), azaz az intenzitás ebben a sorrendben csökken.

kifejezetten untad az elmúlt hónapok krimijeit”, akkor a címzetti szerep második világocskacímekjét utasítja vissza: nem gondolta volna, hogy a beszélő ily pozitívan áll a krimikhez.

Mint a második oszlop mutatja, a bizonytalan *hát*-ot is elmeszinkronizációként elemezzük, csak ezúttal a bizonytalanság a közösnek feltételezett faktor: a konkrét esetben a krimi választására kis esély volt, sőt inkább a nem választására volt némi esély (amivel összefér, hogy az alternatívák között sincs nagy(obb) esélyű). Az ezt megragadó ι -küszöbértékek azt az intuíciónkat tükrözik, hogy a beszélő nem ezt az intonációt használná, ha akár ő, akár (feltételezhetően) a partnere nagyon egyértelműen a krimi ellen lenne; a pontos küszöbértékek meghatározása persze jelenleg még ki nem dolgozott technikákat igényelne. Még egy technikai részlet: a negatív ι intenzitásérték úgy értelmezendő, mint pozitív ellentettje negatív polaritásérték mellett.

Ezúttal is próbára tehetjük a javasolt elemzést, például ilyen hallgatói reakció megítélésével: „Mit rágódsz?! Számomra nem kérdés, hogy csak a krimi jön szóba!” Ha az olvasó intuíciója is az, hogy ez egy természetes reakció, akkor igazoltnak tekinthetjük azt, hogy a beszélő az adott kérdésben bizonytalan státuszt elfoglaló címzett szerepét osztotta rá a hallgatóra – a reakció alapján tévesen. Ugye lehet a következő is a reakció? „Mit rágódsz?! Számodra kérdés, hogy csak a krimi jön szóba?!” Ezzel a profil másik elemét erősítjük meg: a hallgató számára érthetetlen, hogy a beszélő miért tartja kétséges döntésnek a krimit.

A harmadik (középső) oszlop az aggodalmas *hát* számára javasolt intenzionális profilt mutatja be. Hogy a $[-1, +1]$ intervallumot felosszuk a *hát*-funkciók között, a címzetre vonatkozó feladói hipotézisben pozitív polaritásértéket írtunk, de a negatív ι intenzitásérték miatt ezzel ténylegesen negatív polaritást írunk le. És ezúttal nem BEL típusba sorolható feltételezett címzetti elvárásról van szó, hanem a DES típusba sorolható érzelemről. A konkrét esetben a címzetről feltételezhető, hogy nem örül a választásnak. Visszautasító reakció erre ilyesmi lehet: „Ne parázz! A kedvedért szívesen megnézem ezt a drámát.”

A feltételezhető címzetti ellenérzés még nem követeli meg a *hát* használatát, a konkrét esetben is lehetne „szenvtelenül” csak ennyit mondani: „A drámát!”. Anyanyelvi intuíciónk azt súgja, hogy az aggodalmas *hát* beiktatása némi indoklásszerű szabadkozást tesz hozzá a döntés közléséhez (NB: az előző bekezdésben említett reakcióban e szabadkozás elfogadása is ott van). A kijelentő mondat profiljából „kölcsonvéve” az érdekösszegző formulát, és feltételezve, hogy a poliszém jelentéshálózatban erre az esetre is öröklődik a feltételezett címzetti hipotézis megléte ($(\text{BEL}, \text{gr}, \text{AR}, \tau, +) \wedge (\text{BEL}, \text{gr}, \text{ae}, \tau^+, +) \dots$), mégpedig az első világocskacímekben szereplő modalitásra vonatkozóan (ami ezúttal DES) e hipotézis most az lehet, hogy a címzett is minden bizonnyal sejti, hogy az ellenérzését kiváltó döntés mellett komoly támogató érdekek vannak, a legegyszerűbb esetben magának a feladónak a részéről („ugye tudod, hogy én ezt egy igen pozitív ι mértékben szeretném?”). Felvetjük, hogy az aggodalmas *hát*-ra jellemző (esetenként kitöltött) követő-szünet lehet az a formai komponens, ami a feltételezett címzetti (ellen)érdek és a feladói érdek ellentétes voltára hívja fel a figyelmet, azaz a poliszém jelentéshálózatba beviszi az ellentétesség faktorát.

A harmadik oszlop legalsó sorában ezt fejezi ki a világocskacímke: „a beszélő (*speaker*) határozott szándéka, hogy hallgatója (*listener*) tudatában legyen

annak, hogy a beszélő tisztában van azzal, hogy hallgatója egy igen negatív intenzitással vágyik arra, amit hall (vagyis nem örül neki)”. „Értékelj, hogy legalább nem játszom a naivat!” – ezt olvashatja ki a hallgató az aggodalmas *hát*-ból. Az, hogy ezúttal nem feladóról és címzetről beszélünk, hanem beszélőről és hallgatóról, azért van, mert nem konvencionálisan „indikált” pragmaszemantikai kontribúciónak gondoljuk ezt az elemet (ellentétben az eddig tárgyaltakkal), hanem implikálnak. Mégpedig azon az alapon, hogy mivel a beszélőközösség számára (implicit módon, de) ismertnek, adottnak, a diskurzusjelölő nyelvileg kódolt hozadékának tekintjük az intenzionális profilokat, ezért a hallgatónak mindig rendelkezésére áll egy olyan implikáció akkommodálása, miszerint az üzenethez társuló intenzionális profil valamely elemét a beszélő szándékosan hozza a hallgató tudomására. Egy-egy üzenet pragmaszemantikai kontribúcióját tehát általánosságban úgy képzeljük, hogy van egy kötelezően indikált magva (ennek meghatározása az elsődleges kutatói cél), amit körbevesz egy általános lehetőségek mentén generálható (elvileg korlátlan kiterjedésű) implikációs „burok” (vö. *mag/periféria modell*: Bell 1998). Ez a megközelítés jól magyarázza, hogy miért oly nehéz konszenzusra jutni abban, hogy egy nyelvi elem pontosan mit ad hozzá a pragmaszemantikai tartalomhoz (hogy miért oly nehéz elkülöníteni az indikáltat az implikálttól, vö. Oishi (2014: 247)).

Az incselkedés pragmaszemantikai kontribúciója a poliszém hálózatban eddig feltárt szinkronizáló, ellentétjelző és érzelmi faktorok sajátos kompozíciójaként írható le, két jövőbeli idősíki felvételével, amit a prozódiai megjelenítésben valahogyan mindenütt megjelenő elnyújtott/túldallamosított mondatzszakasz által kiváltott új faktorként foghatunk fel. A feladó tisztában van az illető pozitív érzelmével egy bizonyos tartalomra vonatkozóan (érzelmi faktor!); ugyanakkor azt is gondolja, hogy egy „rákövetkező pillanatra” a címzett ellentétes tartalomra jutna információállapota alapján (ellentét!); végül viszont megtudja, hogy a pozitív tartalom áll fenn (szinkronizálás!). Felülről indulva ezt fejezi ki a három megadott világocskacímke.

A mondatzáró nyomatékosító *hát* – amennyiben a poliszém hálózatban az incselkedést vesszük alapul – annak profiljából a középső és az alsó elemet veszi át. Az utóbbit egy az egyben: a feladó leghatározottabb szándéka, hogy a címzett tudatosítsa az átadott tartalmat. A középső, ellentétet kifejező profilelem pedig mint e *hát*-funkció használatának előfeltétele jelenik meg: akkor használható, ha a címzett észlelhetően nincs (még) meggyőződve az adott tartalomról, esetleg egyenesen annak ellentétét látszik hinni.

3.5. Poliszémia?

A 3.4. pontban a diskurzusjelölők multifunkcionalitásáról felállított poliszémiaelgondolás jegyében (Fischer 2006: 13–14) állítottuk fel a hipotézisünket a *hát*-funkciók pragmaszemantikai kontribúciójáról, többek között azért, mert – ha másért nem, hát a nyelvet elsajátító gyermek „érdekében” – hiszünk abban, hogy a szövevényes jelenségek mögött is néhány egyszerű elv vezérelte struktúra rejlik (pl. Chomsky 2013). A kijelentő mondat 3.1.-ben bemutatott intenzionális profilját is az elmúlt évtizedben ezen elv számításba vételével dolgoztuk ki, megmutatva e mondatípus helyét a hagyományosan feltételezett öt mondatípus körében.

Azonban éppen az elvégzett kísérletek eredménye arra figyelmeztet, hogy a poliszémia szigorú értelemben csupán a [h-á-t] hangsorra érvényesül(het). Működik

a nyelvben egy olyan (ellentétes) folyamat, amelyik egyértelműsíteni igyekszik a nyelvben használt jelentéshordozó hangsorokat, például prozódiai faktorokkal, vagy eltérő mondatpozíciókban való alkalmazással (ld. 2.8.-ban a 6. táblázatot).

Miközben tehát egy-egy hangsor újabb és újabb jelentésekkel, illetve általánosabban fogalmazva újabb és újabb pragmaszemantikai kontribúciók lehetőségeivel gazdagodik (hogy újabb és újabb tartalmakat tudjunk közvetlenül leírni), az adott hangsor bizonyos jellemzői mentén elkezd differenciálódni, szigorú értelemben új nyelvi jelet létrehozva.

4. Hát vannak még feltáratlan *hát*-funkciók?

Nyilván vannak, hiszen vizsgálatunk a mondat-/fordulóindító *hát*-funkciókra korlátozó-dott, míg például a Schirm (2007–2008: 189) által alapvetőnek ítélt következtető *hát* (kézenfekvőnek gondolt, következményszerű gondolatok kifejezésére) eleve a mondat ige utáni pozícióját kedveli: „(?)*hát* beálltam (‘*hát*) a sorba (*?)*hát*”. Amúgy pragmaszemantikai kontribúciójának leírása erősen emlékeztetne a határozott *hát*-éra (3.4.).

Még a fordulóindító *hát*-funkciók számba vétele sem teljes. Egyik adatközlőnk a határozott *hát* helyett – így neveztük el – felhorkanó *hát*-ot használt. Anyanyelvi intuíciónk szerint ezzel olyan jellegű felháborodást, szemrehányást érzékeltetett, amit úgy ragadhatunk meg, ha a határozott *hát* intenzionális profiljához hozzátesszük ezt a világocskát is:

$\langle \text{DES, M, AR, } \tau, - \rangle \wedge \langle \text{INT, M, ae, } \tau^-, + \rangle \wedge \langle \text{INT, M, AR, } \tau, + \rangle \wedge \langle \text{BEL, M, ae, } \tau^+, + \rangle$

Értelmezése: a feladó nem örül ($\langle \text{DES, M, AR, } \tau, - \rangle \wedge \dots$), hogy a címzettnek szándéka volt (... $\langle \text{INT, M, ae, } \tau^-, + \rangle \wedge \dots$) őt rávenni (... $\wedge \langle \text{INT, M, AR, } \tau, + \rangle \wedge \dots$) arra, hogy frissítse fel az adott információval az elméjét (... $\wedge \langle \text{BEL, M, ae, } \tau^+, + \rangle$) – a címzett „maga is kitalálhatta volna azt”. Az adott történetben nem érezzük jogosnak ezt a többletet, mivel Antinak nem lenne ildomos elfogult kérdéssel („Ugye a kimit választatod?”) korlátoznia Bea döntési szabadságát. Adatközlőnk feltehetőleg azt akarta éreztetni a felhorkanó *hát*-tal, hogy nagyon nagyon kézenfekvő a döntés.

Ha a mondatindító *hát* kérdést vezet be, nyilván más pragmaszemantikai kontribúció jelenik meg, mint a kijelentő mondatokat indító *hát*-funkciók esetében (3.4.), és nem könnyű meglelni a kapcsolatot a poliszém rendszerben. Tekintsük a következő példát! „Hát beiratkoztál a szemeszterre?” Tipikusan olyankor használhatjuk ezt a mondatot, ha saját szemünkkel látjuk, hogy megtette a hallgató: itt van, beiratkozott (és valójában a valódi kérdéshangsúly helyett gyakran a Varga (1994) által hullámozónak nevezett intonációs minta jellemzi a mondatot). A továbbiakat az alábbi két világocskával ragadhatjuk meg (nem belebocsátkozva az intenzitásértékek specifikálásába): „valószínűsítem, hogy korábban nem tudtál döntésre jutni, vagy [hullámozó hangsúly esetén] elég erős szándékos volt az ellentétére; és sejtem, hogy gyanítod, hogy én ezt tudom” képlettel

$\langle \text{BEL, gr, AR, } \tau, + \rangle \langle \text{INT, gr, ae, } \tau^-, 0- \rangle$

$\langle \text{BEL, l, AR, } \tau, + \rangle \langle \text{BEL, l', ae, } \tau, + \rangle \langle \text{BEL, l'', AR, } \tau, + \rangle \langle \text{INT, l''', ae, } \tau^-, 0- \rangle$

Nagyon érdekes a nyelv finom differenciáló képességének a szempontjából, hogy majdnem ugyanezt jelenti a „Mégis beiratkoztál a szemeszterre?” kérdés. Ez

esetben is annak tudatában teszi fel a kérdést a beszélő, hogy a hallgató beiratkozott, a továbbiak pedig nagyjából ezt fejezik ki: „Tudom, hogy korábban elég erős szándékos volt az ellentétére; és tudom, hogy ki is nyilvánítottad ezt a szándékot a világ felé.” A képlet ezúttal így alakul:

(BEL, gr, AR, τ, +) (INT, gr, ae, τ⁻, -)

(BEL, M, AR, τ, +) (INT, M, ae, τ⁻, +) (BEL, M, r*, τ⁺, +) (INT, gr, ae, τ⁻, -)

Mindkét esetben a 3.4. pontban tárgyalt elmeszinkronizáció motívuma sejlik fel valamilyen (közösen tudott) negatív tartalomra vonatkozóan, az utóbbi esetben explicitebben. Megjegyzésre érdemes még, hogy nem ellentét van a *hát*-os és a *mégis*-es változat között, hanem olyan befoglaló viszony, amit a két diskurzusjelölő társíthatósága is igazol: „Hát mégis beiratkoztál a szemeszterre?”

A mondatzáró nyomatékosító *hát*-tal kapcsolatban szeretnénk még egy érdekes megfigyeléssort közreadni. Kiegészítheti – és ezáltal nyomatékosíthatja – az eldöntendő kérdésre adott választ, amennyiben az az összetett igealakból vagy az igeekötőből áll. Példuál a „Kiválasztottad már a filmet?” kérdésre adhatók ilyen válaszok: „Kiválasztottam hát!”, illetve „Ki hát!”. Az „Igen” viszont nem egészíthető így ki: „*Igen hát!” További érdekesség, hogy az igeekötő után a *hát* helyett az *én* is megjelenhet nyomatékosító szerepben: „?Ki én!” Különösen a *meg* igeekötő után „hangzik jól”: „Megírtad a leckét?” – „Meg hát/én!” Azonban tagadás esetén „Megírtad a leckét?” – „Nem *hát/én!” asszimmetria mutatkozik a *hát* és a személyes névmás megítélése között.

A többi személyes névmás pedig nem jelent alternatívát a *hát* számára: „Megkapom a jelest?” – „Meg hát/*te!”, „Megkapja a jelest?” – „Meg hát/*ö!”, „Megkaptuk a melót?” – „Meg hát/*mi!” Kleiber (2012) egy megjegyzése alapján a személyes névmással való nyomatékosítás többlet-eleme: valamiféle büszkesége a feladónak (és előfeltételként erős ágensi autoritás a „történtekekre” vonatkozóan), ami megmagyarázza az E/1 alakhoz való ragaszkodást.

5. Hát végre eljutottunk az összegzésig!

Vizsgálatunkban sikerült a *hát* diskurzusjelölőnek elkülöníteni öt páronként szignifikánsan eltérő prozódiai jellemzőkkel bíró változatát. Ehhez a következő vokális tényezőket kellett figyelembe venni: a *hát* hangsor kiejtésének hosszát, az eközben változó frekvenciaértékek szórását, azaz a dallamosságot, valamint a *hát*-ot követő (kitöltetlen vagy kitöltött) szünet hosszát. A 2.4. szakaszban a 4. táblázat összegzi, hogy melyik pár esetében milyen tényezőknél tulajdoníthatjuk a szignifikáns elkülönülést, amennyiben konzervatív korrekciókkal szigorítva tekintjük adatainkat, számot vetve azzal, hogy sok összehasonlítás esetén annak kumulatív valószínűsége, hogy egyik esetében sem lép fel a statisztikai hiba, az elvárt küszöbérték alá süllyed.

Az említett különbség ellenére egyáltalán nem állnak ellentétben a mi eredményeink a Dér–Markó szerzőpároséival, mivel ők alapvetően fordulópozíciók szerint különítenek el funkciókat, míg a mi legfőbb állításunk az, hogy csak fordulókezdő mondatéli *hát*-funkcióból szignifikánsan elkülöníthető négyféle: a határozott, a bizonytalan, az aggodalmas és kétféle incselkedő; elkülönítettünk továbbá egy mondatzáró nyomatékosító *hát*-ot. Dér és Markó a hossz alapján a köztes pozícióban megjelenő, „késleltető” *hát*-ot tudja statisztikailag elkülöníteni az általuk

vizsgált többlettől (hosszabb időtartama alapján) (Dér–Markó 2017: 8–9) – amit egyébként a mi vizsgálatunk is közvetve kimutat, a következő módon. A fordulóközi „késleltető” *hát* a hosszú ejtést és érdemi követő-szünetet kívánó aggodalmas *hát*-unkkal rokonítható: a „késleltetés” háttérében az a beszélői aggodalom áll, hogy az „elmeszinkronizáció” éppen nem ítéhető sikerresnek, meg kell tehát próbálni a hallgatónak másképpen elmagyarázni valamit.

Elsődleges célunk annak kísérletes igazolása volt, hogy a fordulókezdő *hát* az Alberti (2016) által felvetett szemaforszerű viselkedést mutatja. Azaz a három beszédhang szekvenciája önmagában nem hordoz pragmaszemantikai kontribúciót, hanem az arra illesztett prozódia üzen valami fontosat a címzettnek: „könnyen vagy nehezen emészthető vagy ... tartalomra készülj!” – a pontsor helyére írható jelzőkről a 3.4. pontban adtunk legalaposabb jellemzést, a *REALIS* elmélet kínálta eszköztár segítségével, összefüggésben azzal, hogy a *hát* magyar szakirodalmában eddig alkalmazott leíró apparátusról kimondtuk – a téma korábbi kutatóinak véleményével összhangban –, hogy azt cízellálni érdemes egy finomabb reprezentációval. Mi emellett érvelünk, hogy olyannal, ami rekurzív leírását nyújtja a *hát* diskurzusjelölővel módosított megnyilatkozás feladójának az üzenetbe éppen ilyen módon berejtett közlésébe arról, hogy milyen hipotézisei (B: *belief*), vágyai (D: *desire*) és szándékai (I: *intention*) vannak az üzenetbe foglalt információra nézve. Követjük viszont a Dér–Markó-szerzőpárost abban, hogy a *hát*-funkciókat a diskurzusjelölők multifunkcionalitásáról felállított poliszémiaelgondolás keretében célszerű megragadni (Fischer 2006: 13–14), ami azon a kézenfekvő feltételezésen alapul, hogy egyazon forma számos különböző, de egymással kapcsolatban lévő és egymásból levezethető interpretációval bír. Ez utóbbira teszünk kísérletet, mármint a jellemzett *hát*-funkciók kapcsolati hálózatának felállítására, egyúttal azonban finomítva/relativizálva a poliszémia-fogalmat (3.5.). A 4. szakaszban a *hát* további néhány funkcióját vázoltuk fel, ezzel kijelölve néhány érdekes jövőbeli kutatási témát.

A tanulmányunkban ismertetett *pilot*-kísérlet időközben részben betöltötte feladatát: sikerült megismételni (pontosabban egy tapasztalaink alapján tökéletesített tesztoron újra végrehajtani) nemileg kiegyenlített 50+ „performáló” adatközlővel és immár 10 *hát*-funkcióval, emellett már zajlik a percepció eredményességének tesztelése. Az eddig feldolgozott adatok megerősítik az alapkísérlet kimeneteként felállítható hipotézist, miszerint az ugyanazon mondatszakaszhoz társuló *hát*-funkciókat döntően a hosszadatok különítik el (beleértve a követőszünet hosszát is), míg a frekvencia még a finomhangolást is csak olyan szinten „vállalja”, amit a nem-szisztematikus variancia alig hagy megmutatkozni (bizonyos mértékű nemek szerinti különbséggel). Az alaphang-frekvenciából kinyerhető adatok az információ-szerkezet fő indikátorai – állítjuk (Szeteli–Alberti 2018) a Varga-féle mondatintonációs modellel (Varga 2016) összhangban. A közeljövőben ezt a globális képet szeretnénk kidolgozni és publikálni.

Köszönetnyilvánítás

Az elkészült tanulmányt a szerzők a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szentelik. Köszönettel tartozunk Alberti Dorinának a statisztikai próbák első sorozatának megtervezéséért és kivitelezéséért. Köszönjük továbbá a két névtelen bíráló értékes javaslatait és építő jellegű kritikai észrevételeit.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 2005. Accessible referents in „opaque” belief contexts. In Hans van Ditmars – Andreas Herzig (szerk.) *Proc. of the 9th ESSLLI Belief Revision and Dynamic Logic Workshop*. Edinburgh: University of Edinburgh. 1–7.
- Alberti Gábor 2011. *ReALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Alberti Gábor 2016. Hát a meg meg a hát. In Kas Bence (szerk.) „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 17–27.
- Alberti, Gábor – Mónika Dóla – Judit Kleiber 2014. Mood and modality in Hungarian: Discourse Representation Theory meets Cognitive Linguistics. *Argumentum* 10:172–191.
- Alberti, Gábor – Márton Károly 2012. Multiple level of referents in information state. In Alexander Gelbukh (szerk.) *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing. CICLing 2012*. (Lecture Notes in Computer Science 7181) Berlin, Heidelberg: Springer. 349–362. doi:10.1007/978-3-642-28604-9_29.
- Alberti Gábor – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter 2017. Reális (ReALIS) kép a másik elméjéről. In Márton Miklós – Molnár Gábor – Tózsér János (szerk.) *Más elmék*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 237–268.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber – Zsuzsanna Schnell – Veronika Szabó 2016. Intensional profiles and different kinds of human minds. „Case studies” about Hungarian imperative-like sentence types. *LingBaW (Linguistics Beyond and Within)* 2:6–26.
- Alberti, Gábor – László Nóthig 2015. ReALIS2.1: The implementation of generalized intensional truth valuation and expositive speech acts in on-going discourse. *International Journal on Advances in Intelligent Systems* 8/1–2:85–106.
- Alberti, Gábor – Noémi Vadász – Judit Kleiber 2014. Ideal and deviant interlocutors in a formal interpretation system. In Andrzej Zuczkowski – Ramona Bongelli – Ilaria Riccioni – Carla Canestrari (szerk.) *Communicating Certainty and Uncertainty in Medical, Supportive and Scientific Contexts*. (Dialogue Studies 25) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 59–78. doi:10.1075/ds.25.03alb.
- Asher, Nicholas – Alex Lascarides 2003. *Logics of Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, John Langshaw 1975 [1962]. *How To Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Bell, David M. 1998. Cancellative discourse markers. A core/periphery approach. *Pragmatics* 8/4:515–541. doi:10.1075/prag.8.4.03bel.
- Boersma, Paul 2001. Praat, a system for doing phonetics by computer. *Glott International* 5/9–10:341–345.
- Chomsky, Noam 2013. Problems of projection. *Lingua* 130:33–49. doi:10.1016/j.lingua.2012.12.003.
- Dér Csilla Ilona 2015. *Diskursusjelölők a spontán beszélt nyelvben*. Kézirat. Budapest.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskursusjelölők szuprazegmentális jelöltsége. In Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 61–67.

- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2017. A „hát” funkciói a prozódiai megvalósulás függvényében. *Beszédkutatás* 25:105–117. doi:10.15775/Beszkut.2017.105-117.
- Dowty, David R. – Robert E. Wall – Stanley Peters 1981. *Introduction to Montague Semantics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 11) Dordrecht: Reidel.
- Farkas, Judit – Magdolna Ohnmacht 2012. Aspect and eventuality structure in a representational dynamic semantics. In Gábor Alberti – Judit Farkas – Judit Kleiber (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája. 353–379.
- Fischer, Kerstin 2006. Towards an understanding of the spectrum of approaches to discourse particles: Introduction to the volume. In Kerstin Fischer (szerk.) *Approaches to Discourse Particles*. Amsterdam: Elsevier. 1–20.
- Gocsál Ákos 2012. A beszéd alaphangmagasságának mérése spontán beszédből és izolált [ə]-hangokból, férfi és női beszélőknél. In Markó Alexandra (szerk.) *Beszédtudomány*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 316–331.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Kamp, Hans – Josef van Genabith – Uwe Reyle 2011. Discourse Representation Theory. In Dov M. Gabbay – Franz Guenther (szerk.) *Handbook of Philosophical Logic*. Vol. 15. Berlin: Springer. 125–394.
- Kleiber, Judit 2005. Across world(let)s in a representationist interpretation system. In Judit Gervain (szerk.) *Proceedings of the Tenth ESSLLI Student Session*. 112–121.
- Kleiber Judit 2012. Keresd a szándékot! Az információállapot változása eldöntendő kérdéseknél. In Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája. 332–352.
- Kleiber, Judit – Gábor Alberti 2014. Uncertainty in polar questions and certainty in answers? In Sibilla Cantarini – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 135–152. doi:10.1075/slcs.165.08kle.
- Kleiber, Judit – Gábor Alberti – Veronika Szabó 2016. The intensional profiles of five hungarian imperative sentence types. *Linguistica* 56/1:161–172. doi:10.4312/linguistica.56.1.161-172.
- Mey, Jacob L. 2001. *Pragmatics: An introduction*. 2nd edition. Oxford: Blackwell.
- Oishi, Etsuko 2014. Discursive functions of evidentials and epistemic modals. In Sibilla Cantarini – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 239–262. doi:10.1075/slcs.165.14ois.
- Oishi, Etsuko 2016. Austin’s Speech Acts and Mey’s Pragmemes. In Keith Allan – Alessandro Capone – Istvan Kecskes (szerk.) *Pragmemes and Theories of Language Use*. (Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology) Berlin: Springer. 335–350.

- Schirm Anita 2007–2008. A hát diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány III–IV*:185–201.
- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. <http://goo.gl/BXvGVU>.
- Schirm Anita 2017. A diskurzusjelölők vizsgálati módjai. Előadás. IX. Nyelvtudományi Szuperkurzus, 2017. január 25. Pécs.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1979. *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1983. *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szeteli, Anna – Gábor Alberti 2018. The interaction between relevant-set based operators and a topic–predicate dimension. *LingBaW (Linguistics Beyond and Within)* 4:161–172.
- Varga László 1994. A hanglejtés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 468–549.
- Varga, László 2016. The intonation of topic and comment in the Hungarian declarative sentence. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 5/2:46–77.

A szerzőkről

Szeteli Anna pécsi egyetemi hallgató, egy OTDK II. díjjal jutalmazott pragmaszemantikai témájú dolgozat szerzője, aki a *ŕeALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport tagjaként nemzetközi konferenciákon is részt vett előadással, illetve poszterrel. Biológia-kémia tanár szakos hallgatóként az etológia és az agykutatás iránti érdeklődése vitte a nyelvtudomány, és azon belül a pragmaszemantikai, a jelentéstani és a funkcionális-kognitív irányzat felé.
Elérhetősége: anna.szeteli@gmail.com.

Gocsál Ákos (PhD) egyetemi adjunktus, intézetigazgató-helyettes a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karán, továbbá tudományos munkatárs az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Kutatói érdeklődésének középpontjában a beszéd akusztikai-fonetikai tanulmányozása áll, különös tekintettel a beszélő személyre jellemző egyedi sajátosságokra. A BEA spontánbeszéd-adatbázis fejlesztésében is részt vesz (Gósy Mária vezetésével). Emellett publikál pedagógiai területen is.
Elérhetősége: gocsal.akos@pte.hu

Alberti Gábor (DSc) egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a Nyelvtudományi Tanszéket és a Nyelvtudományi Doktori Iskolát, valamint a *ŕeALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportot vezeti. Formális, lexikai és diskurzuszemantikai kutatásokon kívül a magyar nyelv generatív szintaktikai leírásában is részt vesz, jelenleg a MTA Nyelvtudományi Intézetében Kenesei István által vezetett *Átfogó magyar nyelvtan (Comprehensive Grammar Resources: Hungarian)* OTKA-projekt tagjaként.
Elérhetősége: alberti.gabor@pte.hu.

A *csak* és az *is* partikula a mondásokban mint érvelő szövegekben

Kocsány Piroska
DE Germanisztika Intézet

Összefoglaló

A mondások (aforizmak, maximák stb.) általános érvényű kijelentések morálisan értékelő tartalommal. Ezek a szövegek az érvelés két lehetőségét, a megerősítést és a cáfolást valósítják meg. A cáfoló érvelés eszközei közé tartozik a *csak* és az *is* partikula. A dolgozat bemutatja a mondást mint érvelő szöveget, röviden összefoglalja a cáfolás eszközeit a mondásokban, és részletesen kitér a *csak* és az *is* partikulák szerepére általában és a mondásokban különösen. A mondások mint autentikus szövegek elemzése visszaigazolja a labormondatok alapján tett megállapításokat a partikulák szemantikai funkciójáról.

Kulcsszavak: enthümeéma, gnóma, tautológia, argumentáció, cáfolás, fókuszképző partikula, diskurzuspantikula, mirativitás, skalaritás, gyenge preszuppozíció

1. A téma és a cél

A jelentéssel és nyelvhasználattal foglalkozó kutatások napjainkban egyre többször irányulnak a partikulák sokszínű együttesére. A jelen dolgozat a rémaképző *csak* és *is* partikula szerepét vizsgálja mint a cáfoló érvelés eszközét. A cáfoló érvelés tipikus sajátossága a mondásoknak. A mondások (aforizmak, közmondások, maximák stb.) legtöbbször csupán egyetlen mondatból álló szövegek, amelyek igen gyakran élnek a *csak* és az *is* partikulákkal, alkalmasak tehát arra, hogy autentikus anyagot nyújtsanak e partikulák vizsgálatához. Ez a vizsgálat másfelől azt is célul tűzi ki, hogy a nyelvi lehetőségek számbavételét esztétikai igényű szövegek interpretációjában kamatoztassa.

A dolgozat két egymástól élesebben elkülönülő részből áll össze. Az első a mondásra, a második a partikulákra összpontosít. Az első (sorrendben a 2.) fejezet első része a mondást mint szövegtípust kívánja röviden bevezetni, második része pedig a mondást mint érvelő szöveget írja le. A harmadik fejezet feladata a *csak* partikula jelentésének tisztázása rémaképző (fókuszképző) funkciójából kiindulva, majd e jelentés megvalósulásának vizsgálata következik autentikus szövegekben. A 4. fejezet foglalkozik az *is* partikulával a mondásokban. A dolgozatot a partikulákkal kapcsolatos eredmények összefoglalása zárja. A témával korábban is foglalkoztam¹, ez a mostani írás az akkori eredmények kritikus áttekintésére és továbbgondolására vállalkozik az újabb kutatások fényében, különös tekintettel a *csak* partikulára.

---

¹ Kocsány (1989; 1991; 2002).

2. A mondás

2.1. A mondás mint szövegtípus

Ha szövegről beszélünk, hagyományosan kétféle jelenségre gondolunk. Az egyik szerint a szöveg annyi, mint „textúra”, vagyis a nyelv bizonyos elemeinek bizonyos szabályok szerint lehetséges összefűződése, szövete. A másik egy többé-kevésbé zárt vagy annak tekinthető, az adott formában megismételhető és egy bizonyos szövegtípust megvalósító nyelvi egység, vagyis „textus” (l. Balázs 1985: 7kk). Ez utóbbi lehet akár egyetlen mondat is, ilyen például a közmondás, a maxima vagy az aforizma. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem minden mondat lehet egy mondatnyi szöveg (még ha számos ismert szállóigét ki is ragadhattunk a „textúrából”).

A következőkben azokról a leggyakrabban valóban egyetlen mondatnyi szövegekről lesz szó, amelyek megvalósítanak egy világosan körülírható szövegtípust. Ezt a szövegtípust összefoglalóan mondásnak nevezem. A mondás *általános* kijelentés *morálisan értékelő* tartalommal. Ez a definíció nem új: már Arisztotelész is hasonlóan írta le a gnómát és az enthümémát. Először ez utóbbi két fogalmat próbálom meg körüljárni.²

Arisztotelész a Rétorikában szól részletesebben az enthümémáról: „A rétorikai igazolás az enthüméma [és ez – röviden szólva – a legfőbb bizonyítási eljárás]. Az enthüméma a szillogizmus egyik fajtája” (Arisztotelész 1982: 1355a).³ Az enthüméma rétorikai szillogizmus, amelynek célja – szemben a tudományos bizonyítással – nem biztos ismeretek adása, hanem a meggyőzés. Ehhez az enthüméma premisszaként valószínűségekből és jelekből indulhat ki, tehát nem tudományosan rögzíthető tételekből, hanem az emberi tapasztalás tényeiből: abból, amit látunk, hallunk, érzékelünk, abból, amiről konszenzus van közöttünk, valamint jelekből, amelyek lényegük szerint utalnak valamire (l. Barthes 1997).⁴ A valószínűsések mint premisszák pedig az enthümémában – szemben a tudományos érveléssel, vagyis a logikai szillogizmussal – megengedik a többféle, eltérő, netán ellentmondásos következtetéseket is. Mindezt az enthümémával való foglalkozás visszatérő problémája, hogy miképpen értsük meg és miképpen értékeljük a szillogizmusnak ezt a változatát. A probléma kettős fénytörésben jelenik meg az elemzésekben.

² Az enthüméma és a gnóma leírásában elsősorban a következőkre támaszkodtam: Arisztotelész (1982), Aczél (2001), Adamik (2005), Barthes (1997), Nemesi (2012), Walton (2001).

³ A szögletes zárójel az eredetiben szerepelnek. Arisztotelész több helyen többféleképpen is leírja az enthümémát. Nemesi Attila László idézi a legfontosabbakat, a szöveghelyek pontos megadásával, l. Nemesi (2012: 253k).

⁴ Barthes megfogalmazásában (Barthes 1997: 129–130): „Ez a hely az ismerté, a bizonyosé, de nem a tudományosan bizonyosé: a mi emberi bizonyosságunké. Mit tartunk bizonyosnak? 1. a nyilvánvalót, amit látunk és hallunk: a biztos ismertetőjegyeket, a *tekmériát*; 2. a nyilvánvalót, azt, amiről az emberek általában megegyezésben vannak, azt, ami törvényeken nyugszik, azt, ami bevett szokás (»az istenek léteznek«, »a szülőköt támogatni kell« stb.); ez a valószínűség, az *eikota*, vagy általánosabban a valószínű, az *eikosz*; 3. az emberi bizonyosság e két típusa közé Arisztotelész felvesz egy puhább kategóriát: a *szémeiát*, a jeleket (azt a valamit, ami magában foglal egy másik dologra vonatkozó utalást, *per quod alia res intelligitur*).” Az eredetiben a *valószínűség* és *valószínű* mint „les vraisemblances” – eikota – és „le vraisemblable” – eikos – szerepel (Barthes 1970: 204kk), Adamik Tamás kifejezése – *valószínűsések*, *valószínűség* – pontosabb megfogalmazás.

A kérdés egyik oldalát maguk a valószínűségek jelzik, amelyek nem értéktelenebbek, mint a tudományos igényű tételek, és nem is elvetendőek. Mivel a közösségek alapvető tapasztalataira/tudására/értékeire támaszkodnak, mint *plauzibilis* kiindulópontok és következtetések fontos és megbízható elemei a mindenkori továbbgondolásnak.⁵ A *meggyőzés* pedig, amelyre alkalmazzuk őket, nem szükségszerűen azonos a morálisan kérdéses befolyásolással, és a kettő közötti különbség nem az enthüméma létének, legfeljebb csak az intencionális használatának függvénye. A kérdés másik oldala az enthüméma formája: az a tény, hogy az enthümémában lehetőség van arra, hogy valamelyik premisszát – vagy akár mindkettőt – elhallgassuk, vagy csak a premisszák jelenjenek meg, a konklúzió maradjon rejtve. A meggyőzés eszközeként tekintett enthüméma (= a „csak csonka” szillogizmus) azonban ezeket a „hiányokat” éppen a célnak megfelelően tudja felhasználni.⁶ Adamik Tamás így ír erről (Adamik 2005: 66): „A retorikai érvelések, amelyek szabályszerűek a beszédben, s amelyek a valószínűség igen magas fokán érvelnek, formailag fogyatékosak, mert formailag nem alakíthatók át érvényes szillogizmussá. Az apodeiktikus szillogizmushoz viszonyítva a retorikai szillogizmus, az enthüméma gyenge: logikailag értéktelen, de morálisan biztosnak tűnik, ezért alkalmas arra, hogy emberi dolgokban érveljünk vele.”

Ha az enthüméma retorikai szillogizmus, akkor a gnóma némi egyszerűsítéssel e szillogizmus potenciális része. Arisztotelész így írja le a gnóma lényegét (Rétorika 1394a, in: Arisztotelész 1982: 139k): „A gnóma kijelentés, de nem valami egyediről, például, hogy milyen ember Iphikratész, hanem valami általánosról, de nem is minden általánosról, például nem arról, hogy az egyenes a görbének ellentéte, hanem csak arról, amire cselekvéseink vonatkozhatnak, és amit meg kell tennünk vagy el kell kerülnünk. Következésképpen, minthogy az enthümémák mintegy erre vonatkozó szillogizmusok, az enthümémák konklúziói és premisszái – mellőzven magát a szillogizmust – gnómák.” A gnóma és a szillogizmus viszonyát Arisztotelész több példával is szemlélteti, az egyik például a következő (Rétorika 1394a–1394b): „Ez is gnóma: *Sosem vagyunk mindenben boldogok*. És ez is: *Halandó emberek közt senki sem szabad*, de ha hozzáfűzzük azt, ami közvetlenül utána következik, enthümémát alkot: *vagyon vagy Vakszerencse rabszolgái mind*.”

A mondás mint szövegtípus az arisztotelészi gnóma újragondolása feszebb nyelvi keretek között. A fenti három attribútum – a kijelentés általános mivolta, értékelő jellege és morális tartalma (= lásd: „amit meg kell tennünk vagy el kell kerülnünk”) – további kutatás tárgya lehet, különös tekintettel a szöveg kifejtésére, a nyelvi megvalósulásra.

⁵ Lásd ehhez Walton fejtegetését a közös tudás (common knowledge) fogalom értelméről és a közös tudáson alapuló plauzibilis következtetés történetileg is megragadható súlyáról és jelentőségéről: Walton (2001: 96kk).

⁶ Arisztotelész ezt is mondja: „Mert a gondolatmenetet nem szabad túlságosan messziről indítani, és nem szabad minden esetet felhasználni a következtetés levonásához; az előbbi ugyanis a terjedelem miatt homályossá válik, az utóbbi pedig a nyilvánvaló esetek miatt bőbeszédűvé. Ez az oka annak, hogy meggyőzőbbnek látszanak a tömegek előtt a műveletlen szónokok, mint a műveltek, ahogy a költők mondják: a műveletlenek a tömeg számára ékebben beszélnek.” (Rétorika 1395b, in: Arisztotelész 1982: 145) A premisszák elhallgatásának lehetőségeiről és válfajairól részletesen ír Walton (2001), hivatkozással további szakirodalomra.

Hogy a mondásnak *általánosan érvényes kijelentésnek* kell lennie, azt könnyű belátni. Mivel a legkülönbözőbb kontextusokban előfordulhat, és megfordítva: a legkülönbözőbb kontextusokból kiragadhatjuk és terjeszthetjük, nem lehet egyszeri, egyedi referenciával rendelkező kijelentés. Ez még azokra a mondásokra is igaz, amelyek egyedi referenciát lehetővé tévő formában jelennek meg, mint például ez a közmondás: *Ne szólj szám, nem fáj fejem*, vagy ez a látszólag valakit bemutató aforizma: *Lelkiismerete tiszta volt. Sohasem használta* (Lec: 105).⁷ Egy-egy szövegösszefüggésben a mondás ugyan lehet egy adott személy viselkedésének az értékelése, vagy a beszélő önmagára vonatkoztatott viselkedésstratégiája, azonban mondásként mindig megőrzi általános érvényűségét: 'Nem jó (az embernek), ha túl sokat tud, és azt kibeszéli.' 'A lelkiismeretlen ember akár még azt is hirdeti/hiheti magáról, hogy tiszta a lelkiismerete.' stb. A maximák és a közmondások általános érvényűségének nyelvi vonatkozásait Serge Meleuc (1972) és Kanyó Zoltán (1981) dolgozta ki, az előbbi strukturalista, az utóbbi korai generatív keretben.

Az *értékelő kijelentés* nyelvi megjelenésének alapesete a *jó*-val mint predikátummal alkotott mondat. Ha a *jó* jelentését/használatát megvizsgáljuk, közelebb juthatunk az értékelés mibenlétének megértéséhez. A nyelvfilozófia részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel.⁸

Szemantikai szempontból célszerű volt a *jó* mint állítmány disztribúciójából kiindulni. Egy dologról akkor állíthatjuk, hogy jó, ha az adott beszélőközösség rendelkezik egy mintával, egyfajta sztenderddel az illető dologgal kapcsolatban. Lehetséges értelmes kijelentés eszerint a következő: *A te rakétamodelled jó*. A *jó* itt azt jelenti, hogy a rakétamodellek sztenderdjének megfelelő (például jól beállított kilövő szerkezet, könnyű irányíthatóság stb., a mindenkori kontextus függvényében). Ha nincs közösen kialakult minta, akkor a *jó*-val alkotott kijelentés értelmetlen. Aligha tudunk mit kezdeni egy ilyen mondattal: *A Tejút jó*. Ha azonban a beszélőközösség rendelkezik bizonyos mintákkal a galaxisokról, például egy tudományos fantasztikus szövegben, akkor ez az értékelés már nem tűnik abszurdnak. Az értékelés logikája számára a sztenderd léte a kiindulópont. A logika nem tudja megoldani azt a Hume törvényeként ismert problémát, amely szerint tapasztalati tényekből nem tudunk értékítéletre következtetni: az egyik premisszának egy logikailag nem magyarázható értékprincípiumnak kell lennie.⁹ Ez az értékprincípium vagy sztenderd viszont, ha logikailag nem is, de ontológiailag magyarázható, éspedig mint egy, a megismerés folyamán létrejövő minta. A *jó* deskriptív jelentése a történetileg spontán kialakult mintákban alapozódik meg, és a mindenkori értékelés feltétele ezeknek a mintáknak a léte.

Példánkban a *rakétamodell* egy bizonyos tárgyra referál. A *jó* jelentését azáltal értjük meg, hogy összevetjük az adott rakétamodellt a számunkra mint beszélőközösség számára ismert azon tulajdonságokkal, amelyekkel egy rakétamodellnek az adott közegben rendelkeznie kell. A mondások azonban nem egy egyedi dolog vagy jelenség egyedi tulajdonságaira referáló kijelentések. A sztenderd itt nem bizonyos praktikus tulajdonságok együttese, mint egy jó virágcserep, egy jó alma vagy egy jó

⁷ *Sein Gewissen war rein. Er benutzte es nie*. A német példákat saját fordításomban közlöm.

⁸ A kifejtésben a következőkre támaszkodom: Ivin (1975), Kelemen (1976). Ivin példáiban a bolygókra hivatkozik, Kelemen János szemléltető példája a következő: *Az Androméda-köd jó*.

⁹ Lásd Ivin (1975), valamint Prechtel (1989).

rakétamodell esetében, hanem egy, a közösség számára történetileg kialakult, általánosan érvényes pozitív vagy negatív *értékítélet*. Ilyen – eleve pozitívnak ítélt – dolgok például: egészség, segíteni valakinek, a nyaralás, a békeesség stb. Negatív értéket hordozók másfelől: a betegség, a hazugság, a környezetszennyezés, a veszekedés és így tovább. A rakétamodell vagy a virágcserep mint olyan aligha tartozik azok közé a fogalmak közé, amelyekről rendelkezünk egy közös értékítélettel.

A mondások mint értékítéletek *morális értékeléseknek* számítanak. Morális értékelésen Georg Henrik von Wright (1963) nyomán a *jó* jelentésének egyik alaptípusát érthetjük. Morális (vagy abszolút)¹⁰ jóról akkor beszélünk, ha olyan dologról van szó, amelynek következményei a közösség valamennyi tagja számára kedvezők. Von Wright gondolatmenete alapján viszonylag világosan kiszűrhetők egyfajta morális *jó* használati feltételei, ti. egy közösség közös ismeretei, elvárásai a mindenki számára 'jótékony' jelentésű *jó*-ról, amely az egyes ítéletek viszonyítási alapja. A morális (vagy abszolút) értelemben használt *jó* olyan kontextusban is működik, amely a *jó* más jelentését feltételezve abszurdnak hat. Egy ilyen általános érvényű és önmagában ebben a minőségben értelmezhetetlen kijelentés: *A rakétamodellek jók* (= 'minden rakétamodell/ha valami rakétamodell, akkor az jó') azonnal világos morális értékeléssé (gnómává) válhat az ezt a jelentést kifejtő kiegészítéssel (vagyis enthümémaként¹¹): *A rakétamodellek jók, ha kizárólag békés célokat szolgálnak*.¹²

A közösség számára egységesen (pozitívan vagy negatívan) értékelt fogalmakról kétféle értékelő kijelentést tehetek. Például megállapíthatom, hogy a nyaralás remek dolog. Ekkor valamiről, ami jó, azt jelentem ki, hogy jó, s a kijelentésem tautológia. Vagy mondhatom azt is, hogy a nyaralás rémes tud lenni, ekkor pedig valamiről, amit általánosan jónak ítélünk, az ellenkezőjét állítom. Ezzel céltáblája lehetek a többiek kritikájának, akik joggal várhatják el azt is, hogy állításomat megindokoljam. (Például: *A nyaralás rémes dolog, ha az embernek egész álló nap egy csapat örökmozgó kölyökre kell vigyáznia*.) Az általánosan értékelő kijelentések tehát vagy egy a közösség számára látenszen adott értékítélet tautologikus megismétlései, vagy ennek az értékítéletnek a tagadásai, illetve megkérdőjelezései. A mondások ugyanígy vagy egy adott morális értékítélet megerősítései vagy cáfolatai.

Például megerősítés:

- (1) Járt utat a járatlanért el ne hagyj. (= 'A járt/ismert út jó/biztonságos.')

¹⁰ A morális jót mint abszolút jót kezeli Wittgenstein. Az etikáról szóló előadásában a *jó* kétféle használatát különbözteti meg: a viszonylagos és abszolút vagy etikus jót. A viszonylagos jó azt a tényt írja le, hogy egy jelenség egy mintához közelít. A viszonylagos jó relatív értékekről szóló kijelentések összetevője. Ezek a kijelentések tényközlők, nem értékelő, a *jó* helyett a tényt más szavakkal is leírhatjuk, például ahelyett, hogy *X jó futó*, azt is mondhatjuk, hogy *X ennyi és ennyi idő alatt ennyi és ennyi métert tesz meg*. Ha valakinek azt mondjuk: Rosszul teniszezel, és ő erre így válaszol: Nekem ez is jó, az helybenhagyható. Nem így az abszolút jó esetében. Ha valakinek ezt mondjuk: Bűnt követtél el, és ő erre így válaszol: Nekem ez nem fontos, az semmiképp sem hagyható helyben. Az etikus jó ebben az értelemben abszolút. Az abszolút jót Wittgenstein nem tartja tudományosan megragadhatónak. (Wittgenstein 1965 [1929]: 5kk)

¹¹ Arisztotelész ezt a „kiegészítést” mint „epilógust” tárgyalja, lásd Rétorika 1394b (Arisztotelész 1982: 141).

¹² A példát és a magyarázatot lásd itt is: Kocsány (1989: 364kk).

Cáfolat:

- (2) A járt úton könnyű járni – gondolják a járatlanok. (Horváth: 17) (= 'A járt/ismert út nem szükségszerűen jó/biztonságos.')

A kétféle lehetőség eltérő indítékkal magyarázható. A közösségi értékprincípiumot megerősítő (tautologikus) mondások létrejöttét bizonyonnyal támogatja az a szükségszerűség, hogy egy adott történelmi helyzetben, esetenként akár a személyes tapasztalatok ellenében, az általános értékeket óvjuk, erősítsük, a mindenkori normát, az elérendő célt újrafogalmazzuk, más perspektívával kiegészítsük, vagy hogy önmagunkat a társadalmi elvárásoknak megfelelően pozicionáljuk. A rejtett közösségi értékkel tagadása, korrektúrája másfelől a megismerés motorja, ennek révén jutunk új meglátásokhoz. Bizonyonnyal nem véletlen, hogy a művészet mint megismerés a maga céljaira elsősorban a megkérdőjelezés lehetőségét választja: az irodalomtudományban aforizmaként és maximaként ismert mondások elsőprő többségükben (az idők során talán megkopott) véleményünk és értékeink ellenkezőjét állítják, vagy legalábbis kritikus tekintettel szemlélik azok kizárólagosságát.¹³

A morális jó értelmezése során összhangba kellett kerülnie a jó deskriptív jelentésének és a jó használatával végrehajtandó ajánló/felszólító funkciónak. Az előbbi volt a központi témája von Wright (1963) elméletének, ez utóbbi került fókuszba Richard Mervyn Hare (1983 [1952]) preskriptivizmusával.¹⁴ Ha egy jelenséget, egy tényt, egy cselekvést értékelünk, azzal azt vagy ajánljuk vagy – negatív értékelés esetén – ellenjavalljuk vagy tiltjuk is. Ebben az értelemben valamit értékelni, valamiről azt mondani, hogy jó, annyit jelent, mint azt az ajánlás szándékával leírni. Az értékelés magyarázatához egyaránt hozzátartozik az *értékelő jelentés és a beszélő értékelő attitűdje*. A morális értékutajdonítás és az értékelő attitűd együtt teszi lehetővé az olyan kijelentések mondásként való értelmezését, mint például a következő:

- (3) A szelek megváltoztatják az útjelzőket.

Ez a mondat lehetne megállapítás egy utazóknak szánt kalauzban (*Mivel a szél ezen a területen általában igen erős, célszerű a térképre és az iránytűre is hagyatkoznunk* stb.), vagy javaslat egy, a turistajelzések elhelyezéséről szóló szakszövegben (*Ezért a tartóelemet megfelelő módon rögzíteni kell* stb.). Ha azonban a mondatot Stanisław Jerzy Lec aforizmakötetében olvassuk mint mondást (= morális értékelő kijelentést),¹⁵ azonnal más interpretációt nyer (*a vezetők, féltvén a hatalmukat, gerinctelenül váltogatják a véleményüket, az emberek úgy változtatják a meggyőződésüket, ahogy a hatalom kívánja* stb.¹⁶). A megfejtéshez tudnunk kell, hogy a negatívan értékelt (= az elvárt erkölcsi princípiummal ellentétes) cselekvés

¹³ Az aforizmak/maximák legnagyobb része – egyes szerzők esetében, mint például La Rochefoucauld, gyakorlatilag valamennyi – annak demonstrálása, hogy mi magunk, vagyis az ember, akiről feltételezzük, hogy jó, mennyire nem jó.

¹⁴ Lásd Kocsány (2002: 19) is.

¹⁵ *Die Winde ändern die Wegweiser.* (Lec: 18)

¹⁶ A kritikus interpretáció következik a kötet egészéből. Egy egyébként szintén lehetséges jámbor értelmezés: 'jönnek majd friss szelek, és meghozzák a változást' az aforizmak sorozatában teljességgel elképzelhetetlen. Ebben az értelemben persze nemcsak az egyes aforizmakat tekinthetjük szövegeknek, hanem szöveg maga az aforizmakötet is – ennek a kérdésnek a további tárgyalása azonban szétfeszítené e dolgozat kereteit.

az a „tárgyi elem” („cél”), amelyet az aforizma metaforikája mint „képi elem” („forrás”) megnevez. A tertium comparationis, vagyis a nyelvi kép alapja, amely összefűzi az *útjelzőt* és az *embert* egyfelől, valamint a *szelet* és a *hatalmat/hatalmasabbakat* másfelől, nem egyszerűen valamilyen fizikai, érzéki vagy érzelmi, hangulati hasonlóság, hanem egy látens etikai norma arról, hogy milyennek kell(ene) lennie az embernek (= mi a morálisan jó). Ennek alapján jön létre az analógia a gyenge, elítélendő ember és a szélirány szerint könnyen elforduló útjelző tábla között. (Hozzávéve természetesen, hogy ha beazonosítjuk a szövegtípust, akkor találhatunk benne a dictum szintjén is további kapaszkodót: a szelekre vonatkozó utalás előhívja a széljáráshoz, szélkakashoz stb. mint közismert metaforához tapadó jellemrajzot.) Ellenpéldaként gondolhatunk Pascal híres metaforájára, amely viszont éppen érzéki, hangulati hasonlóságával ragad meg:

- (4) Nádszál az ember, semmi több, a természet leggyengébbike; de gondolkodó nádszál. (Pascal: 82)

Természetesen itt is mondással van dolgunk, mégpedig a látens norma – 'az ember jó' – biztató megerősítésével, annak ellenére, hogy ugyancsak rejtetten jelen van az emberre vonatkozó egyéb, más, gyengeségünkre utaló közös tudásunk, amelyet a mondás megpróbál megcáfolni. A megértés szépsége éppen e kétféle érték közötti ingadozás, amit a nyelvi kép nagy erővel közvetít. A példák egyúttal felvillantják a mondás megértésének és magyarázatának (= a kognitív feldolgozásnak és az interpretációnak) azt a bonyolult folyamatát, amelynek háttérében, láten sen mindig szükségszerűen jelen van egy értékprincípium: valami, amiről mindannyian biztonsággal tudjuk, hogy (von Wright fenti értelmezésében) morálisan jó vagy morálisan nem jó, tehát (R. M. Hare fenti értelmezésében) követendő vagy elítélendő.

Annak kutatására nem a nyelvtudomány hivatott, hogy egy-egy mondás (aforizma, maxima) az adott korban vagy a jelen olvasói számára valóban egy értékítélet tagadásának, cáfolatának számít-e, vagy már maga vált általánosan elfogadott értékítéletté. Az interpretáció történeti háttérből kiemelkedő folyamat, amely a társadalmi kontextusba ágyazott egyén mindenkori olvasatára épül. Azonban a mondások nyújtanak olyan formai megoldásokat, amelyek vonzó nyelvi anyagot kínálnak a nyelvész számára, és arra készíthetik, hogy megpróbálja megmutatni a *megerősítés vagy cáfolás mint érvelés* nyelvi megvalósulásának sokszínűségét ebben a specifikus kontextusban, és magyarázatot adjon a forma megválasztásának (esetünkben például a *csak* vagy az *is* gyakori használatának) okairól.

2.2. A mondás mint érvelés

2.2.1. Érvelés és cáfolás

A mondás megértésének és interpretációjának feltétele, hogy láten sen jelen legyen számunkra az a közös normatív princípium, amelyet a mondás vagy megismételve megerősít, vagy megcáfol. Cáfolni annyi, mint valami ellen – esetünkben a látens közös értékelés ellen – érvelni. Érvelni pedig annyi, mint állítani valamit, és azt megindokolni.

Az érveléssel foglalkozó szakirodalom több síkon egymással szembenálló vagy legalábbis egymástól elkülönülő alapfogalmakkal próbál megbirkózni. Ezek közül háromra feltétlenül ki kell térni.

- i. Maga az érvelés kétféleképpen érthető: mint „argumentum”, vagyis az adott premisszák és konklúziók strukturált együttese, és mint „argumentáció”, vagyis maga az érvelés folyamata mint tevékenység (Margitay 2014). Aczél Petra tudománytörténetileg részletesebb felosztást mutat be hivatkozással Daniel J. O’Keefe kategóriáira (az argumentáció mint érvek létrehozása vagyis a bizonyítás mint eredmény, és az argumentáció mint érvek ütköztetése, vagyis a bizonyítás mint folyamat), kiegészítve John Wenzel *procedúra* fogalmával (= az argumentáció létrehozásának szabályos rendje). (Lásd Aczél 2003: 171)
- ii. A logikai szillogizmus és az enthüméma összevetésével párhuzamosan megfogalmazódik a filozófia logikájának és az érvelés megszülető elméletének a különállása is. A kérdés az, hogy az érvelés elmélete számára hol és milyen funkcióban jelenik meg a filozófiai logika. Az argumentációelmélet tudománytörténete annak az elszakadásnak a története, amelynek során az érvelés fogalma az analitikus logikát elhagyva önállósulni törekszik. Ezt a folyamatot írja le Aczél Petra *a retorika nézőpontjából* többek között Stephen Toulmin és Chaim Perelman munkásságának ismertetése során, a következőkből kiindulva (Aczél 2003: 172): „Mindkét jelentős elmélet tulajdonképpen elveti a szillogisztikus követelmény szempontját, és úgy véli, hogy a szillogizmus nem megfelelő keret az argumentáció számára: a szillogizmus zárt struktúra, amely csupán újraszervezi az ismereteket, hiszen a következmény előzményeinek már meg kellett jelenniük a premisszákban. Nyilvánvaló egyúttal, hogy míg a szillogizmus a dedukció eszköze, s így a formális logika eleme, addig a retorikai szituációban létrejövő szövegek többsége induktív; az ismertről egy kikövetkeztetett ugrással jutunk el a következtetésig.” A kérdéssel *a filozófiai logika nézőpontjából* Christoph Lumer amellet érvel, hogy (a) az érvelélmélet és a logika két önálló diszciplína, (b) az érvelélmélet feltételezi a logikát (ugyanez fordítva nem áll fenn) és (c) az érvelélméletnek ki kell egészíteni a logikát az indoklás és a kritikus interpretáció eszközével (Lumer 2000: 53 további hivatkozásokkal).¹⁷
- iii. Az érvelést tekinthetjük a fenti megállapítások értelmében más és más szempontból logikai, kognitív, társadalmi-kommunikatív folyamatnak és eredménynek, de tekinthetjük elsősorban nyelvi jelenségnek is. Ebben az esetben a nyelvi kifejezés kerül középpontba, és az argumentáció modellezése, struktúrájának feltárása nyelvi-kommunikatív, és nem logikai-kognitív fogalmakra támaszkodik. Ennek a szemléletnek legradikálisabb képviselői Claude Anscombe és Oswald Ducrot. Ők egyenesen abból indulnak ki, hogy minden megnyilatkozás argumentatív, és egyúttal bizonyos értelemben megköti a mindenkori következő, vagyis az őt követő megnyilatkozást. Fontos szerepet játszanak ebben az argumentatív operátorok, például olyan kifejezések mint

---

¹⁷ „[...] Argumentationstheorie und Logik [sind] jeweils eigenständige wissenschaftliche Disziplinen [...], [...] die Argumentationstheorie [setzt] die Logik voraus [...], nicht aber umgekehrt und [...] die Argumentationstheorie [muss] die Logik als Organon der Begründung und Kritik ergänzen.” (Lumer 2000: 53 további hivatkozásokkal)

de, csak stb.¹⁸ Anscombe és Ducrot az argumentáció alapesetének a minimum két elemből álló szövegegységet vagy megnyilatkozást (*discours*) tekinti, ahol az egyik feladata „igazolni, megindokolni vagy megkövetelni a másikat; az első az *argumentum*, a második a *konklúzió*” (Anscombe–Ducrot 1983: 163).¹⁹ Az argumentáció nyelvközpontú leírására vállalkozik Vahram Atayan, aki az érvelést hasonlóan definiálja, de bevezeti a definícióba a beszélő intencióját és a hallgató interpretációját. Az érvelés minimális formája szerinte is két elemből (= két „esetenként komplex kommunikatív cselekményből”) áll, ezek a nyelv konkrét felszíni formáiban jelennek meg, a két elem (vagyis az állítás/a *konklúzió* és annak alátámasztása/az *érv*) a beszélő intenciója szerint egymást kölcsönösen támogatja, és ezt a kölcsönös viszonyt a hallgató kész interpretálni (Atayan 2006: 41).²⁰

A fenti (i–iii) pontban összefoglalt alaptételek a jelen vizsgálódás szempontjából a következő megfontolásokhoz vezetnek. Az *argumentum* és az *argumentáció* a cáfoló típusú mondások vizsgálatában is elválik: leírhatjuk a *cáfolatot* mint struktúrát és a *cáfolást* mint nyelvi-kommunikatív folyamatot. Maga a cáfolat/cáfolás természetesen ugyancsak érvelés, azt is mondhatjuk róla, hogy az érvelés egyik tipikus – ha nem a legtipikusabb – megjelenésmódja.²¹ Mivel a *cáfolat* viszonyfogalom, ezért eleve is kettős jelentést hordoz: a mondások esetében egyfelől hozzátartozik a (látens) közösségi értékítélet, amelynek a cáfolatáról van szó, és másfelől az az állítás, amelyben a *cáfolat* megfogalmazódik a *cáfolás* (mint szándékolt meggyőzés és befogadói interpretálás) folyamán. A cáfolásnál indulásképpen két elemmel kell tehát számolnunk: a (látens) háttér-princípiummal és az ezt megkérdőjelező és ezáltal újnak számító tézissel. Harmadikként társulhat hozzájuk ez utóbbinak az indoklása, amit a cáfolat expliciten kifejti(het).

A mondásokat az enthüméma mint „csonka” szillogizmus keretében vizsgálva felmerül a kérdés, hogy milyen megragadható *nyelvi* eszközök teszik lehetővé a „hiányok” pótlását. Itt lép be a képbe a *csak* és az *is*. Első, intuitív közelítésre

¹⁸ Anscombe és Ducrot radikális nézőpontjába belefér a szöveg olyan felfogása, mint folyamatos érvelés, vagyis mint egymásra épülő következtetések láncolata, ahol ezt a folyamatosságot a nyelv a kifejtett és beleértett jelentések révén biztosítja. Nem véletlen, hogy a konkrét elemzések előterében a partikulák, a kötőszók és az anaforikus elemek jelennek meg. Nézetek – elsősorban a francia szakirodalomban – termékeny vitákat generáltak többek között olyan kérdésekről, amelyek a későbbi német szakirodalomban a kötőszavak és partikulák szemantikája során, illetve az angolszász szakirodalomban az implikatívák különféle változatainak tárgyalásakor kerültek a kutatás középpontjába. A radikális argumentativizmus nézeteinek recepcióját a germanisztikában I. Krappmann (2014).

¹⁹ „Lorsque nous parlons d'argumentation, nous nous référons toujours à des discours comportant au moins deux énoncés, E1 et E2 dont l'un est donné pour autoriser, justifier ou imposer l'autre; le premier est l'argument, le second est la conclusion” (Anscombe–Ducrot 1983: 163; hivatkozik rá Atayan 2006: 33).

²⁰ „Eine minimale Argumentation besteht aus zwei (ggf. komplexen) kommunikativen Handlungen, die meistens auf der sprachlichen Oberfläche realisiert sind und zwischen denen eine vom Sender intendierte Stützungsrelation interpretativ angenommen werden kann.” (Atayan 2006: 41)

²¹ Lásd: „[...] die Strittigkeit [ist] als ein prototypisches, aber nicht notwendiges Merkmal von Argumentation anzusehen” (Atayan 2006: 45).

nyilvánvalónak tűnik, hogy e két partikula a cáfoló érvelés eszköze lesz. A cáfoló érvelés pedig, mint egy tézis visszautasítása (és a visszautasítás indoklása), szorosan kötődik a tagadáshoz. A következőkben ezért a cáfolás és a tagadás összefüggését kell röviden tisztázni.

2.2.2. Cáfolás és tagadás

A cáfolás és a tagadás viszonya semmiképp nem tekinthető olyan egyszerű összefüggésnek, amelyben az egyik a másikat meghatározná. A tagadás a maga logikai, filozófiai, történeti, nyelvi hátterével messze túlmutat a cáfolással kapcsolatban megfogalmazható kérdéseken, és fordítva: a cáfolás nem szükségszerűen tagadással történik.

A tagadás felől kiindulva témánk számára meg kell erősíteni azt a logikai-filozófiai megalapozottságú és a beszédaktus-elmélet felől is megtámogatható megállapítást, amelyet a szakirodalom legtöbbször Gottlob Frege *Die Verneinung* című, 1916-ban írt dolgozata nyomán idéz. Ez pedig az úgynevezett negatív propozíció vagy negatív állítás problémája, vagy másképpen az állító és a tagadó ítélet megkülönböztethetősége. Frege és nyomában a logikai-filozófiai szakirodalom meggyőzően érvel amellett, hogy nincs negatív állítás. A tagadás mondattani és nyelvi-szemantikai jelenség, a tagadást tartalmazó mondat (ha nem kérdés vagy felszólítás stb.) ugyanúgy *állítás* (= *megállapítás/ítélet*), mint a tagadást nem tartalmazó mondat. Frege így fogalmaz (Frege 1993 [1916]: 61k, saját fordításom, K. P.):²² „Meg szoktak különböztetni állító és tagadó ítéleteket. Kant is így tesz. Az én szóhasználatom szerint ez esetben igenlő és tagadó gondolatokat kellene elkülöníteni, ami legalábbis a logika szempontjából teljesen felesleges különbségtétel, okát a logikán kívül kell keresni. Nem ismerek egyetlen logikai törvényt sem, amelynek szóbeli megfogalmazásához szükséges vagy akár csupán előnyös volna ezeket a megjelöléseket használni.” A tagadás formája, a tagadószó bármely változata jelentéssel rendelkező nyelvi forma, amely szabálykövető alkotó eleme a mondatnak.²³ Frege megfogalmazásában (Frege 1993 [1916]: 65, saját fordításom, K. P.): „Az ítélet ellenpólusaként létező tagadás igencsak kérdéses fogalom, talán pusztán illuzórikus képződmény, amely az ítéletalkotásból és abból a tagadásból nőtt össze, amelyet a gondolat lehetséges alkotóelemének tekintettem, és amelynek a nyelvben a »nem« szócska felel meg az állítmány részeként.”

Az állításunk/ítéletünk kifejtésére a nyelvi lehetőségek nyitott halmaza áll rendelkezésünkre. Ez a (tagadószót nem tartalmazó) mondat: *Hamis azt állítani, hogy a vádlott szándékosan gyűjtotta fel a házat* állítás/ítélet, és állításként/ítéletként

²² „Man spricht von bejahenden und verneinenden Urteilen. Auch Kant tut das. In meine Redeweise übersetzend, wird man bejahende von verneinenden Gedanken unterscheiden. Eine für die Logik wenigstens ganz unnötige Unterscheidung, deren Grund außerhalb der Logik zu suchen ist. Mir ist kein logisches Gesetz bekannt, bei dessen Wortausdrucke es nötig oder auch nur vorteilhaft wäre, diese Bezeichnungen zu gebrauchen.” Részletes elemzését további szakirodalommal egybevetve l. például Horn (Horn 2001 [1989]: 32kk).

²³ „Vielleicht ist dasjenige Verneinen, das als Gegenpol des Urteilens ein fragwürdiges Dasein fristet, ein chimärisches Gebilde, zusammengewachsen aus dem Urteilen und jener Verneinung, die ich als möglichen Bestandteil des Gedankens anerkannt habe und der in der Sprache das Wort »nicht« als Bestandteil des Prädikates entspricht.”

ugyanazt a gondolatot hordozza, mint ez a (tagadósztót tartalmazó) megfogalmazás: *A vádolt nem szándékosan gyűjtötte fel a házat.*²⁴

Ebből az alapállásból kiindulva természetes és magától értetődő törekvés, hogy felfedezzük mindazokat a kifejtett vagy sugallt, beleértett stb. jelentéseket (például az ilyen bevezetésekét, mint a fenti *hamis azt állítani, hogy...*), amelyek összevetések lehetőségeivel fejezünk ki. A kutatás ezen a téren a múlt század derekától hatalmas léptekben haladt előre. Laurence R. Horn monográfiája 1989-ből több mint 600 oldalon tárgyalja a negáció viszonylatában az oppozíció, az előfeltevés (preszuppozíció), az implikátúra, a skalaritás vagy az irónia stb. kérdéseit (Horn 2001 [1989]). A tagadószókkal kifejtett tagadás sokféle funkcióját (visszautasítás, kizárás, tiltás, megszorítás stb.) eszerint másképpen, egyéb nyelvi vagy kontextuális lehetőségek igénybevételével is elérhetjük.

A cáfolás folyamatából kiindulva nyilvánvaló ezek után, hogy a tagadószóval történő (szintaktikai) tagadás nem az egyetlen, sőt talán nem is a legbiztosabb jele a cáfolatnak. A cáfolat mint viszonyfogalom ahhoz az állításhoz képest nyeri el a maga formáját, amelyet cáfol. A *János tegnap hazautazott* állítás a tagadás mindenféle jelzése nélkül lehet cáfolata az *Úgy tudom, János itt van Debrecenben* állításnak. Van azonban egy igen lényeges különbség e példa és a mondások között. Az egyedi referenciájú megnyilatkozások esetében, tényleges dialógushelyzetben vagy annak megfelelő kontextusban, ahol elhangozhat a cáfolandó állítás, a cáfolásnak nincs kötelezően szüksége semmilyen külön jelzésre. A mondások viszont többnyire elhallgatják a cáfolandó tételt (a látens értékprincípiumot). Ezért a mondásnak valamilyen módon utalnia kell az elhallgatott tételre. A következőkben abból indulok ki, hogy a cáfoló típusú mondások minden esetben tartalmaznak olyan nyelvi jelzéseket, amelyek megfeleltethetők a fenti, tág értelemben vett tagadásnak, és amelyekből visszakövetkeztethető a rejtett közös értékítélet. A nyelvi jelzések közé sorolom azt a (vitathatóan „nyelvi”) tényt is, hogy tudjuk: mondással van dolgunk (például a megjelenés helyéből).

A mondások mindezzel érdekes lehetőségeket nyújtanak a szakirodalomban sokféleképpen megközelített és magyarázott beleértések (következtetések, preszuppozíciók, implikátúrák stb.) problémáinak tárgyalásához. Nemesi Attila László (2012) éppen az enthüméma és az implikátúra fogalmát vetíti egymásra mint a retorika és a pragmatika vizsgálódásainak közös metszetét. Éles különbséget kell eközben tennünk a mondás révén visszautasított/megcáfolt állítás rekonstrukciója és a mondás interpretációja között, jóllehet rekonstrukció és interpretáció nyilvánvalóan összefügg. A különbségtétel csak a magyarázatukra vonatkozik. A rekonstrukció magyarázata ugyanis lehetséges a nyelvtudományon belül, figyelembe véve a szintaxisnak, a szemantikának, a (sokféleképpen értelmezhető és értelmezett) pragmatikának, valamint a szövegnek/a szövegtípusnak a szempontjait. Az interpretáció azonban hermeneutikai folyamat, a történetileg és társadalmilag meghatározott egyén időben változó teljesítménye, és ez már nem a nyelvtudomány domíniuma.

A következőkben röviden kitérek a közösségi értékítéletet képviselő, a mondásban megcáfolt látens állításnak a nyelvi formával (adott esetben a *csak* és az *is* használatával) összefüggő rekonstrukciók lehetőségeire.

²⁴ Frege példája (Frege 1993 [1916]: 66).

2.2.3. A cáfolás kifejtetlen elemeinek rekonstrukciója a mondásban

A mondások a kifejtett tagadás lehetőségén túl felvonultatják a beleértett jelentések úgymond „teljes” skáláját. A háttérfogalmak részletezése nélkül álljanak itt szemléltetésképpen az aforizmákat, maximákat és mindenféle bölcs mondásokat tartalmazó kötetekben *gyakori és tipikus cáfolatformák*, elnagyoltan bemutatva és a teljesség igénye nélkül, de bepillantást nyújtva a lehetőségek tág körébe és belefoglalva az *is* és a *csak* szerepét ebbe a körbe.

(A) **Szintaktikai lehetőségek** révén juthatunk el a látens közös értékítéllethez például a kifejtett tagadás vagy a hasonlítás esetében. (Ez utóbbinak a tagadáshoz való kapcsolódása Otto Jespersen idevágó megállapításai óta ismert és elfogadott tény, a szakirodalom többféle elméleti közelítésben tárgyalta, lásd Jespersen (1924: 247), vö. Kocsány (2002: 80).):

- (5) A festőnek nem azt kell festenie, amit lát, hanem azt a képet, amelyet látni fognak. (Valéry, in: Gábor: 722) ('Nem igaz, hogy a festőnek azt kell festenie = azt „jó” festenie, amit lát.')
- (6) A hatalom biztosabban megtartható óvatos, mint erőszakos eszközökkel. (Tacitus, in: Kristó I.: 115) ('Nem igaz, hogy a hatalom erőszakos = „nem jó” eszközökkel tartható meg.')

(B) Különböző típusú **szemantikai oppozíciók** révén (például kontrasztív jelentésű lexémák, pozitív versus negatív értékjelentéssel bíró lexémák, illetve propozíciók stb.) rekonstruálható a megcáfolt közös értékítélet:

- (7) A szűk térben versenyzőnek nagy szégyen a diadal. (Horváth: 18) ('Nem igaz, hogy a diadal mindig „jó”.')
- (8) Felfrissít az, amit fáradozom. (Horváth: 6) ('Nem igaz, hogy a fáradozás = fáradság „nem jó”.')

(C) **(Szemantikai) előfeltevés** (= preszuppozíció) révén, például az *is* és a *csak* használatával, vagy meghatározott típusú feltételes mondatokkal stb. (l. Kiefer 1983: 69kk, 71kk) ugyancsak működik és magyarázható a rekonstrukció:

- (9) Hajsználak is van árnyéka. (O. Nagy: 261) ('Nem csak a nem hajsználak: Nem igaz, hogy kis dolgoknál, mint a hajszál, „jó” [= megengedett, nem tűnik fel] az árnyék [az apró hiba].')
- (10) A haladás gyönyörű lenne – ha megállna. (Musil, in: Kristó II.: 433) ('Nem igaz, hogy a haladás mindig „jó”.')

(D) **Konvencionális implikatúrákról** beszélhetünk sok egyéb lehetőség között például a kötőszavak – mint példánkban a *de* – teljesítményével kapcsolatban stb. (A konvencionális implikatúra fogalom alapvetéséhez l. Grice (1975; 2011 [1989]), és Levinson (1983).)

- (11) A sebek behegednek, de a hegek tovább nőnek velünk. (Lec: 29)²⁵ ('Nem igaz, hogy a kapott sebek/sértések behegedése/megbocsátása – ami „jó” – egyedülvalóan, véglegesen „jó”.')

(E) **Általános társalgási implikatívák** közvetíthetik a rekonstrukciót például a skaláris jelentést sugalló szerkezetekben vagy a retorikus kérdések esetében stb. Az általános társalgási implikatívákkal részletesen foglalkozik Levinson (2000), olyan új felfogásban, amely céljának tekinti, hogy a mondatjelentés és a megnyilatkozás-jelentés közé bevezessen és megindokoljon egy *megnyilatkozástípus*-jelentést, l. Levinson (2000: 22kk).²⁶

- (12) Vannak rossz tulajdonságok, amelyek nagy tehetségeket szülnék. (La Rochefoucauld, in: Gábor: 99) ('Nem igaz, hogy az összes rossz tulajdonság elítélendő = „nem jó”.')²⁷

A mondások szempontjából fontos az is, hogy a hiányzó premisszák rekonstrukciójának vizsgálata során egy adott, változatlan, szabályozottnak feltételezett szövegtípussal van dolgunk, amelyben a formai megjelenés jelentését hordozó, jelentést létrehozó szabályszerűségeit keressük. Abból indultunk ki, hogy a mondások ab ovo rendelkeznek olyan jelzésekkel, amelyek félreérthetetlenül eligazítanak bennünket a rejtett értékprincípium vonatkozásában. Ezek a jelzések eszerint vagy adva vannak a mondatjelentés szintjén, beleértve az alkotóelemek lexikális jelentését, vagy *egységes megfejtést generálnak a megnyilatkozástípus-jelentés szintjén*, gondolok itt Levinson harmadik jelentésszintjére a mondatjelentés és a megnyilatkozástípus-jelentés között (Levinson 2000: 22kk). Éppen ezért még azokban az esetekben *sem* szólhatunk partikuláris, vagyis egyszeri, véletlenszerű konverzációs implikatíváról, amelyekben a fenti (A)–(E) esetektől eltérően csakugyan nincs a cáfolást hordozó és valamilyen megragadható formára visszavezethető jelzés. Erre

²⁵ *Wunden vernarben, aber die Narben wachsen zusammen mit uns.*

²⁶ „A szisztematikus pragmatikai következtetéseknek ez a harmadik szintje [ti. a megnyilatkozástípus-jelentés szintje, K. P.] nem a beszélői szándékok mindenkor közvetlen értelmezésén/feldolgozásán alapul, hanem inkább általános elvárásainknak felel meg a nyelv normális/természetes használata során. Ezek az elvárások eredményezik vélelmeinket, magától értetődő következtetéseinket, éspedig mind a tartalom, mind a hatás erőssége tekintetében. Továbbá ezen a szinten válik lehetővé (ha egyáltalán), hogy jól érzékelhetően/világosan beszéljünk olyan fogalmakról mint a beszédaktus, a preszuppozíciók, a konvencionális implikatívák, a sikerességi feltételek, a társalgásbeli előzmények, az elsőbbségi feltételek stb., és – különös tekintettel a jelen témánkra – az általános társalgási implikatívák.” („This third layer is a level of systematic pragmatic inference based *not* on direct computations about speaker-intentions but rather on general expectations about how language is normally used. These expectations give rise to presumptions, default inferences, about both content and force; and it is at this level (if at all) that we can sensibly talk about speech acts, presuppositions, conventional implicatures, felicity conditions, conversational presequences, preference organisation, and so on and of special concern to us, generalised conversational implicatures.” (Levinson 2000: 22k, saját fordításom K. P.) Az általános társalgási implikátúra és a megnyilatkozástípus-jelentés érintkező fogalmak, Levinson Grice-értelmezésének és a megnyilatkozástípus-jelentésnek tisztázandó összefüggéseit ez a dolgozat nem tárgyalja.

²⁷ Az már az interpretáció szintje, hogy tudjuk, La Rochefoucauld nem ártalmatlan hatású tehetségekre utalt, amelyek rossz tulajdonságokból eredhetnek.

volt példa az útjelzőkről szóló aforizma – amelynek a megfejtése azonban ugyanazt az utat követi, mint a cáfolást szembezőkőbb jelzésekkel kifejező egyéb esetek. A (kötetlen, ad hoc) konverzációs implikaturát ugyanis a mondások esetében sajátos módon *megkötöi, specifikálja a szövegtípus*, amely indokolhatóvá teszi, hogy partikuláris helyett itt is általános konverzációs implikaturáról, vagy Levinson harmadik jelentésszintjéről, a megnyilatkozástípus-jelentésről, úgy is mint szisztematikus pragmatikai következtetésekről beszéljünk. (Lásd Levinson 2000: 22kk)

A cáfoló érvelés formai megoldásai (mint szintaktikai és/vagy szemantikai lehetőség, előfeltevés,²⁸ konvencionális implikatura vagy általános társalgási implikatura, illetve megnyilatkozástípus-jelentés) visszaigazolják a mondás mint enthüméma leírását. A csonka szillogizmusból elvileg hiányozhat valamelyik premissza vagy maga a konklúzió. A cáfoló típusú mondásban hiányozhat a megcáfolandó, vagyis a közös értékprincípium, amelyet a mondás megjelenési formája vagy egyéb tényezők – például a szövegtípus – alapján rekonstruálnunk kell/lehet, ahogy ezt a fenti példákban megpróbáltam megmutatni a „Nem igaz, hogy ...” kezdetű kifejtésekben. Hiányozhat emellett a cáfolást indokoló érv is, mint például ebben az ismert közmondásban: *Nem a ruha teszi az embert*. A közmondás elutasítja a külsőségek fontosságát, de ránk bízta, hogy eldöntsük, ha nem a ruha, akkor mi teszi az embert.

Esetenként mindhárom összetevő jelen van (= a cáfolat, vagyis maga a mondás, a megcáfolt princípium, valamint a cáfolat indoklása: az érv). Erre volt példa a (2) alatti, itt megismételt mondás: *A járt úton könnyű járni – gondolják a járatlanok*. A három összetevő (= az idézett közmondás, a *gondolják* állítmány és a *járatlanok* alany) a következőképpen működik, egymás függvényében: Az idézett, jól ismert közmondást (mint megnevezett közösségi értékítéletet) utasítja vissza, vagyis tagadja, illetve cáfolja a *gondol* jelentése. Ez az ige (hasonlóan a *hisz, képz* stb. igékhez, l. a hozzájuk fűződő *szemantikai előfeltevést*) magával hordozza annak a kérdésségét/tagadását, amit az alany az adott kontextusban gondol (*hisz, képz*). Ha ez lenne a szöveg: *A járt úton könnyű járni – gondolom/gondolják sokan*, a cáfolás akkor is működhetne (= nem biztos, hogy tényleg könnyű), de az indoklás hiányozna. Nem így Horváth Imre aforizmájában. Itt az indoklást a szójátékkal is megerősített *járatlanok lexikális jelentése* biztosítja. ('Nem igaz, hogy a járt úton könnyű járni, mert ezt csak azok gondolják, akik még nem ismernek semmilyen utat.')

Amellett szeretnék érvelni, hogy a tipikus mondások *látensen, de kifejtethetően* tartalmazták a közösség számára adott vagy adottnak vehető értékprincípiumot (ahogy azt a fenti (A)–(E) esetek is szemléltették), és vagy megindokolják a cáfolatot vagy ránk bízzák a megfejtést. A *csak* és az *is* partikulát tartalmazó mondások várhatóan e partikulák jelentése és a használatukkal látensen hordozott egyéb jelentések révén működnek mint egy közösségi értékprincípium cáfolatai vagy esetenként megerősítései. A következőkben a partikuláknak ezt a szemantikainak tekintett teljesítményét fogom megvizsgálni. Módszerként a gondolatkísérletek azon válfajához folyamodom, amely a forma intuitív átalakíthatóságából mint magyarázatból indul ki, és az átalakíthatóság lehetőségei szerint kísérli meg leírni a partikulákkal élő mondások típusait. A kérdés minden esetben az lesz, hogy hogyan,

²⁸ A preszuppozíció/előfeltevés fogalomhoz alapvetésként l. Kiefer (1983) valamint Kiefer (2007).

milyen explicit nyelvi jelzések és kognitív műveletek (következtetések, implicit jelentések hozzágondolása) alapján rekonstruáljuk magunkban a mindenkori megértés részeként azt a princípiumot, amellyel, vagy amelynek cáfolatával van dolgunk.

3. A *csak* a mondásokban

3.1. A *csak*-ról általában

A fókuszképző vagy rémaképző *csak* partikula a 20. század közepe óta, elsősorban Laurence R. Horn klasszikus írását követően (Horn 1969) a szemantikai kutatások kedvelt témája. Attól kezdve, hogy a preszuppozíció, vagyis az előfeltevés²⁹ fogalma a logikából utat talált a szemantikába, a *csak* egyre inkább az érdeklődés középpontjába került. Horn (1969) a partikula jelentését az állítás és a preszuppozíció kettősségében írja le. A következő három mondat három eltérő állítást fogalmaz meg: (1) *Csak Lucifer sajnálja magát.* (2) *Csak Lucifer sajnálja Lucifert.* (3) *Lucifer csak magát/csak Lucifert sajnálja.* Ugyanakkor mindhárom állításnak ugyanaz a preszuppozíciója, ti. hogy *Lucifer sajnálja Lucifert.* Mindhárom állítás ezt az előzetesen hozzárérthető tényt veszi alapul. A további kutatások aztán több szempontból problematizálták ezt az összefüggést. (A) Problémaként fogalmazódott meg egyfelől a hozzáértett előzménynek³⁰ (példánkban a *Lucifer sajnálja Lucifert* propozíciónak) a státusza, vagyis hogy tényleg preszuppozíciónak tekintsük-e, a fogalom klasszikus értelmezésében. (B) Továbbá problémaként fogalmazódott meg a *csak* jelentésével együtt járó (kizárólagos vagy univerzális) tagadás, példánkban a következők: (1) **Senki más nem sajnálja magát.** (2) **Senki más nem sajnálja Lucifert.** (3) *Lucifer **senki** mást nem sajnál.* Vajon mennyiben tekinthető a tagadás mint következtetés egyértelműen kizárólagosnak?³¹

²⁹ A könnyebb követhetőség kedvéért megtartom a magyar terminus (*előfeltevés*) mellett a bevett nemzetközi szóhasználatot (*preszuppozíció*), mert a továbbiakban használnom kell az *előzmény* kifejezést mint terminust, az idegen szó pedig segíthet elkerülni a hasonlóság esetleges értelemzavaró hatását.

³⁰ A kicsit nehézkes *hozzáértett előzmény* az angol nyelvű szakirodalomban szereplő *prejacent* fordítása (tőlem, K. P.). Roberts (2006) a *preferred content* (*megelőlegezett tartalom?*) megnevezést javasolja.

³¹ Horn 1997-es dolgozatában összefoglalja az addig kialakult nézeteket, kiindulva a következő példából:

a. Only God can make a tree. 'Csak Isten tud fát teremteni.'

b. God can make a tree. 'Isten tud fát teremteni.'

c. No one distinct from God can make a tree. 'Senki, aki különbözik Istentől, nem tud fát teremteni.'

1. A **konjunkcionális elemzés elmélete** szerint, amelyben a mondatok közötti összefüggések a logikai következtetés körébe tartoznak, a fenti (a) mondatból egyenesen következik (b) is és (c) is.

2. A **preszuppozíciós elemzés elmélete** szerint az a mondatból egyenesen következik (c), valamint az (a) mondat előfeltételezi (b)-t, logikailag is és szemantikailag is. Ez azt is jelenti, hogy ha (b) hamis, akkor (a) se nem igaz, se nem hamis, vagyis egyszerűen értelmezhetetlen.

3. A **pragmatikai elemzés elmélete** szerint konvencionális implikatúráról van szó: itt az (a) mondat pragmatikailag előfeltételezi, vagy másképpen konvencionális implikatúraként feltételezi a (b)-t, tehát a (b) mondat az (a) mondatnak nem igazságfeltételes, de szemantikailag kódolt feltétele.

(A) A hozzáértett előzmény nem mindig bizonyul preszuppozíciónak, vagyis előfeltevésnek. Például ennek a mondatnak a hozzáértett előzménye különösebb fejtérés nélkül értelmezhető mint preszuppozíció: *Csak a bostoni csapat tudja megverni a jenkiket.* ← *A bostoni csapat meg tudja verni a jenkiket.* De ha a beszélő nem egészen biztos a dolgában, akkor a preszuppozíció nem működik, mert a *csak* használatával nem zárjuk ki a visszatérés lehetőségét az előző, megkérdőjelezett gondolathoz: *Csak a bostoni csapat tudja megverni a jenkiket, de lehet, hogy még ők sem.* ← *?A bostoni csapat meg tudja verni a jenkiket.* Az ilyen és hasonló megfontolások arra készítették a kutatást, hogy fellazítsa az előfeltevés fogalmát, és megkülönböztessen erős és gyenge preszuppozíciókat, folyamatosan küzdve a meghatározás összes buktatójával, vagy pedig egyenesen szakítson a klasszikus szemlélettel, és preszuppozíció helyett például implikatúráról beszéljen.³²

Még feltűnőbbben ingatta meg a hozzáértett előzmény egyszerű preszuppozíció mivoltát az olyan példák tanulsága, mint a következők: (a) *Jane csak hadnagy.* (b) *A segítőknél fontos volt megfelelő instrukciókat kapniuk, mert csak 31 demokrata szavazóra számíthattunk.*³³ A „hivatalos” preszuppozíció az (a) mondatban ez lenne: *Jane hadnagy*, ami igaz, de kevés. Ez a mondat nem csak azt előfeltételezi, hogy Jane hadnagy, de azt is, hogy ez a rang nem a legmagasabb a lehetséges rangok skáláján (default olvasat esetén, vagyis hétköznapi tudásunkból kiindulva a katonai rangsorról).³⁴ Hasonló a helyzet a (b) mondatban is: a hozzáértett előzmény, ti. hogy *31 demokrata szavazóra számíthattunk*, preszuppozícióként nem teljes, a *csak*-kal alkotott mondat azt is előfeltételezi, hogy a kontextusban adott cél eléréséhez ez a szám egy virtuális skálán túl kicsi. Beaver és Clark (2008) javaslatára szerint a *csak* szemantikai teljesítménye kettős: a mondat egyfelől *előfeltételezi*, hogy a hozzáértett előzmény a leggyengébb propozíció egy skálán, másfelől *állítja*, hogy a hozzáértett előzmény ugyanazon a skálán az adott kontextusban a legerősebb propozíció. Ezzel a *csak* szemantikájának leírását kiemelik a hagyományos keretből, és a skalaritást helyezik középpontba.

4. **A McCawley-féle konverzációs elmélet** szerint (a)-ból következik (c), és amikor (a)-t mond, a beszélő implikálja (b)-t, ahol ez az implikatúra nem kötött, vagyis *csak konverzációs implikatúra*, abban az értelemben, hogy a beszélő meg kíván felelni a mennyiség grice-i maximumjának, és előzményként arra és annyira támaszkodik, amit és amennyit tud/hisz.

5. **A Geach-féle negatív elmélet** szerint (a)-ból következik (c), (b)-nek pedig nincs semmi köze egyikhez sem.

A 2-3-4-5 esetben (b) nem következik logikailag (a)-ból. A 3-4-5 esetben (b) nem képvisel igazságfeltételes inferenciát. A 4-5 esetben (b) pragmatikai, nem szemantikai jelenség (Horn 1997: 161). További áttekintést és részletezést l. Roberts (2006), olyan finomításokkal is főképpen a preszuppozíció fogalma kapcsán, mint az erős és gyenge preszuppozíciók megkülönböztetése.

³² A magyarított példamondatok és a következtetések forrása Ippolito (2006). A kérdéskör talán legérzékenyebb kritikusa l. Beaver–Clark (2008)-ban.

³³ Az (a) példa forrása Beaver (2004), a (b) példát Beaver és Clark nyomán kis változtatással használtam, l. az eredetiben: *Aides and allies were given certain instructions because only 31 Democrats voted.* (Beaver–Clark 2008: 217)

³⁴ Hogy preszuppozícióként elemezhető, annak igazolása, hogy beágyazott szerkezetként is megmarad: *Perhaps Jane is only a lieutenant.*, l. Beaver (2004). A kérdés további (szintaktikai) tárgyalása e dolgozatnak nem tárgya.

Ezt folytatja Henk Zeevat, amikor jelentősen más szemszögből írja le mind a hozzáértett előzmény, mind a tagadás mint következmény mibenlétét. A *Csak Bill van Párizsban* mondat azt jelenti ki, hogy 'Bill az, aki Párizsban van', és azt az *elvárás* előfeltételezi, hogy valakik még ugyancsak ott vannak/lehetnének.³⁵ Zeevat felfogásában a *csak*-ot tartalmazó mondat azt állítja, hogy az előfeltételezett elvárás hamis. A *csak* – és több hasonló partikula is – a „mirativitás” vagyis a „meglepő váratlanság” konvencionális jelölőjének számít.³⁶ A *csak* mint miratív partikula azt fejezi ki általános értelemben, hogy „kevesebb mint amire számítottunk”. Az elvárás mint előfeltevés szükségszerűen sokkal gyengébb, mint a beszélők hite vagy a közös társalgási alap/tudásalap (common ground). Ez a gyenge előfeltevés lehet pusztán sugalmazás, egy bizonyos valaki véleménye vagy egyszerű plauzibilis következtetés.³⁷

(B) Ebben a közelítésben új szemszögből jelenik meg a partikulával járó tagadás mint következtetés is, vagyis az a kérdés, hogy a *csak* jelentésével/használatával járó következtetés mennyiben kizárólagos illetve univerzális tagadás. (Horn (1969)

³⁵ „[A mondat] ... azt *jelenti ki*, hogy Bill az, aki Párizsban van, és azt az *elvárás* előfeltételezi, hogy »Billen kívül több mindenki« van, akinek Párizsban kellene lennie. Azt állítja, hogy az előfeltételezett elvárás hamis.” („[The sentence]... states that it is Bill who is in Paris and presupposes an expectation that »more than just Bill« would be in Paris. It asserts that the presupposed expectation is false.”) (Zeevat 2009 kiemelések tőlem K. P.) Laurence Horn 1969-es magyarázata szerint ez éppen fordítva van: az *állítás* az, hogy 'Csak Bill van Párizsban', és az (erős, logikai, szemantikai) *előfeltevés* az a kiinduló tudás, hogy 'Bill Párizsban van'.

³⁶ A mirativitás egyes nyelvekben morfológiailag jelzett kategória, amelynek jelentése az elvárttól való eltérés, a beszélő számára jelölendő váratlanság. Bevezetése Scott DeLancey nevéhez fűződik. A partikulák mirativitás szempontú tárgyalására a német vonatkozásában Werner Abraham tett fontos kísérletet. (Abraham 2017 további szakirodalom megjelölésével)

³⁷ „[...] az *elvárás* lehet sokkal gyengébb, mint a beszélő meggyőződése (avagy a közös társalgási alaphoz vagy egy másik beszélőhöz köthető meggyőződés/hit), sőt lehet elenyészően gyenge is: csak sugallat vagy olyasmi, amit valaki esetleg gondolhat. [...] A *gyenge preszuppozíció* része lehet a közös társalgási alapnak, de ugyanúgy lehet azon belül egyfajta sugallat, valaki véleménye vagy egyszerűen egy plauzibilis következtetés.” („[...] *the expectation* can be much weaker than the belief of the interlocutor (or the common ground, or a second speaker) and can even be vanishingly weak: a mere suggestion or what somebody might think. [...] *The weak presupposition* may be in the common ground as such, but it can equally well be in the common ground as a suggestion, as an opinion of somebody or merely as a plausible inference.”) (Zeevat 2009 fordítás és kiemelések tőlem K. P.) Az elvárás „gyengeségének” magyarázatára Zeevat kétféle megoldás közül választ. Az egyik lehet az úgynevezett szemantikai gyengülés (semantic weakening) vagy pragmatikai túlterheltség, amely újabb kutatások szerint meghatározó szerepet tölthet be a diskurzuspartikulák jelentésének/használatának magyarázatában; fontos példája ennek Gyuris Beáta tanulmánya a *csak*-ról mint hangsúlyos diskurzuspartikuláról (Gyuris 2009). A másik megoldás a gyenge preszuppozíció. Zeevat tanulmánya a gyenge preszuppozíció három tulajdonságát emeli ki, ezek a következők: (1) az előfeltevés csak feltételes, nincs a háttérben kötelezően megalapozott, mindenkire érvényes tudás; (2) változik az esetleg eltérő interpretáció elfogadása: lehetünk elfogadóbbak vagy elutasítóbbak; (3) és végül eltérő fokban érvényes, lehet erősebb, lehet gyengébb. A gyenge preszuppozíció a szerző kifejtésében alkalmas arra, hogy többféle partikula többféle szerepét magyarázni tudja.

példájában: *Csak Lucifer sajnálja magát.* → *Senki más nem sajnálja magát.*) Zeevat három kiinduló állítása a következő: (1) A *csak* szemantikai teljesítménye nem több/nem más mint gyenge mennyiségi mirativitás: valami kevesebb/gyengébb stb. a vártnál. (2) Az egyéb lehetséges hatás – például a kimerítő jelleg – a fókusznak tulajdonítható: a *csak* hatókörébe tartozó mondatrészt úgy fogjuk értelmezni mint a megnyilatkozás létrejöttét megindokoló látens információkérésre/kérésre adott kimerítő választ. (3) Éppen ez az értelmezés az, amelyet a *csak* szintaktikai hatóköre kötelezően sugall. Mindezért amikor a *csak*-ot tartalmazó mondat esetében kizárólagosságról beszélünk, az már *egy interpretációs folyamatnak* (a látens információkérés rekonstrukciójának) az *eredménye*.³⁸ Vagyis: a *csak* nem jelenti szükségszerűen és egyszerűen „minden más kizárását”. Zeevat idézett példájában: *Tegnap délután csak Ronald ment bevásárolni*, a *csak* hatókörének interpretációja egészen más lehet, ha nem tudunk semmit a háttérről (= ekkor például akár azt is gondolhatjuk, hogy *senki más* nem járt délután az üzletben), vagy ha tudjuk, hogy Ronald mindig Susannal jár bevásárolni (= ekkor a megnyilatkozás jelentése, hogy tegnap *Susan* nem járt az üzletben). A tagadás értelmezése tehát nyilvánvalóan a hozzáértett előzmény értelmezésének (mint gyenge preszuppozíciónak) a függvénye. De nemcsak annak. Zeevat gondolatmenetét általánosíthatjuk abban az irányban, hogy nemcsak/nem egyszerűen a gyenge preszuppozícióban megfogalmazódó állítás (mint a mindenkori sejtés, hit, vélemény, tudás, lehetőség stb.) írja elő a tagadás értelmezését, hanem az a „tudáskeret”, amelyben a szöveg mozog. Ha ezt mondom: *János egyedül volt otthon, unatkozott, kísértált hát az utcára, de csak egy macskával találkozott*, akkor a lehetséges kizáró tagadás mást fog jelenteni, mintha ezt mondom: *Frakk egyedül volt otthon, unatkozott, kísértált hát az utcára, de csak egy macskával találkozott*. Az első esetben a tagadás természetes interpretációja (vagyis a többértelműség feloldása, Zeevat megfogalmazásában *disambiguation*) arra vonatkozott, hogy senki emberiával nem találkozott, a másodikban viszont (elsősorban) arra, hogy egyetlen másik kutyával sem (feltéve persze, ha tudjuk, hogy Frakk Károly bácsi kutyája az ismert rajzfilmben).

A mondások interpretációja számára éppen ez a lépés: a többértelműség feloldása az egyik kulcskérdés. A következőkben megpróbálom megnézni néhány egyszerű példán, hogy ez a feloldás milyen típusú explicit és implicit nyelvi jelzésekhez kötődhet.

³⁸ „(1) The semantic contribution of *only* is only low quantity mirativity: less than expected. (2) Other aspects – in particular exhaustivity – are an effect of »focus«: the host has to be interpreted as the exhaustive answer to its topic question. (3) *Only* forces the host to have that interpretation. [...] (1) denies the received view: *only* does not mean »to the exclusion of others«. That *only*-sentences entail exhaustivity is the effect of disambiguation: the interpretation as the exhaustive answer to the question corresponding to its topic (2) is a possible meaning of the host, forced by the presence of *only* (3). *Only* itself has a different task, denying an expectation.” (Zeevat 2009)

3.2. A *csak* használatából következő tagadás többértelműségének feloldása

Ha a *csak* használatával egy elvárást tagadunk, akkor a hozzáértett előzmény (Zeevat szövegében *host*, 'hordozó'), a *szintaktikai szerep és a lexikális jelentés függvényében* különbözőképpen befolyásolhatja a tagadás interpretációját (Zeevat szövege szerint a többértelműség feloldását). Ezt szemlélteti a következő példa (a *csak* hatókörében álló elemet aláhúzással is jelöltem):

(13) Frakk kétszer találkozott titokban a falu szélén Bizsuval.

	hozzá gondolható kizárólagos tagadás	hozzá gondolható unikális tagadás
a. Csak <u>Frakk</u> találkozott Bizsuval a faluszélén.	senki más	Lukrécia nem találkozott Bizsuval
b. Frakk csak <u>a falu szélén</u> találkozott Bizsuval. ³⁹	sehol másutt	nem bent a faluban/az erdőben
c. Frakk a falu szélén csak <u>Bizsuval</u> találkozott.	senki mással	Szerénkével nem
d. Frakk a falu szélén csak <u>Bizsuval</u> találkozott.	semmi más nem történt	nem a macskákat kergette
e. Frakk Bizsuval a falu szélén csak találkozott.	semmi más nem történt	nem randevűzött/verekedett vele
f. Frakk <u>csak azzal a macskával</u> találkozott, <u>akit Lukrécia</u> előzőleg meghívott reggelizni.	semelyik más macskával sem [a számba jövő macskák közül]	[azzal a macskával, akit Lukrécia <i>nem</i> hívott meg, nem találkozott]
g. Frakk csak <u>kétszer</u> találkozott Bizsuval.	--	--
h. Frakk csak <u>titokban</u> találkozott Bizsuval.	--	--

1. táblázat

A *csak* használatával járó tagadás lehetőségei

Az 1. táblázat szerint az (a)–(f) esetekben egyformán működik mind a kizárólagos, mind az unikális tagadás. Hogy melyikről van szó, az nyilvánvalóan a mindenkori beszédhelyzetnek és a beszélők tudásának függvénye, megfelelően annak a ténynek, hogy a *csak* használatával valósul meg a megnyilatkozás mint látens információkérésre/kérdésre adott válasz. A kizárólagos tagadáshoz természetesen ugyancsak elkerülhetetlenül hozzáértendő a mindenkori kontextuális háttér (*csak Frakk, senki más* = senki más *azok közül, akik* a beszélgetés/szöveg univerzumába tartoznak stb., l. előbb).⁴⁰ Ez az interpretatív megkötés különösen feltűnően és meghatározóan érvényesül a beágyazott jelzős szerkezet esetében, l. a táblázatban az (f) példát. Itt a sztereotíp megoldás a kizárólagos tagadás – de nyomatékosan csak az adott/jelzett osztályon belül.

³⁹ A lehetséges metaforikus jelentés (= 'nem korábban') más elbírálás alá esik.

⁴⁰ Semmiképp sem véletlen, hogy Lawrence R. Horn éppen ezzel a példával dolgozik: „Csak Isten tud fát teremteni” – lásd a 31. lábjegyzetben. Itt valóban univerzálisan értendő a tagadás.

A (g) és (h) példa más elbírálás alá esik. A (g) példa az explicit mennyiségi skalaritás lehetőségére figyelmeztet: *csak kétszer* → *nem többször*. A (h) példa pedig az antonimikus vagy kontradiktórikus esetekben egyedül lehetséges rekonstrukciót szemlélteti: *csak titokban* → *nem nyilvánosan*. Ilyen további példákra gondolhatunk: *Csak hét közben érek rá* (= *hétvégén nem*); *Csak a fiúkat hívták be katonának* (= *a lányokat nem*.) Ez utóbbihoz hasonlóan írja elő a tagadás milyenségét (= kizárólagosságát) a heteronim jelentésviszony olyan fölérendelt osztályok esetében, amelyekben átlátható/meghatározható az osztályhoz tartozó egyedek száma. Például: *Csak a piros pontokat számold* (= *a feketeket/kékeket/ ... /a többi színűt ne*); *Csak szerdánként találkozunk* (= *más napokon nem*). Ez a korlátozás fontos lehet a tagadás rekonstruálása során: a (g) és (h) példához hasonló esetekben nem kell támaszkodnunk a szövegtörzsetből vagy a beszédhelyzetből adódó tudásunkra, elég az, amit a nyelvi megformálás nyújt.⁴¹

A helyzetet/körülményeket vagy a szereplő személyeket általában könnyű átlátni a kontextus és a közös tudáskeret alapján. Az 1. táblázat (a) és (b) példájában nyilvánvaló, hogy a *csak Frakk*, illetve a *csak a falu szélén* mondatrész állhat az összes egyéb, az adott keretbe illeszkedő szereplő, illetve helymegjelölés helyett, vagy pedig a kontextus ismeretében felidézett egyes szereplő(k), illetve helymegjelölés(ek) helyett. A szoros értelemben vett skalaritás akár háttérbe is szorulhat a (gyenge) mirativitás, az „egyszerűen csak más/az elvárttól eltérő” jelentés javára.

A predikátumok esetében azonban (legyenek megjelenésükben akár igék, akár kopulás főnévi/melléknévi szerkezetek) a lehetséges cselekvések/történések/állítások osztályokba foglalása és tagadása más, mint a nevek (= dolgok, helyek stb.) esetében. A skalaritást (másképpen: a skálába illesztéshez szükséges kritériumot) itt egy nyomatékos *értéktulajdonítás* egészíti ki. A *csak Bizsuval* kitétel nem feltétlenül jelent értékítéletet, lehet egyszerű summázás is. Ezzel szemben a *csak találtakoztak* annak a lehetséges elvárásnak a tagadása, hogy valami „jelentősebbet” (hasznosabbat, fontosabbat – vagy éppen veszélyesebbet, illetlenebbet, következményeiben súlyosabbat stb.) tettek volna. A *csak Bizsuval találkozott* állításban benne foglaltatik, hogy semmi más nem történt, ami „több/erősebb” (eredményesebb vagy elítélendőbb, veszélyesebb stb.) lett volna. Hasonló ehhez a *csak* használata egy (formailag hiányos) propozíció megszorításaként:⁴²

- (14) a. A: Mi ez a zaj? B: Csak a lépcsőházban porszívózik valaki.
b. A: Ki csöngetett? B: Csak a postás.

Értsd: más, ennél jelentősebb/veszedelmesebb stb. dolog nem történik. Ugyanez a jól érzékelhető értékelő skalaritás jellemzi a *csak* előfordulását melléknévi és névszói állítmányok mellett:

⁴¹ Itt a grice-i mennyiségi maxima érvényesülését biztosító skaláris implikatúra szolgálhat magyarázatul vagy elméleti keretként.

⁴² Lásd ehhez Marga Reis (1977: 57)-et is.

- (15) a. A fiam csak elsős (= nem magasabb osztályba jár).
 b. Jane csak hadnagy (= nem magasabb fokozatú tiszt).
 c. Zsanett csak háziasszony (= nem dolgozó nő).
 d. A nagybátyám csak gazdag (= nem okos, nem tehetséges, nem önzetlen stb.).
 e. A főnököm csak okos (= nem szerencsés, nem jó szervező, nem jó emberismerő, nem gazdag stb.).

A skalaritáshoz kapcsolódó értékelés legkifejtettebb, legkézenfekvőbb eseteit magától értehetően a fokozható melléknevek, illetve egyes főnevek képviselik. Az igék esetében a hasonló skalaritás lehetősége meglehetősen ritka. Például: *Csak kedvelem őt* (= *nem szeretem igazán*). *Csak ballagtunk* (= *nem siettünk*). A tagadás könnyű rekonstrukcióját segíti egyfelől a lexikálisan biztosított skalaritás (például (15a)), másfelől a kontextusban érvényes és/vagy a közös tudás alapján begyakorlottnak számító értékelés (például (15b) és (15c)). A mindenkor beszédhelyzetben azonban leggyakrabban/általában aktuális, váratlan, egyedi szembeállításra/fokozásra kerül sor. A pozitív érték kognitív elsődlegessége okán azt érezzük természetesnek, hogy amit a *csak*-kal megszorítva az elvártnál gyengébbnek/kevesebbnek mutatunk, az legyen egyúttal kevésbé pozitív is. A (15d) példát (*csak gazdag*) ezért érezzük talán (szerintem) természetesebbnek, mint a (15e) példát (*csak okos*): a gazdagsághoz társadalmi tapasztalatok/sokszor ismételt vélekedések okán talán könnyebb negatív ellenpólusokat társítani, mint az okossághoz. Más lenne a hatás, ha a példában az *okos* helyett az enyhén negatív konnotációjú *ravasz* állna. Ha pedig egy lehetséges skála pozitív tartományának „legmagasabb” fokát jelöljük ki, az is gyengébbnek fog az elvártnál minősülni, például azáltal, hogy ironikus jelentést nyer: *Mit tudok tenni a minisztereim ellenében? Én csak király vagyok*.

Ugyanakkor az értékelés természetesen nemcsak az állítmány fókuszba emelésekor működhet. A (15b) példához látszólag hasonlít a következő: *Csak a helyettes államtitkár jött el*. Ezt a megnyilatkozást könnyen interpretáljuk a pragmatikai-stratégiai, értékelő skalaritás jegyében: *nem az államtitkár, nem a miniszter, nem az elvart, magasabb rangú politikus jött el*. Mégis van különbség e példa és vele szemben a fókuszált állítmányt tartalmazó fenti példák között. Ebben a példában az értékeléshez kötődő skalaritás elsődlegesen a kifejezés (*helyettes államtitkár*) lexikális jelentéséből adódik, és ezt a kontextus megerősíti, de fel is oldhatja! Például: *Csak a helyettes államtitkár jött el, a felesége nem* stb. Ha a *helyettes államtitkár* helyett más főnevet választunk, a skalaritáshoz nem társul rögtön értékelés is, egyszerűen arról van szó, hogy az elvárásunkhoz képest kevesebb/más történt, például: *Csak a volt iskolatársam jött el*. Az értékelés ilyen esetekben sem kizárta, ezt azonban kizárólag a kontextus biztosítja, vagyis a *csak*-nak az a teljesítménye, amit Zeevat mint a megnyilatkozás létrejöttét megindokoló látnis információérésre adott kimerítő választ ír le. Ezzel szemben az *állítmányok* vagy a *propozíciók* a *csak* fókuszában tipikusan egy értékskálán elhelyezkedő jelentést hordoznak. Ha pedig mégis olyan kizárólagos tagadást rekonstruálunk, ahol ez a skaláris értékelés hiányzik, akkor egyúttal tanúi lehetünk annak a folyamatnak is, ahogyan a skaláris jelentés implikálásától megfosztott *csak* képletesen szólva mintegy „átcúszik” a *diskurzuspartikula kategóriájába*. Például: *Hiába kéreltük, csak sírt és sírt*. Egyfajta naivan (nem terminusként) értelmezett

szemantikai gyengülés talán itt is oka lehet a *csak* fókuszképző partikulának diskurzuspartikulává történő átalakulásához. Ha a *csak* egy állítmányt/propozíciót emel fókuszba, akkor a *csak*-kal együtt járó tagadás szükségszerűen ezen állítmányok/propozíciók skaláris összefüggését idézi fel, és ha ezt valamiért nem teszi, az azt jelzi, hogy óhatatlanul „meggyöngült”. A kérdés elméletileg megalapozott továbbgondolása azonban nem tárgya a jelen dolgozatnak.

3.3. A *csak*-ot tartalmazó mondások típusai

A mondások esetében várhatóan a fenti rekonstrukciós típusokkal találkozunk. Ezek összefoglalva a következők voltak: (A) A mennyiségi skalaritás, illetve a fogalmi jelentésviszonyok (antonímia, kontradikció, hiperonímia) alapján rekonstruált tagadás (1. táblázat (g)–(h) példa). (B) A beágyazott jelzős szerkezet tagadása (1. táblázat (f) példa). (C) A *csak* hatókörében álló, nem állítmányi szintagma tagadása vagy mint kizárólagos, vagy mint unikális tagadás (1. táblázat (a)–(c) példa). (D) A *csak* hatókörében álló állítmányi szintagma tagadása (1. táblázat (d)–(e) és (15a–e) példa).

A tagadás rekonstrukciója (vagyis a háttér-princípium felidézése a mondásokban) különbözőképpen járul hozzá a cáfolat magyarázatához. Az említett típusok a következő lehetőségeket nyújtják:

(A) A legegyszerűbb (legvilágosabban explikált) típusnak a következő tűnik:

- (16) a. A meggyőzés fegyverének csak egy golyója van. (Horváth: 47) → nincs két/három/több... golyója.
 b. Az ember önmagát szerencsére csak kívülről képes meglesni.⁴³ (Lec: 285) → belülről nem.
 c. Cukott szemmel csak a múltba nézhetünk. (Horváth: 43) → a jövőbe nem.

Ezekben a példákban a mennyiségi skalaritás, illetve a jelentésbeli ellentét írja elő a tagadás mikéntjét. A tagadó formák rejtik a cáfolandó értékprincípiumot: 'Nem igaz, hogy a meggyőzés során két/három/több lehetőséggel rendelkezünk.' 'Nem igaz, hogy az ember belülről ismeri önmagát/képes megítélni önmagát.' 'Nem igaz, hogy csukott szemmel/álmodozva a jövőbe nézhetünk/eltervezhetjük a jövőt.' Az aláhúzással azt kívántam szemléltetni, hogy a látens princípium lényegében nevesítve van a *csak* által előhívott, egyedül lehetséges hozzágondolt tagadásban. A következőkben látni fogjuk, hogy ez nem mindig van így. A mondás maga az érvet tartalmazza: a meggyőzés kockázatos, pontosságot igényel; az ember kívülről látja önmagát, vagyis nem ismeri gyengeségének igazi mivoltát; önmagunkba fordulva nem lehetnek terveink a jövőről. A lexikális jelentésekben biztosított skalaritás, mint két pólus ellentéte, megteremti annak lehetőségét, hogy a mondás tartalmazza (1) a látens princípiumot (= a tagadás nyelvileg előírt/felidézett rekonstrukcióját), (2) a cáfolatot (= a princípium tagadását a *csak* hatókörében álló elemek révén) és (3) az érvet, ami a cáfolatot megindokolja (magában a mondásban foglalt állítás révén).

⁴³ Zum Glück kann sich der Mensch selbst nur von außen belauschen.

(B) Kicsit más a helyzet a következő mondások esetében:

- (17) a. Mezítláb járni csak azoknak illik, akiknek van cipőjük.⁴⁴ (Lec: 141) → nem illik azoknak, akiknek nincs cipőjük.
 b. Csak azt becsüljük igazán, akinek a háta mögött is kalapot emelünk. (Horváth: 47) → nem becsüljük azt, akinek a háta mögött nem emelünk kalapot.

A tagadás rekonstrukciója egyértelmű, azonban a megcáfolt princípium (az általános érvényű morális értékítélet) a dictum szintjén hiányzik. A mondás megértése során természetesen látensen ott működik a tudatunkban az a háttér, az a „hozzáértett előzmény”, amelyre a mondás épül: 'természetes/jó dolog/illik/lehet/érdemes mezítláb járni'; 'ismerősnek tisztelettel kalapot emelünk'. Ezt azonban a rekonstruálható tagadás – ellentétben a megelőző típusal – direkt módon nem tartalmazza. Maga a mondás közvetlenül a cáfolat és egyúttal annak indoklása. Az indokláshoz, vagyis a mondás interpretációjához azonban hozzá tartozik annak az eldöntése is, hogy kiket értsünk „azokon, akiknek nincs cipőjük”, vagy „azokon, akiknek a hátuk mögött nem emelünk kalapot”: kik ők és milyenek ők – azokhoz képest, akiknek „van cipőjük” vagy „a hátuk mögött is kalapot emelünk”? Ez az a tudás, amely mint tudáskeret kimondatlanul is feltétele a mondás mélyebb, igazi megértésének. A tagadás kizárólagos – de csak ezen a hozzágondolt kereten/osztályon belül. A jelzős szerkezetek esetében a kizárólagos tagadás kontextuális behatárolása a szerkezetben foglalt állítás révén erőteljesebben érvényesül, mint a többi nem predikatív mondatrész esetében.

(C) Ha a mondás nem predikatív elemeinek egyike kerül a *csak* hatókörébe, akkor nyomatékosan szembesülünk a kizárólagos, illetve unikális tagadás közti különbség problémájával, és ismét meg kell találnunk azt a tudáskeretet, amelynek hozzágondolása nélkül a megértés megragad a verbalitás felszínén. A (18a–b) példák az (A) típust utánozzák: a *csak*-hoz tartozó tagadást itt is egy ellentét, mégpedig egy egyszeri, aktuális, ad hoc ellentét révén rekonstruáljuk. Az ellentét beillesztése a közös látens értékítélet kontextusába jelenti egyúttal a mondás értelmezését.

- (18) a. Csak a székéből lehet kibillenteni valakit, a helyéből nem. (Horváth: 48).
 b. Csak a tengeren vagy szabad, de boldog csak a parton lehetsz. (Horváth: 78).

A (18a) példában a *szék* (mint a *csak*-kal jelölt 'kevesebb/gyengébb' pólus) és a *hely* (mint az 'erősebb' pólus) szembeállítására arra a látens princípiumra utal, amely szerint 'az ember igazi mivolta, jelleme, egyénisége = helye a világban erősebb, mint a szék, amelybe a szerencse stb. révén kerül'. A mondás ebben az értelmezésben a látens pozitív princípium megerősítése, a benne megfogalmazott cáfolat az ezt megkérdőjelező nézetre mint háttérre vonatkozik (*az ember „nem jó” = könnyen elveszítheti önmagát, önbecsülését, amit elért, amivé lett* stb.), a mondás ezt tagadja a *csak* révén, és a cáfolatot indokolja a felvillantott ellentéttel. A különbség az (A) típushoz képest az ellentét egyedisége. Az (A) típus esetében nem volt

⁴⁴ *Barfuss zu gehen schickt sich nur für die, die Schuhe besitzen.*

szükség megnevezni mindkét pólust, az egyik felidézte a rekonstruált tagadásban a másikat, itt viszont elkerülhetetlen a kifejtés, különben a mondás értelmezhetetlen marad (*??Csak a székéből lehet kibillenteni valakit?*). A bemutatott értelmezés az aforizma bona fide interpretációja. Természetesen lehetséges lenne a *szék* és a *hely* másfajta, gúnyos, szatirikus értelmezése is. A *hely* jelenthetné azt a helyet is, amelyet a hatalom biztosít, és ahonnan a szék felborításának gyenge aktusa a hatalommal bírót ügysem tudja kimozdítani, tehát kár is vele próbálkozni. A kétféle elemzés közti mindenkori választást az aforizmakötet egészének ismeretében a szerző gondolatvilágának gondosabb, de az elemző szubjektív döntését elkerülni mégsem tudó megközelítésével lehet megkockáztatni. Számomra a jámbor/jó szándékú értelmezés az elsődleges/meggyőző. Ezt elvileg alátámasztja, hogy a *csak* hatókörébe tartozó elem szemantikai értelemben szükségszerűen a skála negatív tartománya felé tendál, gyengébb, kevésbé értékes, és eszerint a *szék* (és a székéből történő kibillentés mint szinekdoché vagy mint propozicionális metonímia) kevésbé „értékes” mint a *hely*. Vagyis a *hely* (mint szimbolikus tartalmú metonímia) első, természetes olvasatban pozitív értékelést nyer, és ezzel együtt az aforizma esetleges szarkasztikus jelentése háttérbe szorulhat.

A (18b) példa szépen szemlélteti, ahogy a mondás a kizárólagos tagadás értelmezését unikális értelmezésbe fordítja. A mondás első fele érthető lenne általános/kizárólagos tagadásként, tekintve a tengerről és a szabadság érzéséről szóló, közismert metaforikát (*Csak a tengeren vagy szabad → sehol másutt*). A folytatás azonban pontosítja a metaforát és megköti a tagadást (*Csak a tengeren vagy szabad → a parton nem*). A *csak*-hoz illeszkedő kettős cáfolat az ellentét révén (*szabad → ← boldog*) megerősíti az elvágyódás szabadságáról és az otthon biztonságáról szóló háttértudást.

A következő három példa látszólag egyformán működik, de csak látszólag:

- (19) Csak az alkonyatnak van joga a homályhoz. (Horváth: 98)
- (20) a. Az ördög csak a tintától fél, csak azzal lehet őt elűznünk.⁴⁵ (Börne: 53)
b. Csak az ész szabadíthatja fel az embert. (Gorkij, in: Kristó II.: 330)

A (19) példa értelmezését meghatározza *alkonyat* és a *homály* összetartozása. A megértéshez a látens közös értékítélet felidézésével jutunk el. Mivel morális tárgyú háttér-princípiumról van szó, nyilvánvalóan a *homály* lesz a hívó szó, ez vezet el ahhoz az alapelvhez, miszerint *'ami homályos, az nem „jó”*. Ennek megerősítése a mondás tartalma. A mondás a feltételezett ellenvéleményt (*miért ne lenne jogunk a homályhoz?*) kívánja megcáfolni, a cáfolat indoklása pedig az alkonyatra való hivatkozás, amely egyfajta játékos tautológiát eredményez. Mintha ezt mondanánk: *Csak ami eleve homályos, annak van joga a homályhoz*. Ezért a kizárólagos tagadást úgy értelmezzük, mint amelyben a kizárólagosság egy adott területre érvényes: *senkinek/semminek nincs joga a homályhoz, aki/ami nem eleve homályos*. Másképpen: ne legyen homályos az, ami nem homályos = világos is lehet. Például ne legyen homályos a kedvünk, vagy éppen az, amit és ahogyan elmondunk, leírunk stb. A mélyebb megértés azzal kezdődik, hogy ezt az adott területet (= az, ami világos is lehet) megtaláljuk. Ez azonban már át is vezet a nyelvi

⁴⁵ Nur vor Tinte fürchtet sich der Teufel, damit allein verjagt man ihn.

kifejezés és az annak alapján lehetséges hozzáértések területéről a hermeneutikai elemzés területére, szépen szemléltetve a nyelv felől is megragadható sugallt jelentések és a beszélő tudásából hozzá adódó jelentések összjátékát.

A (20a–b) példa az univerzális kizárólagos tagadást hívja elő. Itt a *semmi* jelentése minden magyarázó erejű kontextus nélkül a cáfolás számára „üressé” válik. A (20a) példát ugyan még megpróbálhatjuk úgy értelmezni, hogy végig gondoljuk, háttérként mi minden jöhet számításba, ami alapján ráérezünk, mit jelent a *semmi más* ebben a rekonstrukcióban: *Az ördög semmi mástól nem fél, semmi mással nem úzhetjük el.* De mivel a mondás semmilyen kapaszkodót nem nyújt a háttértudás felidézéséhez, végkövetkeztetésünk egyszerűen az lesz, hogy az ördög a tintától nagyon fél, azzal kell elűznünk. (Legfeljebb elgondolkodunk a *tinta* metonimikus jelentésén, de ez már nem a cáfoló érvelés területe.) A (20b) példa tematikája révén még kevésbé jelent tartalmas cáfolást. Ha elmaradna a *csak*, a mondás akkor is ugyanazt közvetítené, és ugyanúgy a látens közös értékelv megerősítésként értelmeznénk (*Csak az ész szabadíthatja fel az embert = Az ész szabadíthatja fel az embert*). A *csak* ebben az esetben, úgy tűnik, csupán fókuszképző elem.⁴⁶ Használatát támogatja a mondatfókusz (a példában az *ész*) hangsúlyosabbá tételének igénye a kizárólagosság hangsúlyozásával, vagy az a törekvés, hogy a talán másfajta (kognitív) erőfeszítést kívánó irtóhangsúly helyett a dictum szintjén erősítsük meg a fókuszt. A *csak* jelenléte ezzel együtt mégis és elkerülhetetlenül készíthet arra, hogy megfogalmazzuk magunkban a kérdést: mi más jöhetne még számításba, ami felszabadít. Ez a lehetőség a mondás mint szöveg(típus) szempontjából mindenképpen releváns.

(D) Ha az állítmány kerül a *csak* fókuszába, a mondás jelentését és hatását várhatóan az értékelés és a hozzá tartozó skalaritás fogja meghatározni. Ezt szemléltetik a következő példák:

- (21) Hibáink csak váltják egymást, mint az őrszemek. (Horváth: 93)
- (22) A történész gyakran csak visszájára fordított újságíró.⁴⁷ (Kraus: 50)
- (23) Üldözési mánia gyötörte, úgy érezte, valaki folyton követi, de csak a Stasi embere volt.⁴⁸ (Lec: 216)

A (21) példa *csak* nélküli megfogalmazásban – *Hibáink váltják egymást, mint az őrszemek* – egyszerű summázása lenne annak az ítéletnek, miszerint az ember gyenge, tele hibával. Az aforizma a hozzáértett tagadás révén ennél sokkal többet mond: *Hibáink csak váltják egymást → nem múlnak el.* A megértéshez hozzá kell tartoznia egy az értékskálán magasabban elhelyezkedő jelentés látens felidézésének. Ebben az értelmezési lehetőségben benne van a vágy, a próbálkozás, hogy talán sikerül leküzdeni hibáinkat. A hasonlat is ezt a kicsit kesernyés, önironikus vágyat erősíti: bár próbálkozunk, de ha az egyik hibától meg is szabadulunk, a

⁴⁶ A fókuszképző *csak* azonosító és kizáró funkciójához l. Schmidt Erika tanulmányát is (Schmidt 2010).

⁴⁷ *Der Historiker ist oft nur ein rückwärts gekehrter Journalist.*

⁴⁸ *Er litt an Verfolgungswahn, jemand folge ihm ständig; dabei war es nur der Sicherheitsbeamte.*

másik/a többi még mindig megmarad. Az a pragmatikai-stratégiai értéktulajdonítás, amely a *csak* hatókörében álló predikatívumok esetében a tagadás rekonstrukcióját jellemzi, az aforizma meghatározó elemévé válik.

Ezt látjuk a (22) példában is. Ez a mondat: *A történész visszájára fordított újságíró* szabadon interpretálva azt tartalmazhatja, hogy a történész úgy ír a jelenből visszakövetkeztetve a múltból, ahogyan az újságíró a jelenből előre nézve a jövőről. Ha belefűzzük a *csak*-ot, azonnal hozzáértjük a kritikát: a történész *csak visszájára fordított újságíró* → *nem jobb, nem tud többet, nem megbízhatóbb* stb. Hogy mennyire éles kritikát gyakorlunk az interpretáció során a „csak újságíróról” (és egyúttal a történészről), az már nem a nyelvi elemzés kérdése.

A (23) példát az teszi különösen érdekessé, hogy kétféleképpen is értelmezhetjük a *csak* hatókörét. Mindkét értelmezés vitriolos kritikája az állambiztonsági szolgálatoknak a diktatúrában. Az egyik értelmezés szerint a meg nem nevezett, a mondásban mindannyiunkat képviselő személyt csak követte valaki, nem történt semmi több annál, mint ami lassan napi rutinná vált. Ekkor a *volt* nem mint a főnévi állítmány melletti kopula jelenik meg, hanem mint a tartalmas ige (*követte*) anaforikus megfelelője, és a *csak* hatókörébe beletartozik a mondat egésze: (... *úgy érezte, valaki folyton követi*), *de csak a Stasi embere volt* → *más, szokatlanabb stb. nem történt* (l. ehhez a (14) példát előbb). A másik értelmezés szerint viszont a *csak* hatókörébe a névszói állítmányként értelmezett mondatrész – *a Stasi embere* – kerül, ennek megfelelően a skaláris jelentés erre fog vonatkozni: ... *úgy érezte, valaki folyton követi, de (az) csak a Stasi embere volt, senki jelentősebb*. Ezt az értékelő értelmezést még erőteljesebbé, még gúnyosabbá teszi a *valaki* kifejezés abban az értelemben, hogy 'egyéniség, valaki, aki mint ember tiszteletet érdemel'. *A valaki (követte), de (az) csak a Stasi embere volt* azt is jelenti, hogy a Stasi embere nem számít még „valakinek” sem.⁴⁹

A *csak* a cáfolás eszköze és a mondás mint szövegtípus konstruktív eleme. Felbukkanása azonban nem jelenti automatikusan a mondás háttérét képező látens morális alapelv cáfolását, vagyis nem jelenti azt, hogy a vele alkotott szöveg feltétlenül a cáfoló típusú mondások osztályába tartozik (lásd a (18) és (19) példát). Éppen a *csak* jelentésével járó tagadás rekonstrukciója teszi lehetővé, hogy a hermeneutikai elemzés számára eldöntsük, a formális cáfolaton belül valójában a cáfoló vagy a megerősítő típusú mondással van-e dolgunk.

4. Az *is* mondásokban

A fókuszképző vagy rémaképző *is* jelentését közismerten a szemantikai előfeltevés fogalommal lehet leírni. A *Péter is eljött* mondat tartalmazza azt az állítást, hogy Péter eljött, és közvetíti azt az előfeltevést, hogy valaki, aki nem Péter, ugyancsak eljött. A mondások esetében a látens közös értékítélet lesz a mindenkor előfeltevés, és – hasonlóan a *csak*-hoz – a kérdés itt is az, hogy milyen módon biztosítja a mondás nyelvi megformálása ennek a látens ítéletnek, vagyis az elhallgatott, de

⁴⁹ Bár formailag nem általános érvényű, hanem unikális referenciájú kijelentésről van szó, a szövegtípus érvényesülésével átértékeljük a kijelentést mondássá, amely arról szól, hogy a rutinná váló fenyegetést meg lehet szokni, főleg, ha a fenyegető elveszti számunkra minden értékét és súlyát.

hozzáértett előfeltevésnek a rekonstrukcióját. Mivel mondásról, tehát általános érvényű és „kontextus nélküli” morális értékelő kijelentésről van szó, a rekonstruált előfeltevés sem hordozhat unikális, egyedi tartalmat.

Ha az interpretációt előkészítő eljárásként megpróbáljuk a szemantikai előfeltevést kifejteni, célszerű az *is* kiegészítéseként működő kötőelemekre támaszkodnunk, vagyis egybefoglalnunk az állítást és az előfeltevést. A *nemcsak* – *hanem* – *is* kötőszavakkal alkotott kifejtések azonban szembevető módon legalább kétféle értelmezést tesznek lehetővé. Egyfelől *kiemelhetik magát a tagadást*, másfelől viszont *hangsúlyozhatják a hozzárendelést, a besorolást* egy olyan kategóriába, amelyre korábban nem gondoltunk.⁵⁰ Mindkét értelmezés a cáfolást valósítja meg. Hogy melyikre kerül sor, az nyelvi tényezők függvénye (*is*).

A tagadás akkor érvényesül, ha az *is* hatókörében álló kifejezés valamilyen módon nyelviileg kifejtett kizáró tagadást hordoz. Ezen szabadon fogalmazva a szintaktikailag biztosított kizárás, illetve a lexikális kontradikció eseteit értem. Például:

- (24) Szeretem a magányt akkor is, amikor egyedül vagyok. (Jules Renard, in: Kristó II.: 312) → *nemcsak* akkor, amikor nem vagyok egyedül.
- (25) Tanuljatok nyelveket. A nem létezőket is.⁵¹ (Lec: 16) → *nemcsak* a létezőket.
- (26) Aki belülről didereg, másokat is megfagyaszt. (Horváth: 107) → *nemcsak* önmagát.
- (27) Szótlan hal is mondhat igazat. (O. Nagy: 262) → *nemcsak* a szóló.

Ezzel szemben a besorolás, a hozzárendelés kap hangsúlyt egy, a szövegből adódó kategóriához, ha a tagadás fenti lehetősége (vagyis a tagadás könnyű, sztereotíp rekonstrukciója mint elsődleges értelmezés) nincs biztosítva. Például:

- (28) Trónuson ülve is elvásik a nadrág.⁵² (Lec: 40) → *nemcsak* a nem trónuson = az egyéb ülőhelyeken, vagyis a trónus ugyanabba a kategóriába tartozik, mint bármely más ülőhely.
- (29) Hajszálnak is van árnyéka. (O. Nagy: 261) → *nemcsak* a nem hajszálnak = mindennek, ami vastagabbnak tűnik, vagyis a hajszál, bármily vékony is, az árnyék szempontjából ugyanabba a kategóriába tartozik, mint mindaz, ami vastagabb nála.

A kétféle értelmező megközelítés természetesen nem válik el mindig élesen. Egy kizáró típusú heteronímia (vö. (30)) vagy egy váratlanul felfedezett fogalmi ellentmondás mint antonímia (vö. (31)) például egyszerre erősítheti a tagadást és az új besorolást:

⁵⁰ Az *is*-ről mint eredendően az addíció eszközéről l. Fábircz (1986), valamint Fábircz (Fábircz 1989: 379kk).

⁵¹ *Lernt Sprachen. Auch die nicht vorhandenen.*

⁵² *Auch auf einem Thron werden Hosen durchgesessen.*

- (30) Ha a kártyavár összeomlik, a jokereket is maga alá temeti.⁵³ (Gabriele Berthel, in: Krumbholz: 74) → nemcsak a nemjokereket = a többi kártyalapot, vagyis a jokerek ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a többi kártyalap.
- (31) A habozáshoz is kell elhatározás.⁵⁴ (Lec: 36) → nemcsak a nemhabozáshoz = nemcsak a cselekvéshez, vagyis a habozás is beletartozik a cselekvés (= intencionális tevékenység) kategóriájába.

A kategóriába történő besorolás (úgy is mint cáfolás) esetenként együtt jár egy új kategória kreativitást kívánó megfogalmazódásával, az egybetartozás egyszeri, váratlan felfedezésével. Erre példák a következő aforizmák:

- (32) A szárnyakat is a nehézségi erő mozgatja. (Osvát, in: Kristó II.: 412) → nemcsak mindazt, ami ellentétben a szárnyakkal nem fölfelé tör, vagyis a szárnyak is ugyanabba a kategóriába tartoznak, amelybe minden más „földi” próbálkozásunk.
- (33) A fény rajongója még a hullócsillagot is követi. (Horváth: 106) → nemcsak az egyéb (vigasztaló, felemelő, lelkesítő, állandó stb.) fényeket, vagyis a (hulló mivoltából következően veszélyes) hullócsillag is besorolódik a fény kategóriájába.⁵⁵

Végül az is lehetséges, hogy a kategória, amelybe az *is* fókuszában álló elemet besorolhatjuk, fogalmilag annyira általános, hogy a besorolás elveszíti jelentőségét. Az *is* eredeti funkciója meggyöngyül.

- (34) A prostitúció is ama dolgok egyike, amelyeknél sokat számít, alulról vagy fölülről nézzük-e. (Musil, in: Kristó II.: 430)

Az „ama dolgok” túl általános megnevezés, nem ad támpontot egy értelmezhető kategóriába való besoroláshoz. Mondhatnánk így is: *A prostitúció esetében is sokat számít, alulról vagy fölülről nézzük-e.* Ekkor sem tudjuk pontosan, hogy mire gondoljunk, mi az, aminek az esetében ugyancsak sokat számít, hogy honnan nézzük. Sőt a partikula nélküli forma is ugyanazt tartalmazza: *A prostitúció esetében sokat számít, hogy alulról vagy fölülről nézzük-e.* Az *is* használatával viszont azt sugalljuk, hogy *'amint te és én tudjuk, több olyan dolog van, ahol számít, hogy alulról vagy fölülről nézzük-e'*. Ez a többletjelentés feltűnően más, mint a fent elemzett esetekben a kétpólusú tagadás és a tartalmas bennefogalás. Ez a használat képletesen szólva mintegy utat tör az *is* mint diskurzuspartikula megnyilvánulási formái felé.

⁵³ *Wenn ein Kartenhaus einfällt, werden auch die Joker begraben.*

⁵⁴ *Auch zum Zögern muss man sich entschließen.*

⁵⁵ Mindez természetesen csak előkészíti/megerősíti a mondásban megfogalmazott metaforikát/allegóriát a fény jelentéséről (például csillogás, talmi pompa, de a jámbor értelmezés számára lehetne akár idealista módon életcélnak tekintett, ragyogó, lelkesítő jövőkép is), ez az interpretáció nyilvánvalóan az aforizmakötet egészének (beleértve a szerzőre vonatkozó ismereteinket) és az adott társadalmi, kulturális közegbe ékelt elemző szubjektumnak a függvénye.

Az persze nincs kizárva, hogy az aforizma ezt a lehetőséget is hatásosan kihasználja. A következő (35) példában esztétikai jelentősége van a fogalmilag túl általános tartalmú előfeltevésnek.

- (35) A szatíra igényei is növekednek: egyre rafináltabb bűnöket szeretne kigúnyolni.⁵⁶ (Lec: 119)

A közös tudásalap lehetővé teszi, hogy az elemző arra gondoljon: manapság mindennek és mindenkinek mindenféle igényei növekednek, még a szatíráé is. Ezzel gunyorosan belefoglalja a szatírát abba a kategóriába, amelybe mi magunk is tartozunk többféle szerepben, többféle egyre növekvő igénnyel. Emellett megnevezi a növekvő igény tárgyát, azzal pedig szarkasztikusan előre vetíti azt a tényt, hogy a szatíra növekvő igényeinek sajnos van reális, létező alapja: a bűnök egyre rafináltabb mivolta.

Az elemzések alapján az *is* a *csak*-hoz hasonlóan konstruktív része a cáfoló érvelésnek, és a nyelvi elemzés a szöveg interpretációjának integráns elemévé válhat.

5. Összefoglalás

A *csak* és az *is* partikula fontos kifejező eszköznek számít a mondás mint érvelő, ezen belül mint ismert vagy ismertnek tételezett állításokat szívesen cáfoló szövegtípus számára. E partikulák érvelő-cáfoló teljesítményét autentikus szövegekben vizsgálva mód nyílt a beleértések és következtetések széles skálájának bemutatására, valamint annak bizonyítására, hogy e partikulák a mindenkorai mondat általánosan megragadható szintaktikai és szemantikai tényezőinek függvényében más és más értelmezési mechanizmusokat hívnak elő. A gazdag példaanyag szemléltetni tudta a nyelvi szint és a következtetésekkel operáló értelmezési szint szoros összefüggését.

A fókuszképző *csak* jelenlétével teljesül a megnyilatkozás létrejöttét megindoló látens információkérésre adott válasz. Ez a válasz tartalmazza a be nem teljesülő elvárára való utalást, és megfogalmazza azt, ami beteljesült. A be nem teljesülő elvárára való utalás kikövetkeztethető, vagyis rekonstruálható mint látens tagadás. Ez a rekonstrukció, úgy is mint több lehetőség közül történő választás, vagyis egyértelműsítés (disambiguation) nemcsak a közös tudásalap, vagy a kontextuális és szituatív tudásunk függvénye, hanem többféle nyelvi tényező következménye. A labormondatok révén megragadható lehetőségeket az autentikus és sok esetben bonyolult gondolati és képi tartalmat megjelenítő szövegek visszaigazolták.

A *csak* vizsgálata arról győzhetett meg, hogy a tagadás rekonstrukciója szorosan összefügg (1) lexikális jelentésekkel (mennyiségi skalaritás, kontradikció, antonímia vagy behatárolt fogalmi területet lefedő heteronímia), (2) azzal, hogy egy állítás/propozíció jelenik-e meg a *csak* hatókörében, vagy (3) egy objektum/hely/körülmény kerül fókuszba. A skalaritás mint meghatározó tényező az első két esetben – más és más okból – nyelvileg volt tetten érhető, a harmadik esetben pedig a

⁵⁶ *Auch die Ansprüche der Satire wachsen: sie möchte immer raffiniertere Verbrechen verspotten.*

kontextus és a közös tudásalap függvényében érvényesült vagy szorult a háttérbe, teret engedve a mirativitásnak. A lexikálisan támogatott esetekben a tipikusan skalaritást képviselő *csak* jelent meg. A *csak*-kal megszorított állítmány/propozíció megkövetelte egy másik, hozzá képest „erősebb” állítmány/propozíció értéktulajdonító hozzágondolását. Ha ez a pragmatikus értékeléssel is együtt járó skalaritás nem tudott érvényesülni, akkor a *csak* jelentése meggyöngült, és a kifejezés megindult azon az úton, hogy diskurzuspartikulává váljon. A *csak* hatókörében álló objektumok esetében pedig azon objektumok felidézése, amelyeket a *csak* használatával úgymond kizártunk, eltérő módokon kapcsolódott a kontextushoz/a közös tudásalaphoz. Végletes esetekben, vagyis ha ez a kontextus nem nyújtott lehetőséget a pontosabb rekonstrukcióra, a *csak* funkciója beszűkült: a *csak* átválthatott a mirativitás jelzéséből pusztán a fókusz kiemelésévé, jelenléte azonban ekkor is figyelmeztetett valamiféle kizárólagosságra.

Az *is* esetében a mondás alapjául szolgáló látens közös értékprincípium a mondasban kifejtett állítás előfeltevése volt, amely állítás egyúttal megkérdőjelezte és korlátozta e princípium érvényességét. Az előfeltevés rekonstrukciója mint tagadás realizálódott minden olyan esetben, ahol az *is* hatókörében álló kifejezés szintaktikai vagy lexikális alapon kizárólagos állítást fogalmazott meg. Ha azonban a rekonstrukciót mint tagadást ez a nyelvi kritérium nem támogatta, akkor az előfeltevés értelmező helyreállításában az *is* additív jelentése érvényesült. Hasonlóan a *csak*-hoz, itt is sor került „végletes esetekre”: olyan tartalmatlan addícióra, amelynél a felülrendelt kategória elmosódottá szélesedett, ez pedig hatással volt a partikula funkciójának/jelentésének minőségére is.

Az autentikus szövegekre kiterjedő vizsgálat egyfelől visszaigazolta a (cáfoló típusú) mondás mint érvelés érvényességét, másfelől ráirányította a figyelmet olyan tartalmi, fogalmi tényezőkre, amelyeknek a nyelv mint struktúra és mint mentális működési folyamat megragadása szempontjából komoly jelentőségük van. A szövegekkel való szembesülés egyúttal bizonyítani próbálta, hogy a *csak* és az *is* teljesítményének nyelvi elemzése spontán módon, de meghatározó erővel járulhat hozzá a mondás mint esztétikai értéket képviselő megnyilatkozás interpretációjához.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a dolgozat két névtelen lektorának és a szerkesztőknek. Kritikai megjegyzéseik és kérdéseik fontosak voltak a dolgozat jelenlegi változatának létrejöttében. Az esetleges hibákért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

Források

- Börne, Ludwig 1986. *Das Staatsspapier des Herzens. Fragmente und Aphorismen*. Berlin: Eulenspiegel Verlag.
- Gábor György (ford.) 1964. *Gondolatok könyve. A francia aforizma mesterei*. Budapest: Magvető.
- Horváth Imre 1976. *Virágok mestersége. Aforizmák*. Bukarest: Kriterion.
- Kraus, Karl 1974. *Anderthalb Wahrheiten. Aphorismen*. Berlin: Rütten und Loening.

- Kristó Nagy István (szerk.) 1982. *Bölcsességek könyve: aforizmák, szállóigék*. Vol. I–II. Budapest: Gondolat.
- Krumbholz, Eckart (szerk.) 1983. *Kein Blatt vorm Mund. Aphorismen und Epigramme*. Berlin: Verlag Tribüne.
- Lec, Stanisław Jerzy 1996. *Sämtliche unfrisierte Gedanken. Dazu Prosa und Gedichte*. Zürich: Sanssouci Verlag.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- Pascal Blaise 1978. *Gondolatok*. Fordította Pődör László. Budapest: Gondolat.

Hivatkozások

- Abraham, Werner 2017. Modalpartikel und Mirativeffekte. In Shin Tanaka – Elisabeth Leiss – Werner Abraham – Yasuhiro Fujinawa (szerk.) *Grammatische Funktionen aus Sicht der japanischen und deutschen Germanistik*. (Linguistische Berichte. Sonderheft 24) Hamburg: Buske. 75–108.
- Aczél Petra 2001. A meggyőző szöveg retorikája. *Magyar Nyelvőr* 125/1:46–55.
- Aczél Petra 2003. Erős szavak. A bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. *Világosság* 2003/11–12:171–178.
- Adamik Tamás 2005. Az ókori retorika. In Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra *Retorika*. Budapest: Osiris. 17–124.
- Anscombe, Jean-Claude – Oswald Ducrot 1983. *L'argumentation dans la langue*. Bruxelles: Editions Mardaga.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Budapest: Gondolat.
- Atayan, Vahram 2006. *Makrostrukturen der Argumentation im Deutschen, Französischen und Italienischen*. Frankfurt: Peter Lang.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Barthes, Roland 1970. L'ancienne rhétorique. *Communications* 16/1:172–223. doi:10.3406/comm.1970.1236.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. In Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei III.*. Pécs: Jelenkor Kiadó. 69–169.
- Beaver, David I. 2004. Five *only* pieces. *Theoretical Linguistics* 30/1:45–64. doi:10.1515/thli.2004.006.
- Beaver, David I. – Brady Z. Clark 2008. *Sense and Sensitivity. How Focus Determines Meaning*. (Explorations in Semantics 5) Malden: Wiley-Blackwell.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.
- Fábricz, Károly 1989. Where does the function and meaning of modal particles come from? In Harald Weydt (szerk.) *Sprechen mit Partikeln*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 378–387.
- Frege, Gottlob 1993 [1916]. Die Verneinung. In Günther Patzig (szerk.) *Gottlob Frege: Logische Untersuchungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 54–71.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice H. Paul 2011 [1989]. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Gyuris Beáta 2009. A hangsúlyos *csak* diskurzuspártikula interpretációja. In Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 157–178.
- Hare, Richard Mervyn 1983 [1952]. *Die Sprache der Moral*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Horn, Laurence R. 1969. A presuppositional analysis of *only* and *even*. *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, April 18-19, 1969*. Chicago: Department of Linguistics, University of Chicago. 98–107.
- Horn, Laurence R. 1997. Negative polarity and the dynamics of vertical inference. In Danielle Forget – Paul Hirschbühler – France Martineau – María Luisa Rivero (szerk.) *Negation and Polarity. Syntax and Semantics*. (Current Issues in Linguistic Theory 155) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 157–182. doi:10.1075/cilt.155.09hor.
- Horn, Laurence R. 2001 [1989]. *A Natural History of Negation*. Stanford: CSLI Publications.
- Ippolito, Michela 2006. Remarks on *only*. *Semantics and Linguistic Theory* 16:77. doi:10.3765/salt.v16i0.2947.
- Ivin, Aleksandr 1975. *Grundlagen der Logik von Wertungen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Jespersen, Jens Otto Harry 1924. *The Philosophy of Grammar*. London: Allen & Unwin.
- Kanyó, Zoltán 1981. *Sprichwörter. Analyse einer einfachen Form*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kelemen János 1976. Van-e a „jó”-nak jelentése? *Magyar Filozófiai Szemle* 20:617–632.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Kocsány Piroska 1989. Die Rolle der Partikeln in der Textsorte Spruchweisheit. In Hans-Joachim Althof – Árpád Bernáth – Károly Csúri (szerk.) *DAAD/JATE Dokumentationen & Materialien: Beiträge der Fachtagung von Germanisten aus Ungarn und der Bundesrepublik Deutschland in Budapest vom 16–19. 1988*. Szeged, Bonn: JATE. 363–378.
- Kocsány Piroska 1991. Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő szerepben. *Magyar Nyelv* 87/2:175–190.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. (Nyelvtudományi Értekezések 151) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Krappmann, Marie 2014. Die Rezeption der Theorie des radikalen Argumentativismus in der deutschsprachigen Argumentationsforschung. *Studia Germanistica – Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis* 14:17–34.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.
- Lumer, Christoph 2000. Argumentationstheorie und Logik. In Geert-Lueke Lueken (szerk.) *Formen der Argumentation*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag. 53–71.
- Margitay Tihamér 2014. *Az érvelés mestersége*. Budapest: Typotex Kiadó.

- Meleuc, Serge 1972. Struktur der Maxime. In Jens Ihwe (szerk.) *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven*. Frankfurt: Athenäum. 276–321.
- Nemesi Attila László 2012. Retorika és pragmatika: az implikatúra fogalmának klasszikus gyökerei. *Magyar Nyelvőr* **136/3**:249–272.
- Prechtl, Peter 1989. Hume, David. In Bernd Lutz (szerk.) *Metzler Philosophen Lexikon*. Stuttgart: J.B. Metzler. 377–380.
- Reis, Marga 1977. *Präsuppositionen und Syntax*. Tübingen: Niemeyer.
- Roberts, Craige 2006. Only, *Presupposition and Implicature*. Kézirat. The Ohio State University.
- Schmidt Erika 2010. Az azonosítás és kizárás viszonya a csak-ot tartalmazó magyar mondatokban. In Gécszeg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 9. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 173–192.
- Walton, Douglas 2001. Enthymemes, common knowledge, and plausible inference. *Philosophy & Rhetoric* **34/2**:93–112.
- Wittgenstein, Ludwig 1965 [1929]. A lecture on ethics. *The Philosophical Review* **74/1**:3–12. doi:10.2307/2183526.
- Wright, Georg Henrik 1963. *The Varieties of Goodness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zeevat, Henk 2009. „Only” as a mirative particle. *Sprache und Datenverarbeitung. International Journal for Language Data Processing* **33/1–2**:179–196.

A szerzőről

Kocsány Piroska a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének nyugalmazott docense. Kutatási területe a szövegnyelvészet, retorika és stilisztika.
Elérhetősége: kocsanypiroska@gmail.com.

Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés

Varga Mónika
MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

A dolgozat az információ forrását és a tapasztalatból levonható következtetéseket jelölő kifejezések megítélésével, értékelésével foglalkozik a 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomásokban, a fő forrás a Történeti magánéleti korpusz. A korszak tanúkihallgatási jegyzőkönyvei nem csak az aktuális tanúk különféle megfigyeléseit és vélekedéseit tartalmazzák: a hatóság végezhetett újraértékelést, előtérbe helyezve a bizonyítást, a bizonyítékokat. Az értékelési folyamatot jóváhagyás és átfogalmazás egyaránt követhette, így kérdés, hogy mennyire egységesek az egyes források a bizonyítást tekintve, előtérbe kerül-e bennük a meggyőződés, az elfogultság a közösség vagy a hatóság részéről. A vizsgálat fő célja a forrásokból feltárt diskurzusztratégiák összehasonlító elemzése a jogi és társadalmi-kulturális kontextus bevonásával. A dolgozat módszertani problémákra is kitér, szembesítve a korpuszadatok egy korábbi, formális jellegű leírással a boszorkányperes tanúvallomásokról.

Kulcsszavak: pragmatika, evidencialitás, boszorkányperes tanúvallomás, történeti korpusz, szövegekzpontú elemzés

1. Bevezetés

Dolgozatom azzal foglalkozik, hogy hogyan írható le az információ forrását és a tapasztalatból levonható következtetéseket jelölő kifejezések megítélése, értékelése a 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomásokban. A kutatást indokolja, hogy a vizsgált szövegtípusban a körülmények részletes feltárása mellett (vö. Varga 2018a) – a bizonyítási eljárás részeként – az evidencialitást kifejező elemeknek, szerkezeteknek volt lényegi szerepe. A kérdéses elemek összetett kezelést igényelnek, mivel skalárisnak tekinthetők abban a tekintetben, hogy általuk az észlelés, megfigyelés (feldolgozás) vagy az abból levont következtetés, meggyőződés helyeződik-e a figyelem előterébe, mint például a *nyilván* esetében. A *nyilván* a *nyílik~nyit* igék származéka, s a 'világos, egyértelmű' jelentésekből következett a diskurzusbeli funkciója (vö. TESz.). Kontextusfüggő értelmezése párhuzamba állítható többek között az angol *obvious(ly)* használatával (vö. Culpeper–Kytö 2010: 374):¹

¹ Az adatok – ha nem jelzem másként – hozzáférhetők a Történeti magánéleti korpuszból, a példákat a korpusz és a forráskötetek alapján betűhűen közlöm, az értelmezést segítő magyarázatok [ ]-ben szerepelnek, a hivatkozás az év és a forrás (főként Bosz. és KBosz., I. Források) TMK-beli rövidítése alapján történik.

- (1) a. 1751: az után Gyanakodot ugyan az Rab Aszonyra, de mondani néki nem merészlette, hanem az Felesége, egyszer szemére vetette, hogy hármotok kecskái járnak az Juhaink közé, *nyilván a ti dolgotok* (Bosz. 433.)
- b. 1716: az fatens akkor gondolkodván, s tépődvn magában: *nyilván* ugj mond *az jött az ajtóra* aki az lábaimat meg rontotta (Bosz. 61.)
- c. 1735: hogy valakit megh bántott volna Szemelliben vagy marhájában nem tudgya sem nem is hallotta, s sőt hogy böcsületessen éltek *nyilván tudgya* (Bosz. 412.)
- d. 1732: *nyilván tudgya*, hogy boszorkány Thot Mihályné (Bosz. 82.)

A történeti anyag is alátámasztja azt a megállapítást, hogy a következtetési folyamatok – a tapasztalatok feldolgozása és kiértékelése – nem határolhatók el élesen, miközben nem választhatók el a megnyilatkozótól és a szituációs kontextustól (szinkrón beszélt nyelvi anyagon részletesen lásd Kugler (2015), lásd még 3–4. szakasz). Az elemzéshez ugyanakkor további szempontként figyelembe kell venni, hogy a boszorkányperes tanúvallomások jegyzőkönyve nem pusztán az aktuális tanúk megfigyeléseit és vélekedéseit tartalmazhatja. A kérdéses beszámolók ugyanis – nem feltétlenül teljesen következetesen vagy tudatosan – áteshettek egyfajta újraértékelési folyamaton a hatóság részéről, előtérbe helyezve a bizonyítást, a bizonyítékokat. Az evidencialitás tehát ebben az értelemben is előtérbe kerül. Az értékelési folyamatot követhette jóváhagyás, de átfogalmazás is (ennek általában az eredményét látjuk a szövegekben, l. 3.4. szakasz).

Jelen vizsgálat egy saját leírási javaslatot fogalmaz meg, központjában a dinamikus értelmezéssel, összehasonlító szövegelemzéssel, a tágabb kontextust bevonva. A kutatás elsősorban a Történeti magánéleti korpuszból hozzáférhető forrásokon alapul (a továbbiakban TMK; jelenleg több mint 280 különböző terjedelmű boszorkányper szövegét tartalmazza; az adatbázisról összefüggő leírást l. Dömötör et al. (2017)). A TMK-ban a grammatikai kategóriák mellett egyaránt lehet kifejezéseket, szerkezeteket és együttállásokat keresni – emellett a teljes szövegek is hozzáférhetők belőle.

Az adatgyűjtés a kérdés és a tanúvallomások természetének megfelelően rétegelt volt. Egyrészt néhány olyan elemre futtattam le kereséseket, amelyekre kitértek az evidencialitás különböző aspektusaival foglalkozó korábbi tanulmányok is (Grund 2012; Kugler 2015; Nuyts 2017). Másrészt a korpusz építésével járó szövegismeret alapján bemutatok néhány kevésbé bevett grammatikai–pragmatikai megoldást és/vagy diskurzusfunkciót (3.3. szakasz). A tanúvallomásoknak szerves részei a különféle olyan kifejezések, körülírások, metakommunikatív jelzések, amelyek bár érzékletesek, metaforikus–metonimikus voltak miatt mai szemmel nézve esetleg közvetettebb hatást keltenek (például a *boszorkány szél fú* valaki ellen; l. 3.3. és 4.2. szakasz).

A részletesebb szövegelemzéshez (4. szakasz) olyan forrásokat is válogattam, ahol a bizonyításnak több szakasza is elérhető, legyen az több tanúkihallgatás, a vádlott kihallgatása vagy az ítélet – többféle kimenetellel. Az elemzés az evidencialitást kifejező szerkezetek megjelenésének mintázataiból, valamint annak tágabb kontextusából arra is megpróbál következtetni, hogy az adott megnyilatkozások esetében milyen tényezők befolyásolhatták az újraértékelést, a hatósági jóváhagyás

és átfogalmazás különféle stratégiáinak megjelenését. Az egyes szövegek adekvát értelmezéséhez figyelembe kell vennünk a boszorkányperes eljárás jogi kontextusát, és hogy annak hatása van-e az evidencialitást jelző kifejezések változatosságára. Elvárás-e, hogy az egyes tanúvallomásokban megjelenő viszonyulás a tanúk részéről egységes legyen, mennyiben kerül előtérbe a közösség vagy a hatóság meggyőződése, elfogultsága, összefüggésben a boszorkány szerepjellegével.

A dolgozat a mereven elhatárolt kategóriákból történő modell kialakítása, alkalmazása helyett stratégiák, mintázatok leírását adja, skalárisan és dinamikusan értelmezve azokat. Az elemzés célja az, hogy a tanúbeszámoló összevetésével és a skála felvázolásával a korábbinál realisabb képet nyújtson a szövegtípusra jellemző változatosságról (4.1. és 4.2. szakasz). A vizsgálat módszertani szempontból is kísérleti jellegű: a szókinccsalapú történeti kutatások célja nem a diskurzusstratégiák feltárása és elemzése volt (az úgynevezett pragmatikai markerekről I. Culpeper–Kytö (1999; 2010), az evidencialitás elemeiről Grund (2012)), a magyar forrásokon végzett ilyen irányú kutatás pedig számos problémát vet fel. Petykó Márton modellközpontú elemzése szerint ugyanis a hatóságnak jelentős szerepe van a tanúk beszámolójának átértelmezésében, az úgynevezett boszorkányidentitás-konstruálásban (Petykó 2015).

Jelen dolgozat kritikusan viszonyul e modellhez, rámutatva arra, hogy a hatóság legfeljebb reprezentálja a boszorkányi szerepet („identitást”), a reprezentáció eredménye azonban nem feltétlenül végleges, és nem eleve végzetes az eljárás kimenetelére nézve. Ezzel együtt az egyes beszámoló és a megfogalmazott evidenciák modellbeli besorolása (cselekvéstulajdonítás/ okolás, valamint implicit vs. explicit boszorkányvád) sem bizonyul adekvátnak, így a Petykó (2015)-féle modell alkalmazása a szövegtípuson vitatható (4.3. szakasz).

2. „Amely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója” – Szövegtípus, jogi és kulturális kontextusok

Az alábbiakban röviden összefoglalom az elemzés és az értelmezés szempontjából lényeges információkat a boszorkányperes szövegekről mint forrásokról. A boszorkányság vádja a legkülönfélébb cselekedeteket és következményüket foglalhatta magában – a néprajzi szakirodalom szerint a boszorkány olyan szerepként értelmezhető, amely részben hiedelmeken alapul (bizonyos cselekvésekre való képességeket tulajdonítva), részben többé-kevésbé jellegzetes viselkedésmódokat kapcsolnak hozzá a közösségek (például veszekedő természetet; részletesen például Pócs (1983; 1995)). Ezúttal a *malefícium*, azaz a rontás vádjával kapcsolatos ügyek kerülnek előtérbe: ekkor a közösség tagjai az őket ért váratlan, nemriktán tragikus kimenetelű eseményekre, károokra keresnek magyarázatot, összefüggésben a korszak népi gyógyítási sajátosságaival (l. még 4.).

A *boszorkányper* maga is gyűjtőfogalom, több szövegcsoporthot (de legalábbis a felépítést és a nyelvhasználatot illetően megkülönböztethető alcsoportot) foglalhat magába a peres eljárások mentén; ilyen a vádbeszéd, a tanúvallomás, a vádlottak kihallgatása, a tárgyalási szövegek, az ítélet. A különböző szövegcsoporthok fennmaradása és megjelenése a forrásközlésekben nem egységes, ezért jellemző, hogy a *boszorkányper*, vagy a *perszöveg* elnevezés pusztán a tanúk beszámolóit

jelöli (ennek jogtörténeti kritikáját I. Bató (2004)). A tanúvallomás szintén gyűjtőfogalom: a legáltalánosabban úgy határozható meg, mint a bizonyítékgyűjtés során az adott ügy kapcsán a tapasztalatokról való beszámoló (Kytö–Grund–Walker 2011). Jelen elemzés a lejegyzők által rögzített, részletes jegyzőkönyveken alapul.

A *bizonyítékgyűjtés* és így a tanúk vallomása is számos sajátos jellemzővel bír a boszorkányperek esetében, összefüggésben annak jellegzetes jogi és néprajzi kontextusával. A jogtörténeti szakirodalom szerint a boszorkányság bűncselekmény, abból azonban nem speciális, és bár az erkölcsöt is sérthette, a világi hatóság előtt zajlott az ügyek kivizsgálása (összefoglaló munkában I. Koncz 2007). A kihallgatások ismételhetők voltak további személyek bevonásával, illetőleg a vádlottat is szembesíthették a kihallgatások tartalmával és a tanúkkal (részletesen I. Varga 2018b).

A 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomás a közösségi elbeszélés-hagyomány és a bírósági szövegalkotás keverékének tekinthető (Pócs 1995; Sz. Kristóf 2014). A tanúkihallgatás a korszak bizonyítási eljárásának a része, ilyen értelemben a (tágon értelmezett) jogi, bírósági diskurzus egyik formája, noha nem közvetlenül a bíróságon zajlott (Koncz 2007). A jegyzőkönyv mint szövegtípus pedig az elhangzott beszámoló és az írnoki közbeavatkozások elegye, azaz a tanúk (vagy a vádlottak) és a kérdezők, valamint a lejegyző közötti egyezkedés eredménye (más forrásokon lásd többek között Hiltunen 2010: 69–70; Grund 2012).

3. Az evidencialitás típusai, kifejezési lehetőségei és rétegei a szövegtípusban

3.1. Meghatározások

A tanúvallomások szövegeit átszövik az információk forrásával, feldolgozásával és értékelésével kapcsolatos különféle reflexiók. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a kihallgatások célja a bizonyítékok gyűjtése, másrészt azzal, hogy a vádlottak bármely cselekedete, viselkedése, a velük folytatott diskurzus egyaránt lehetett a beszámoló tárgya. Emellett pedig a tanúkat felszólítják, hogy „circumstancialiter”, azaz a nem ritkán rendkívüliként ábrázolt körülmények kellő részletezésével valljanak, s ezt a szinkrón jegyzőkönyvezési gyakorlattal ellentétben rögzítik is (részletesen I. Varga 2018a).

Az evidencialitás fogalma szűkebb és tágabb meghatározással is használatos: egyrészt azokat a kifejezéseket sorolják ebbe a kategóriába, amelyek az információk forrását jelölik, másrészt tágabb értelemben beleértendő annak az értékelése, hogy az adott információ megbízható és valószínű-e (Grund 2012: 8–9). Ebben a felosztásban a szemantikai kategóriák a következők: érzékelés, következtetés, feltételezés és idézet (a forrás megjelenésével vagy anélkül, l. Grund 2012: 11–12). A következtetés kategóriájába eszerint – az angolban – például a 'tűnik, látszik' jelentésű elemek, valamint a modális igék tartoznak, míg a feltételezésbe többek között a mentális műveleteket jelölő igék, mint a *tud*, *hisz*, *gondol*, *emlékszik*, *ítél*. A TMK alapján a *tűnik* evidenciális használatára a perekben nincs példa, a *látszik* is ritkán mondható ebben a használatban, például: 1732: *edgyéb riszegsig nem volt benne, hanem borosnak láczot lenni* (Bosz. 44.); 1744: *néki csudálatos dolognak láczatik azért, hogy azon hajó tétemény nélkül ugy nem járt volna* (Bosz. 194.).

További szempont, hogy az 1692 körül zajlott salemi boszorkányperek anyaga alapján Grund szókincsalapú kutatása szerint az érzékelésen alapuló tapasztalatok kerülnek előtérbe a tanúbeszámolóokban, a feltételezések és következtetések pedig háttérben maradnak (Grund 2012: 33–35). A magyar forrásokban ugyanakkor jellemzőek ez utóbbi kategóriák is – azzal a megszorítással, hogy e dolgozat statisztikai elemzésre nem vállalkozik.

Az információ forrásának jelölése kapcsán az evidencialitás az alábbi hagyományos kategóriákra is bontható: direkt, közvetlen tapasztalat; következtetés (inferencia); indirekt, azaz kommunikáció útján szerzett értesülés. További szemantikai altípusnak számít – a közvetlenségtől függetlenül – a személyes vagy másokkal megosztott tapasztalat és a miratív jelleg (azaz a tapasztalat új és meglepő voltának jelzése; Nuys (2017: 58)). Ebben a megközelítésben szintén egyfajta keresztszempontnak számít az információ valószínűségének értékelése (a modalitással összefüggésben). Kugler (2015: 46–50) a hasonló felosztások kritikai tárgyalása mellett saját leírasi javaslatában a következtetést összekapcsolja az esemény, szituáció lehetőségessége melletti elköteleződéssel skaláris megközelítésben (a korábbi és újabb meghatározásokkal kapcsolatban részletesen tárgyalt megállapításokat, nézeteket, érveket l. 51–52, saját modelljét l. 55–56).

Jelen elemzésnek nem célja saját kimerítő leírást adni (vagy egy az egyben átvenni) az evidencialitásról és annak elméleti háttérfeltevéseiről: a fentiekben jelzett szemantikai kategóriák és szempontok – nem élesen elhatárolt – segédfogalmaként járulnak az alapvetően szöveg irányította, nem elméletalapú megközelítéshez (l. például a már idézett Grund 2012).

3.2. A bizonyosság – bizonytalanság rétegei a tanúvallomásokban

A magyar boszorkányperes tanúkihallgatásokban elsődleges szerepe van az evidencialitás azon kategóriáinak, amelyek a fenti leírások szerint az érzékelésnek és a feltételezésnek feleltethetők meg. Ezt jelzi, hogy a kihallgatás előtt feltett kérdések a „Tudja-e, látta-e, hallotta-e a tanú” kezdetű formulát szinte mindig tartalmazzák valamilyen formában. Maga a látott, hallott tapasztalat, értesülés egyaránt vonatkozhatott szóra és cselekedetre, bármilyen körülményre – emellett teret kap az egyes tanúk személyes vélekedése is.

Itt érdemes megjegyezni, hogy noha más ügyek kapcsán jellemző volt a „jobb egy szemtanú, mint tíz fültanú”-elv (ennek igényéről más nyelvterületeken l. Brock 2012: 282–283, 285), a magyar boszorkányperes ügyekre ettől eltérő megítélés volt jellemző. A tanúk kikérdezése tipikusan nem tettenérésre vonatkozik, sokkal inkább előtérbe kerül a vádlott előlétele. Valódi szemtanúk is igen ritkán jelennek meg ezeken a kihallgatásokon. Ha mégis, akkor általában reflektáltan hiányos információkat adnak például arról, amikor a feltételezett boszorkányok (és/vagy ismeretlen társaik) a vádak szerint megjelennek előttük, elragadják őket stb. (a koherencia szempontjából l. Varga 2016). Az egyik fő vádpont, a rontás és a gyógyítás egyfajta rejtett cselekvésnek minősült, ennek megfelelően értelmeződött a szemtanúság és az egyéb tapasztalatok. A vádlott haragos nézése, de akár pusztá jelenléte szavak nélkül is reprezentálhatta a tanúk szerint fenyegetést, és ezen keresztül rontást (a példákat l. 4.1.), mint ahogy egy egyszerű érintést vagy jókívánságot „gyógyításként” azonosíthattak a kárvallottak.

A tanúknak feltett kérdések maguk is igencsak tágak lehetnek. A hatóság beszámoltatott mindenféle „boszorkánysághoz illő” vagy „célozó”, tehát bármilyen kevésbé is gyanút keltő cselekvésről, viselkedésről, szándékról, megnyilatkozásról. Ez főként, de nem kizárólag olyankor fordult elő, ha a szolgabírónak nem volt előzetes információja az ügyről (például feljelentések formájában). Mivel sok esetben több évre, akár évtizedekre visszamenőleg kell felidézni az eseményeket, a tanúk értelemszerűen elbizonytalanodhatnak a részletekkel kapcsolatban, miközben legtöbbször meggyőző beszámolót igyekeznek adni (l. az angol nyelvű pragmatikai markerekkel kapcsolatban történeti anyagon, más forrásokat is bevonva, Culpeper–Kytő 1999: 301–310; 2010: 371–397).

További szempont, hogy teret kaptak a vádlott ártatlansága mellett szóló tanúk is, emellett azokat a vallomásokot is lejegyezték, amelyekben nem nyilvánítottak véleményt az ügyről, sőt elhatárolódtak a kérdéstől. A kérdések maguk sem kizárólag a vádlott bűnösségére irányulhattak:

- (2) 1747: Valla [= 'vallja'] megh a Tanu, neme mindétigh bü bajos és Boszorkányos Aszonnak tartatván Eördöghi Mesterséghekkal élté ? [...] Valla megh a Tanu nem de inkább Jámbor életü, jo Szomszedságh tartó Aszon volté, és ha lki gyógyétott vagy nyavalájából segétett (Bosz. 422.)

Így teret kaphattak a vádlott ártatlanságára vonatkozó beszámolók is. A több pontból álló kérdésekre külön és összevont válaszok egyaránt szerepelhetnek a jegyzőkönyvekben, tehát ilyen esetekben is kérdésesek az evidencialitás megjelenései.

3.3. Néhány kifejezésről az evidencialitás köréből

Az információ forrásához és annak megbízhatóságához kapcsolódó beszélői viszonyulás feltárását igényel az egyes boszorkányperes beszámolókbán. Egyrészt listázhatók és vizsgálhatók az egyes elemek önmagukban (l. az 1692 körül zajlott salemi ügyek anyagán Grund 2012), másrészt a kontextusban jellemző diskurzusfunkcióik szerint is. Az alábbiakban az utóbbi módszer, a diskurzusfunkciók feltárása és összehasonlítása kerül előtérbe, ezen a ponton bevonva a vizsgálatba a forrásban jellegzetes, de manapság kevésbé bevett, akár magyarázatra szoruló kifejezéseket, szerkezetet is.

A szövegek elemzéséből a következő szempontok rajzolódtak ki. A megnyilatkozó a kérdésfeltevésre reflektálva az egyes elemek, szerkezetek által nyomatékosíthatja, hogy mennyire közvetlen és ezáltal bizonyos a mondanivaló. Ezt kihasználva gyakran nem egyszerűen az szerepel az egyes vallomásokban, hogy tudja vagy hallotta a tanú, hanem *nyilván/világosan tudja*, vagy épp *testi füleivel hallotta*. Jól mutatja a kontrasztot és annak igényét, hogy a megnyilatkozó ezt érzékeltesse, amikor egy tanú, elismerve, hogy közvetett és bizonytalan az általa közölt értesülés, úgy fogalmaz: *fülhegygel hallott* valamit (ennek forrása Komáromy 572). Hasonlóképpen: 1584: *Mathiusfeoldi Bálintné vallja, hogy amit hallott, Nagy Györgynétől hallotta, kit ő valljon meg, mert neki csak homályosan beszéltette* (KBosz. 20).

Részletes reflexiók is szerepelhetnek az egyes történetmondásokat megelőzően vagy követően – ugyancsak a bizonyosságot, megbízhatóságot hangsúlyozva:

- (3) 1751: Ezeket pedig nem úgy, mint álomlátást, hanem mint reális dolgot referálja (Bosz. 328.)

Az sem példátlan, hogy a felidézendő rendkívülinek tartott eseményt vezet fel így a tanú:

- (4) 1733: Én, tudgya az Isten, olyan józan voltam, mint most, semmiféle részegítő ital nem volt még akkor az számban (KBosz. 83.)

A megjegyzés közvetett módon azt jelzi, hogy az történt meg és olyan rendkívüli módon, ahogyan a tanú elmondja – előre tagadva a feltételezett befogadói vélekedést, értékelést. A tanúk tehát egyaránt kifejezhetik meggyőződésüket, jelezhetik bizonytalanságukat, sőt azt is, hogy érdemben nem tudnak, vagy nem akarnak hozzájárulni a bizonyításhoz. Mindez – a nyomatékosítás, a pontatlanság, de még a semlegesség, háritás is – változatos módon valósulhat meg a szövegtipusban.

A bizonyosság kifejezése és értelmezése közötti megfelelés változhatott, változott, legalábbis a forrásanyagban magyarázatra szorul. Erre példa az *azt tudja* 'úgy hisz, vél, érez' típusú szerkezet:

- (5) a. 1584: És most is reá gyanakodom, mert eg legény ment volt Keortwelliére és rajtakapta, és *azt tutta*, hogy én vagyok, és erősen szidott, hogy megbántatná velem (KBosz. 23.)
- b. 1723: azon két kanaltolis oly roszul volt a gyomrára mintha tüzet ett volna ugj egette, *azt tutta* hogj ki szakatt a gjomra (Bosz. 35.)
- c. 1726: mongya arra Farmosi Ersok talám *azt tudgya* hogy engem vert meg de bizony az lajtorját verte meg (Bosz. 43.)
- d. 1736: mikor nehái Miticzky Mihály Uram Jablonczai Szabo Ferenczet fel akasztatta, s a hohért el hoztak, Bekéne akkor Szilason boszorkányság mia fogva lévén, *azt tudta* hogy neki hoztak (Bosz. 1b.)

A fenti példákbl is látszik, hogy a szerkezettel éppen azt fejezi ki a megnyilatkozó, hogy bár bizonyos lehetett valamiben a történetmondás egy adott pontján, később nem az ő meggyőződése igazolódott. A jelenség a korszak magánleveleiben is kimutatható: 1705: *Ferison is szűnt egy kevæssé a hurut, de azt tudtam, odalesz bele, anyira volt* (Bark. 60); 1722: *Nekem is jovult vala az lábom, azt tudtam, Szombaton, Vasárnap tánczolhatok, azomban azon étzaka ujab kinok jöttek, mozdulnom sem lehetet* (Kár. 259).

A tudás, a bizonyosság tehát képlékenynek, megkérdőjelezhetőnek mutatkozik az egyes megnyilatkozásokban. Az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazások arra engednek következtetni, hogy a nem kifejezetten objektív népi (*folk*) evidencia nem feleltethető meg automatikusan a szinkrón – és tegyük hozzá – nem hétköznapi bizonyításnak (vö. Brock 2012: 273–275). Az ugyanakkor kevésbé feltételezhető, hogy a Brock (2012) által levezetett „kifejlettség” hiánya magyarázza a különbséget, hiszen manapság sem minden esetben „kifejlett” és objektív az evidencia a hétköznapi nyelvhasználatban.

Másik példa a diskurzusfunkció történeti változására, változataira az *ilyen ~ olyan* (~ *amolyan*) *boszorkány* szerkezetek – ezek első pillantásra akár a körülírással járó bizonytalanság jelöléseként (hedge-ként) is értelmezhetőek lennének. A tágabb kontextus ismeretében azonban egyértelműen meggyőződésről, nyomatékosításról van szó, a közvetettség az elhallgató, eufemizáló szándéknak köszönhető (nem kizárható, hogy a szándék egyszerűen a felidézés tényével függ össze, míg a tényleges diskurzus egyértelmű megfogalmazást is tartalmazhatott):

- (6) a. 1749: az Tibáné oda ment s öszve szidta, hogy *ilyen amolyan atta Boszorkánya*, te etted meg laz az szegény Vörös Andrást a Vödet *ilyen boszorkány s amollyan boszorkány* vagy (Bosz. 156.)
 b. 1750: meg gyógyisd a Fiam lábát *ilyen amollyan boszorkánya* (Bosz. 157.)
 c. 1730: mondotta nékék, *ilyen amollyan rossz Aszszonyok*, nem illik eczakan itt jární (Bosz. 266.)

A jelzői, határozói kifejezőmódok átvezetnek egy másik megközelítéshez, ebben az elsősorban, de nem kizárólag nem igei típusú kifejezések *pragmatikai marker* néven is ismeretesek. Ez összefoglaló elnevezése azon elemek csoportjának, amelyek a megnyilatkozó viszonyulással kapcsolatosak – egyrészt a megnyilatkozáshoz (tartalmi-információs tényezőkhöz, diskurzusrészletekhez), például az információt vagy annak hiányát jelezve, másrészt a szituációhoz, diskurzushoz való viszonyt (beszélői attitűd; összefoglalóan Culpeper–Kytö 1999: 296–297; 2010: 365–367). A pragmatikai marker kategóriájába sorolható kifejezések és funkciók egy része az evidencialitással is kapcsolatba hozható. Ahogy arról volt szó (3.2.), a szövegtípus funkciójából és jogi érdekeltiségéből adódóan a tanúk egyfajta egyensúlyt próbálnak fenntartani a felidőzés természetéből adódó szükségszerű bizonytalanság, pontatlanság, valamint a hatóság meggyőzésének igénye vélekedésük minél világosabb, egyértelmű, hangsúlyos kifejezése között (l. a korszak angol nyelvű tanúvallomásai alapján Culpeper–Kytö 2010: 376–377).

Az egyensúly keresését mutatja a magyar forrásokban többek között az, hogy a kérdéses elemek egy részének a történeti anyag alapján kontextusfüggő értelmezése is lehetett. Egyazon elem egyaránt használatos hedge, azaz a pontatlanság jelölésére ('valamiféle' jelentésben), és booster, nyomatékosító ('biztos') funkcióban is, például:

- (7) a. 1730: egjkorban az Csordarúl, haza menvén *bizonios Embernek lova*, egjszersmind labarul, az ló le esset (Bosz. 216.)
 b. 1737: Czigan Istvánnak a Feleséget is hogy az rontotta megh a [= 'az'] *bizonyos* de mi okert cselekedte azt velek nem tudgya (Bosz. 273.)

A *bizony(os)* elsődlegesebb jelentése az 'igaz(i), való(di)', és ebből adódóan korán használatossá vált nyomatékosító szerepben (l. TESz., a 'valamiféle, egyfajta' jelentésről és annak kialakulásáról itt nem esik szó). Ezzel együtt a (7) példában látott használatbeli kettősség napjainkban is ismeretes, a *bizonyos* hedge-ként értelmezhető jelentése pedig lexikalizálódott (a funkciómegoszlás történeti magyarázata e dolgozatnak nem célja, jóllehet a közös eredet kevésbé vitatható).

Egyes kifejezések ugyanakkor jellemzőbbek a szövegtípusbeli nyelvhasználatra: a *mintegy* nemcsak időt vagy más mérhető jelenséget bizonytalanít el, hanem a történetek szereplőinek érzelmi-mentális állapotára vonatkozó benyomásokat, vélekedéseket is:

- (8) a. 1736: *mint egy haraggal* mondotta Fáifer Ilonának az Fatens Aszon, miért jön éppen akkor (Bosz. 268.)
 b. 1756: *mind egy megh iedett* az Aszony (Bosz. 441.)

Természetes ugyanakkor, hogy a hasonló leírásban elsődlegesen a bizonytalanság, pontatlanság kap teret, hiszen a tanúk korlátozottan férhettek hozzá mások, sőt visszatekintve már a saját maguk érzéseihöz, vélekedéseihöz, viszonyulásaihoz is.

További lehetséges szempont, hogy a beszélő szigorúan a saját személyes nézőpontját, véleményét közvetíti-e az adott kifejezésben, vagy egy közös alap, többekkel megosztott tudás, következtetés fejeződik-e ki a szóhasználatban (*szerintem, azt gondolom, úgy vélem* vs. *valószínűleg, talán*; Nuyts (2017: 74–75)). Ezt a komponenst Nuyts külön kezeli az evidencialitástól, mert az evidencialitás egy része kódolódhat az idő-aspektus–mód grammatikai jelölésébe, a(z inter)szubjektivitás viszont független módon jelenik meg és egyúttal attitűdjelölő is – nem kifejezetten a situációt, eseményt (*states of affairs*-t) minősíti, a mirativitáshoz hasonlóan (Nuyts 2017: 78).

Jelen vizsgálat szempontjából kevésbé beszédes a személyes és a megosztott tudás, vélekedés elkülönítése, mert a kettő nem feltétlenül válik el élesen a forrásban. Az, hogy valaki a közösségben *közhirrel* (TMK 59 előfordulás), *közönséges(en)* (130 fölötti találat) boszorkánynak volt tartva, általában hallott információként jelenik meg a beszámolóiban, ahogy az is, hogy *szóban forgó* – *szóbeli személy* volt az illető – így részben személyes tapasztalattá válik (39 adat). Egyes források mégis kitérnek egyfajta előtér–háttér viszonyként értelmezhető különbségre:

- (9) a. 1759: és így *nemcsak a' köz hirtől*, de magán és feleségén az eő fenegetések után hamar rajtak esett nyavalyája nézve *az eő gyanóságais* az hogy a'nevezettek mindenike tudalékosak vagyis boszorkányossak legyenek (kézirat, OSZK, Fol. Hung. 3320)
 b. 1759: az eő keze után némelyek másokis hamar meg gyogyultak, is így a' Tanuis *nem csak a' köz hirire nézve*, hanem *rész szerént tapasztalásra* mind kettőjüket tudalékosokk [=tudalékosoknak] tartya (OSZK, Fol. Hung. 3320)

Az inkább képszerű, metaforikus–metonimikus kifejezések, mint a *boszorkány hír foly/volt* valaki ellen (24 előfordulás), részben szintén megjelenik személyes, de függetlenebb tapasztalatként is. A még érzékletesebb megfogalmazások szintén a tudás megosztott jellegére hívják fel a figyelmet: 1757: *a Tanú férje Nagy Istvánnának meg mondotta ide úgymond ne járj Nagy Istvánné mert nagyon boszorkány szél fú ellened* (Bosz. 487).

A hallott információkhoz hasonlóan a tudás közösségi jellegének fontossága is kettősséget mutat. Erősítheti a nyilvánvalóságot, ugyanakkor a vádolt ártatlansága mellett szóló vagy semleges tanúk is felidézhetik a közhírt a kontextus részeként, a vádolt előéletéről szólva – noha alapvetően épp a közhírral ellentétes tapasztalat mellett érvelnek:

- (10) a. 1735: az előtt soha sem hallott semmi *boszorkánságott* felőlök, csak miulta törvényessen Verebéli János Uramat az Lova eránt impetálta innénd származott *dühös nevek* (Bosz. 412.)
 b. 1735: Hogy *Boszorkán hírek nevek* költ jól tudgya (Bosz. 412.)
 c. 1735: ezen *gonosz hirt* költötték felőlök (Bosz. 412.)

3.4. A hatósági értékelésről és újraértékelésről

Ahogy arról a bevezetőben már volt szó, nemcsak az adott tanú, és/vagy a történetbeli önmaga lehet felelős az információkért, nemcsak az ő nézőpontjaiból kiindulva jelennek meg az egyes események a vallomásokban. A hatóság többféle módon is értékelheti a korábban elhangzottakat, az értékelés pedig az eljárás többféle

dokumentumában is megjelenhet. Csak néhány példa az ítéletekben megfigyelhető értékelésre:

- (11) a. 1584: Miérthogy az *bizonságok homályosok*, és főképpen egy oculatus testis [= szemtanú] vagyon csak, Viczej Gáspár uram felesége [...] (KBosz. 20.)
 b. 1584: Miérthogy az A-ok [= actorok, felperesek] *bizonsági homályosok*, és csak *suspitiót* contineál ő magában [...] (KBosz. 21.)
 c. 1752: Mint hogy az Rab Személy ellen erigalt Magistratualis actio, az ellen végben vit Inquisitio által elegendő képpen *meg nem világosítottot*, arra valo nézve, mostanában ugyan szabadon el bocsátatik (Bosz. 429.)

Az utóbbi esetben a vádlottat is kihallgatják – a vallomása hozzáférhető, eszerint minden vádat tagad, elsősorban rontást, hideggleléses betegségek okozását tulajdonítják neki. A dokumentum ismeretében kérdés, hogy a vádlott szava mennyiben járult hozzá az ügy meg nem világosításához (erről l. még 4.2.). Jó néhány ügyben eredményesként értékeli a hatóság a tanúkihallgatásokat, például:

- (12) a. 1584: Miérthogy az *bizonságok világosok*, és főképpen Baka Györgynek vallásából constál, [...] szemébe is megmonta cselekedetiz ez asszonnak. [...] Accedál ehhez az Takach Jeremiás vallása [...] Továbbá járulnak az ön ö[n]ttésből való bűbájossága [...] Egyéb fenyegetéssi es voltanak (KBosz. 22.)
 b. 1679: Mely töb ehez hasonló eördögös cselekedeti [...] *világossan ki tetzik* (Bosz. 381.)
 c. 1740: midőn az Magistratualis Tanuknak vallási bövségessen megh vizsgálattanak, *ki tedczik* azokbul *világossan* (Bosz. 415.)

A bizonyítékgyűjtés során ugyanakkor a tanúvallomási jegyzőkönyvben is megmutathatók az újraértékelés jelei. A szövegbeli módosítások egy részét „rejtett újraértékelés”-nek nevezhetjük, ugyanis a forrásközlésből ezek nem feltétlenül derülnek ki, mivel általában már csak a változtatás eredményét látjuk. Az alábbi részlet egy Zala megyei ügy jegyzőkönyvének szövegváltozatából származik (ennek jelzete: Zala Megyei Levéltár IV. 1ab. 3. doboz 147.). A kéziratban az szerepel: *hallotta, hogy bűbájos boszorkánynak tartatott*, az áthúzott részlet fölé interlineárisan beszúrták a következőket: „volt s annak”. Az eredmény tehát: *hallotta, hogy bűbájos boszorkány volt s annak tartatott*. A későbbi változatban, amely forráskiadásokban is közölve van, a TMK-ból hozzáférhető Bosz. 415. számmal, már ez a megfogalmazás szerepel. Ezúttal tehát a közösségi vélekedés kiegészül a tényszerűen megkonstruált meggyőződéssel. Fontos, hogy ez a módosítási tendencia a kéziratban sem következetes, más tanúnál pusztán a *boszorkánynak tartatott* szerepel.

Hasonló figyelhető meg egy másik jegyzőkönyv és szövegvariánsa esetében: ekkor a forráskiadásból hozzáférhető több beszámolóban is így utalnak a vádlottat érintő korábbi eljárásra: *Boszorkányságért megfogattatott* (Bosz. 198.), míg a kéziratban változatban óvatosabb a megfogalmazás *Boszorkánysagert valo gyanuirt* (ennek jelzete: JNSzmL, IV., Jász-Kun kerületek L., A., 1., Büntetőperes iratok 1734. 1. füzet, 1. köt., 2.).

Nem példátlanok azonban a „nyilvánvaló”-nak nevezhető újraértékelések sem. Ebben az esetben a tényleges beszámolók helyett szerepelnek olyan értékelő megjegyzések, amelyek csekély valószínűséggel hangozhattak el a tanútól ebben a formában:

- (13) a. 1716: *semmj realitást* nem vall (Bosz. 61.)
 b. 1730: *Hallomást* beszill (Bosz. 266.)

A fenti részletek esetében – korábbi szövegvariánsok, piszkozatok híján – természetesen nem derül ki, mi hangozhatott el, ezáltal mi készítette a hatóságot a látott megoldásra. A 16. századi kihallgatásokban több jelzésszerű megjegyzés vonatkozik arra, hogy a tanúk „hallomást” tudnak, azaz közvetettek az információik, ezeknek a részletezése a szövegközlések alapján el is marad. A későbbiekben azonban a hallásra vonatkozó megjegyzések is jelentősebb előfordulással bírnak, számszerűen legalábbis. A TMK alapján kifejezetten a 17–18. századi boszorkányperek anyagára keresve 3212 találatot ad a *hall* szótó, míg a *lát* 1704-et. A különbség összefügghet azzal is – amint már arról szó volt –, hogy a tanúk nem tettenérésről (látott tapasztalatról) számolnak be, ugyanakkor a közösségben elterjedt vélekedésekre gyakran utalnak – értelemszerűen hallott információként. Ez utóbbi akkor is megjelenhet, ha az adott tanú semmi terhelőt nem tud mondani a vádlottra: 1733: *Hallom, hogy boszorkánynak mondgyák, de hozzám soha nem jött* (KBosz. 83.). Az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozások rámutatnak arra, hogy a szövegtípusban az evidencialitás nemcsak az információ forrása (tapasztalat és értékelése), és/vagy az események valószínűsége mentén értelmezhető. További réteggként megjelenik a beszámolók értékelése, minősítése a vádlott bűnössége vagy ártatlansága melletti bizonyítékként is.

A hatósági értékelés és újraértékelés vizsgálatokor éppen ezért fontos a kontextus ismerete a jelenségek megítélésükor. A kontextusba beleértendő a különféle tanúkihallgatások összehasonlítása, mivel mind a beszámolók tartalma, mind a jegyzőkönyvezés igen változatosan valósult meg a korszakban, így a következtetések óvatosságot igényelnek. Számos beszámoló indul ugyanis azzal, hogy a tanú semmi egyebet, gyanúsat, boszorkányságra utalót nem tud, nem látott, *hanem* – ezt a *hanem*-et pedig olyan részletes történetmondás követi, amely gyakran mégis rontáselbeszélésként azonosítható, például:

- (14) a. 1737: Az Fatens Csapo Martonnéhoz semmit sem tud sem latott *hanem* egy alkalmatossággal ezen fatenst megh fenegetvén Csapo Martonne, és az utan maid hat Esztendeig *kinlodot*, es minden *gyanusága* Csapo Martonnera volt ugy az feleséginekis az keze oszve dagadván, es megh sebesedet, kit is az Hoher gyogyitott megh *az irant* is Csapo Martonnera volt *Gyanuságok* (Bosz. 154.)
 b. ?1732: Hogy eő az nevezet Szekér Kata és Örse felől semmi babonaságot sem tud, *hanem* ez előtt hat esztendővel, az Fatens ollyas *nyavalyában esett*, hogy az elmije sem volt helin [...] (Bosz. 272.)

Ezt a fajta reflexiót, történetmondásbeli sémát az eredmény (a jegyzőkönyvek) alapján a hatóság tendenciaszerűen jóváhagyta azzal együtt is, hogy a megfogalmazás más beszámolók megoldásaival, diskurzusmintáival összevetve nyitottabb értelmezést tesz lehetővé a későbbi befogadó számára abban a tekintetben, hogy az elhangzottak igazolják-e a boszorkánypéldát.

4. „Valóságos boszorkány legyen”: elemzés

Az alábbiakban az evidencialitással kapcsolatos kifejezések mintázatának és variációjának feltárása következik, részben eltávolodva a szókincs alapon közvetettedben megragadható vonatkozásoktól a diskurzusstratégiák, mintázatok felé. Érdekes hangsúlyozni, hogy mind a vádlott ártatlansága mellett érvelés, mind a bűnösség bizonyítására vonatkozó beszámolók változatosan valósulnak meg. Többek között a tágan értelmezett evidencialitás mentén is különböznek. Előjáróban elmondható, hogy az egyes stratégiák, megoldások értelmezése kontextusfüggő. Azok a tanúk, akik a bizonyítás szempontjából semlegesek, sem a vádlott bűnössége, sem ártatlansága mellett nem szólnak, egyaránt érvelhetnek azzal, hogy nem tudnak semmi bizonyosat, mint ahogyan a vádlott mellett vallók egy része is (más részük kifejtettebb: *jónál egyebet nem tud, gonoszságot nem tapasztalt*). Az információ hiánya mindenesetre ugyancsak beszédes lehet, hatással lehet az ügy kimenetelére.

Vizsgálatot kívánt tehát egyrészt az, hogy a tapasztalat feldolgozása vagy kiértékelése kerül inkább a figyelem előterébe, másrészt az, hogy a tapasztalat, a meggyőződés közvetlennek vagy épp közvetettnek tekinthető, harmadrészt pedig az, hogy ennek kifejezése mennyire közvetlen vagy közvetett a befogadó számára. További rétege a kérdésnek és az evidenciának a szövegtípusban az egyes megnyilatkozások lehetséges szerepe a bizonyításban. Ezen belül kiemelendők a boszorkányvádval kapcsolatos kifejezések mintázatai, valamint az eljárás kontextusából adódóan a megvádolt személyhez, azaz a feltételezett boszorkányhoz kapcsolódó diskurzusstratégiák (ahol ennek feldolgozására lehetőség nyílik).

A szövegközpontú elemzéshez saját módszert, leírást kellett kialakítani: az egyes diskurzusstratégiák összevetésének eredményét mutatom be, nyitott, bővíthető skálaként megragadva a bizonyítás és a meggyőződés lehetséges megoldásait a korpuszos keresések mellett részletesebb szövegelemzések alapján. Fontos azonban, hogy ez a skála egy leírási lehetőségként jelenik meg. Közvetlenebb visszajelzések híján (erről még l. 4.2.), valójában csak a két végpont – a teljes bizonytalanság, ahol még a szándék- és cselekvéstulajdonítás is háttérbe kerül, valamint a teljes meggyőződés kifejezése – köré szervezve mutatom be a lehetőségeket. Ezzel azonban nem feltételezem azt, hogy egyik vagy másik diskurzusstratégiának a többihez képest alapvetően nagyobb hatása lehetett az eljárás kimenetelére; egy-egy beszámoló vagy annak részlete nem képviselheti a teljes tanúkíhallgatást.

4.1. Bizonyíték és bizonytalanság – diskurzusstratégiák elemzése

Az evidencia szemantikai kategóriáit tekintve egyrészt az érzékelésből származó tapasztalatról lesz szó – inkább háttérként, míg a következtetés, feltételezés és a lehetségesség előtérbe kerül. A továbbiakban azt mutatom be, hogy a gyanú közvetlensége és annak megfogalmazása sem magától értetődő az egyes szövegekben. Az egyik jellegzetes szélsőség a tapasztalat korlátaival összefüggésben az egyelőre „tartalmi” jellegűnek nevezhető bizonytalanság:

- nincs explicitté téve, hogy rontásnak tartható-e a kéresem, de legalábbis el van bizonytalanítva a szándék- és cselekvéstulajdonítás;
- az elkövető nincs azonosítva, vagy legalább részben el van bizonytalanítva;

- a tanú hangsúlyozottan nem teljesen köteleződik el az esemény, helyzet vagy körülmény lehetségsége mellett, és/vagy nem vállal felelősségét állításaival kapcsolatban.

A megfogalmazást tekintve szintén beszélhetünk közvetett, implicit jellegről, ez azonban tágabb kontextust igényel (l. lentebb).

Az egyes kategóriák között problematikus lenne egyfajta „közvettségi” sorrendet felállítani. Ezzel együtt a talán legkevésbé markáns bizonyítékként értékelhető megoldás arra vonatkozik, amikor a tanú annak a valószínűségéről sincs meggyőződve, hogy rontásként azonosítható-e az adott káreset, legalábbis elbizonytalanítja az erre irányuló állítást, fenntartja, hogy a másik lehetőség is érvényesülhet:

- (15) a. 1724: Szabo Istóknét kérdezte tülle ha nyughatike *nem embertül* van; de ha nem nyughatik betegsége csak embertül vagyon (Bosz. 13.)
 b. 1730: hogy Simegh taian volna ol [= 'oly'] néző, az ki megh tudgya, *ha Embertül, vagj Istentül* vané? (Bosz. 217.)

Az idézett részletekben megmutatkozó episztemikus bizonytalanság a boszorkánysággal kapcsolatos közösségi hiedelmekkel magyarázható. A korszak embere a váratlanul, hirtelen bekövetkező károk, betegségek kapcsán inkább elkövetőt keresett, semmint természetes magyarázatot (részletesen l. Pócs 1983; Klaniczay 1986; Sz. Kristóf 2014). Ennek részeként a sikertelen gyógyítást rontásként értelmezheték, vagy épp a sikerrel gyógyító személyt azzal vádolhatták, hogy korábban ő okozta a betegséget. A tanúvallomásokban többször is előfordulnak olyan szentenciaszerű megjegyzések, melyek szerint csak az tudja meggyógyítani a károsultat, aki elkövette a rontást. További motiváció mutatkozik meg olyankor, amikor több gyógyító van a közösségben, s a köztük levő versengés, viszály része a hasonló gyanúkelés (részletesen l. Klaniczay 2011; 2014). A „rontás” emberi cselekvésként értelmezésének egyik, ám nem egyetlen aspektusa a közösségi konfliktuskezelés „a konfliktus megoldása azzal, hogy annak résztvevőit eltávolítják” (Petykó 2015: 148).

Érdemes kiemelni a másik fontos szempontot: a feltételezett boszorkánytól gyakran kérik, követelik a kár helyrehozását, a betegség „megeresztését”. Ez akár az eljárás megindításánál évekkel korábbról is felidézik a tanúk. Az a tapasztalat, hogy évekig is fennállhatott egy ilyen ambivalens helyzet és viszony, közvetetten jelzi a népi gyógyításra való igényt a faluközösségekben. Az a mód, ahogyan a közösség tagjai nyomást gyakoroltak a meggyanúsított személyre tipikusan gyógyítást követelve, arra a hiedelemre is utal, hogy a kárvallottaknak ideiglenesen (a boszorkányon keresztül) egyfajta hatalmuk lehet, például a rejtélyesnek tartott betegségek lezajlása felett.

Ezek a szemléletek, hiedelmek a nyelvhasználatban is reprezentálódtak: a korszakra jellemző, magukból a tanúvallomásokból hozzáférhető népi betegségmegnevezések alapján a „rontás” irányítható volt (ideiglenesen vagy végleg visszafordítható), ugyanakkor nem mindig az lett beteg, akinek „szánták”, ilyenkor enyhébb lefolyású is lehetett a betegség (a metaforikus-metonimikus szóhasználat elemzéséről l. Varga 2015). Amint a (15b) részletben is látható, nemritkán a „néző”-nek nevezett személyek azonosították a károk okozóit, jellemzően ahhoz kapcsolva

a cselekvést, aki korábban a kárvallottal konfliktusba, szóváltásba került. Egyes esetekben ezzel együtt is felmerül a természetesebb magyarázat keresése, az ezzel járó bizonytalanság pedig teret kap a szövegekben is. Néha explicit módon is azonosítják az adott – ezáltal kevésbé rejtélyes – betegséget:

- (16) a. 1744: de az Rab felelt, hogy az *nem Rontás, hanem Patecs, vagy Sz. Antal tüze*, de megh jobbul 3 Nap mulván (Bosz. 194.)
 b. 1735: egyebeknek is megh vallotta, hogy *nem ördögi mesterséggel* rontatot megh egessege, hanem *hcticaban vagon* egészen (Bosz. 412.)

Az elkövető személyének azonosítása ugyancsak bizonytalanná válhat az egyes beszámolóokban. Ez a szempont részben átfedés az előző kategóriával, hiszen időnként olyankor is kifejezik a tanúk, hogy konkrét személyt gyanúsítanak okozóként, ha egyúttal azt is többé-kevésbé elbizonytalanítják, hogy tényleg rontásként értelmezik-e a történeteket:

- (17) a. 1746: fenyegetéssit [ti. a feltételezett boszorkánynak] mind előb mondá, gyermekin tapasztalta de mind azon által tellyesseggel *eő volt é oka* vagy az *Ur Istentül vólt* nem tudhattya (Bosz. 115.)
 b. 1750: *Istentül volte, vagy Linka Mariatúl* bizonyossan nem tudgya. De annak előtte semmi baja nem volt, csak ippen az hal evés után, mindjárt kezdet baja lenni (Bosz. 95.)

Más forrásokban viszont arra is van példa, hogy a tanú, bár rontásról beszél (többé-kevésbé tényszerűen), az elkövető személyt mégsem a vádlottal azonosítja – a nem azonosítás maga ugyanakkor explicite ki van fejtve:

- (18) a. 1721: látta Molnár Péter lábát, hogy megmosta Balog Éva [= a vádlott], és a' lábából kifolyt a' rútság, de *ki rontotta meg*, nem tudja (MBF. 39.)
 b. 1714: hallotta Zemett Istvántól, hogy az ő feleségét a szomszéd vesztette meg. Nagy Pálné szomszéd ugyan, *de nem tudgya* mellyik szomszédra értettek (Bosz. 209.)

Több esetben is előfordul, hogy a tanú meggyőződését ugyan kifejezi azzal kapcsolatban, hogy rontásra gyanakszik, de mégsem vállal az állításáért teljes felelősséget:

- (19) a. 1584: *nem tudom valóba mondani*, de telljességgel reá gyanakodom (KBosz. 22.)
 b. 1716: melly Aszszony Jóczik Mihallyal ugjan akkor ment is az Joczik Mihály házához, de valosaggal hogj Joczikné lett légjen azon Aszszony *nem meri tellyes bizonynal mondanj* (Bosz. 61.)
 c. 1739: bizonyossan nem tudgya Deutrumban emlitet szemilyek voltanaké azok, a kikre a fatens vallotta, hanem *csak gyanakodas kippen gondolya*, hogy azok voltának (Bosz. 87.)
 d. 1751: ki miat Gáspár Ilonára gyanakodot, de *bizonyossan nem tudgya* ha attul esset e nyavalyája vagy sem (Bosz. 436.)

A fentiekben látott bizonytalanság a tapasztalati alapokra is vonatkozhat, szintén a hiedelmekből adódóan. Olykor a gyanúsítottat, a feltételezett boszorkányt megnevezik ugyan, méghozzá általában többé-kevésbé szemtanúsági alapon, mégsem teljesen köteleződnek el a tanúk állításaiak érvényessége mellett:

- (20) a. 1723: akkor estve mindgjárt megh nyomtak *Kenézné képiben* mind az egész ház nép fenn létében (Bosz. 37.)
 b. 1734: Vallya: Hogy gyermek ágyban fekvő Feleségét erőssen feje öszve rontásával *Executios Német képiben* járt Társával igen meg kinozta, kinek panaszsa után midőn a Napam (ugy mond) pirongatta volna Gálnét felelt hogy más is *meg tselekedhetette ezt az ő képiben* (Bosz. 346.)

Az ilyen és ehhez hasonló beszámolók szintén a boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek alapján értelmezhetők. A rendkívüli képességek közé tartozott az alakváltás is – más személyek, de akár állatok képében történő megjelenés –, ezzel is bővítve a meggyanúsítható személyek körét. Nem példátlan ugyanis, hogy egyes kárvallottak, bár a megfogalmazásban fenntartják a bizonytalanságukat, felidézett viselkedésükkel, cselekvéseikkel nagyobb meggyőződést tanúsítanak. Az alábbi esetben például eljárás indításával is fenyegetik a nem megbízhatóan azonosított károkozót (vagy okozókat):

- (21) 1750: meg jelent egy nagy *roppant Sereg* előtte emberi ábrázatban, körül vették a fatenst [...] *Nagy Laskainé képiben* sokat kénozzák, [...] A fatens Gyermeke ágyban lévén a *Nagy Laskainé képiben* hozzája mentek Etszaka [...] A Fatenst a *maga két Fiának a képiben* felette igen kénozták úgy anyyira, hogy majd meg ölték. El ment annak utánna Nagy Laskainéhez, és hita a Város házahoz, mondván, hogy mért kénozzák eőtet anyyira (Bosz. 95.)

A probléma átvezet egy további szemponthoz, ahhoz, hogy a megfogalmazás, a konstruálás követi-e a megnyilatkozó (határozottabb) meggyőződését, vagy közvetett módon jeleníti meg azt:

- (22) 1706: Ezen fatenstül szalonat kert *ezen vastagh Aszszony* [= a vádlott] akkor nekie nem adott [= a tanú], Az mikor az Ura mellett fekűt volna Etszaka az ágyon fel kaptak, az haz földéhez negykezláb hajítottak, ugy más Etszakais; harmad nap reggel csak *be ugrik* reggel az ajton s *mondgya* no régen kérek szalonat tölled, nem attál (Bosz. 56.)

A fenti részletben Petykó (2015: 155) szerint a tanú nem teszi nyelvileg kifejtetté, hogy szerinte a vádlott követte el a cselekvést. Ez a megfigyelés azonban leegyszerűsíti a konkrét esetet. Noha a történés látszólag valóban nincs explicit módon a vádlotthoz mint okozóhoz, cselekvőhöz kapcsolva, a folytatás alapján mégis vádként, cselekvéstulajdonításként kontextualizálható, a vádlott pedig a rontások elkövetőjeként.

Valóban sematikusnak vannak jelölve az alanyok, zéró + inflexió vonatkozik a részvevőkre, a tanúra is; ez azonban nemcsak a károkozás leírásakor van így (*felkapták, hajították*), hanem azt követően is. Az alany ugyanakkor a *beugrik* és a *mondja* esetében is a vádlott, ez az idézet tartalmából is kiderül. Így explicit újraemlítés nélkül sem sérül a kohézió, folytonos a szöveg, nem feltételezhető, hogy

egy további implicit résztvevő kerül a jelenetbe. Mégis nyilvánvaló tehát, hogy a tanú a korábban jelzett többes számú alanyok egyikének a vádlottat tartja – nincs szöveges bizonyíték arra, hogy a tanú szerint a vádlott nem egyike a feltételezett elkövetőknek.

A többes szám természetesen magyarázatot igényel, bár a szinkrón hétköznapi nyelvhasználatban egy cselekvőre is lehetőségünk van ilyen módon utalni, ha azt akarjuk jelezni, hogy közelebről nem tudjuk, vagy nem akarjuk meghatározni a cselekvő személyét (vagy hogy nem voltunk szemtanúi az eseménynek, vö. *korábban jártak itt ~ korábban valaki járt itt*). Ha mégis több elkövetőt implikál a többes szám, azzal ugyanúgy jelzi a tanú pillanatnyi bizonytalanságát, ahogy a *képében* szerkezettel kifejezett szövegrészletek esetében is, egyúttal ahhoz a hiedelemhez is kapcsolódva, hogy egyszerre több boszorkány is elkövetheti a „rontást”, valamint közelebről meg nem határozott „seregek” megjelenhetnek a későbbi kárvallott előtt (21). Összességében tehát a résztvevők grammatikailag implicit jelölése ellenére a (22)-ben a cselekvések tényszerű megfogalmazása miatt határozottabb elköteleződés, meggyőződés mutatkozik, mint a fentebbi példák esetében.

A 16–18. századi tanúvallomások alapvetően nem egyformán explicitek és reflexívek a történet szereplőinek azonosítása szempontjából, így nem kérhető számon rajtuk a napjaink jegyzőkönyvezésére jellemző szabályozott és egységes kifejtés (l. Varga 2018a). Nemritkán éppen a vádlott szerepel implicit formában a jegyzőkönyvben, egyszerűen a szituációs és tematikus közös ismeretekre, kontextusra hagyatkozva. Ez olykor több harmadik személyű említés esetén implicit alanyváltásokhoz, így pillanatnyi fennakadásokhoz is vezet az értelmezésben (Varga 2014). A látszólagos kifejtetlenség ugyanakkor a beszámoló előrehaladtával módosulhat:

- (23) 1721: a' fatens tinójának a' nyakát, a tehenének a' tölgyét *öszvetörték*, a fatensnek a vadászatban a' szeme fénye *elveszett gyanúsága Balog Évára vagyon* ma is (MBF. 39.)

A többes számú *összetörték*, és a cselekvőt direkt módon nem is feltételező *elveszett* szintén a nyelvi kifejtetlenség felé mutat – a folytatásban azonban megneveződik a vélt elkövető, ha a lehetőségesség mellett nem is köteleződik el teljesen a tanú, meggyőződését mindenestre jelzi.

Egy további példa mutatja a dinamikus kategorizáció szükségességét:

- (24) 1724: *Kósné kipiben oda mentek* réá s ott *gyomrozták* a fátensnt mely *cselekedetiért* a fátens kezét fejire tivén hittel is réá mond ennek utána is *hogy Kósné Boszorkány s ő gyomrozta* étszakának idején (Bosz. 13.)

E rövid részletben megfigyelhető, hogy a „kezdeti” episztemikus bizonytalanságot (*képében, odamentek, gyomrozták*) egy sematikus kifejtett cselekvéstulajdonítás követi (*cselekedetiért*), majd megjelenik a direkt boszorkányvád (*Kósné boszorkány*), és az elkövető azonosítása explicit módon – és a következtetés szempontjából teljes meggyőződéssel, tényszerűen – kifejtve (*ő gyomrozta*). E beszámoló jól mutatja, hogyan változik a tapasztalatok kiértékelése akár néhány tagmondaton belül is. Ez összefügg a nézőpontok összjátékával is: először annyi és olyan információ jelenik meg, ami a káreset szituációjába visszavetítve érzékelhető

volt, majd egyre inkább előtérbe kerül az a kiindulópont, ahonnan nézve a tanú már feldolgozta az eseményt, és a tanúskodás szituációjában felidézi azt. Az idézett megnyilatkozásban megfigyelhető kifejtettség azonban nem elvárás a szöveg-típusban.

A grammatikailag implicit megfogalmazású beszámoló Petykó (2015: 157–158) szerint a hatóság által és az ő nézőpontjukon keresztül utólag értelmeződik át az időbeli és oksági viszonyok közötti metaforikus kapcsolaton keresztül. Az időbeli egymásra következésen keresztül oksági viszonyok konstruálása és megértése igen általános jelenség egészen a morfémák szintjéig. Joggal feltételezhető tehát, hogy nem pusztán és minden egyéb motiváció nélkül, a hatóság mentális konstrukciójaként kell értelmeznünk a tanúvallomások ilyen megfogalmazásait.

A tanúvallomások egy részében kifejezetten hangsúlyos az események epizódokra bontása és az időviszonyok többszörös jelölése, de ezek nélkül, egyszerűen az események egymáshoz kapcsolásával is létrejön a kérdéses viszony kifejezése. Ez azonban nem igényel hatósági nézőpontot:

- (25) 1696: Dócziné elment hozzájuk, szalonnát kért, nem adtak, az asszonyon, Deák István feleségén mindjárt *nyavalya esett*, Deák István az ablakára ment [= Dóczinének], be is lövöldözött es mondotta, hogy ha 200 Taller meg bánnya is, eo meg öleti ha az Aszszonyt meg nem gyógygytyta (Bosz. 188.)

Az idézett részletben csupán a *mindjárt* jelöli valamelyest az időbeli egymásra következés nyomatékosságát, azonban a Deák Istvánhoz kapcsolt cselekvések (lövöldözés, fenyegetés, gyógyítás követelése) mutatják, hogy a közösség tagjai oksági kapcsolatot feltételeztek a nem adás és a megbetegedés között, Dóczinét pedig elkövetőként azonosítják, még ha az esemény történésként is van megkonstruálva: *nyavalya esett*. A kifejezés mód tehát nemritkán közvettebb, mintha a tanúk kevésbé vállalnák a felelőségek meggyőződésükkel kapcsolatban – ezek azonban magát a meggyőződés, feltételezés, gyanú tartalmát kevésbé érintik, kimutatható belőlük a cselekvéstulajdonítás és az elkövető azonosítása is a tanúk részéről.

A következő részletben explicit a megnyilatkozó vélekedése, noha kissé késleltetve jelenik meg, ráadásul magából az eseményleírásból a cselekvéstulajdonítás nem következik egyértelműen, a szóhasználat (*rá fáj a szíve*) pedig érzékletessége ellenére többértelmű, így csak közvetetten jelzi a gyanúsítást:

- (26) 1734: harmadnap múlva osztán écaka nagy *nyavalyába esett* a Fatens és circiter egy hólnapig keserves kinokat, dagadásokat *szenyvedet*, és mind éltigh *reá faj a Szíve*, hogy Deme Durko vólt az oka nyavalyánának(!), s míg él *faj* is *reá*, mert soha sem lészen ép, ha nem nyomorik (Bosz. 84.)

A tanúvallomásokban felidézett diskurzusok is rámutatnak arra, hogy a kárvallottak, későbbi tanúk közlik a tapasztalataik kiértékelését, következtetésüket a feltételezett boszorkánnyal. A tanúk meggyőződése az alábbi részletekben nyilvánvaló – természetesen van megfogalmazva, jöllehet egyfajta körülírással, az elsőként idézett két részletben nem explicit rontásként vagy károkozásként megnevezve (*dolgod, szeled* – ez utóbbi a szövegkörnyezet hatására direkterben értelmezhetővé válik), a következőben tárgyyszerűen, a cselekvésjelleg háttérbe kerülésével (*megvesztés*):

- (27) a. 1709: a teszta csak szellyel ment a talbul, semmi se maradat benne erre mond a fatens a *te dolgod* ez (Bosz. 58.)
 b. 1716: újjobban mondotta másszor is Jótzikné Farkas Pannának bizony bé jarok szél ütött vén kutya. kinek is beszédére azt mondotta Farkas Panna: A *te szeled* ütött meg. (Bosz. 61.)
 c. 1721: szemiben monta nekie Jobbagy Örsinek, hogy ez a meg vesztis a *te dogod* Örse ugy mond, ereszd meg, mert bizony tüzet rakatok alad (Bosz. 114.)

A (27)-es példák ugyanakkor átvezetnek a másik szélsőséghez, a kifejezőmódjában is közvetlen, direkt vádakhoz. Láthatóan e téren is többféle diskurzustratégia figyelhető meg:

- explicit cselekvéstulajdonítás (vagy gyanú) következtetésként, feltételezésként
- tényszerűen megfogalmazott cselekvéstulajdonítás v. boszorkányvád
- boszorkányvád metaforikus–metonimikus kifejezésekkel: körülírás v. nyomatékosítás

A kárvallottak, tanúk meggyőződése tehát direkt reflexióként is megmutatkozhat. Ez a diskurzustratégia kifejezetten nem olyan értelemben jelöl evidencialitást, hogy az információ forrása bármilyen formában is jelen van, hanem abban a tekintetben, hogy a megnyilatkozó mennyire köteleződik el az adott esemény, helyzet lehetőségessége mellett. Nem példátlan ugyanis, hogy tényszerű állításként értékelve jelenik meg a tanúk beszámolójában a gyanú, jóllehet valójában feltételezésről, vélekedésről van szó (ilyenek az első példákban látott *nyilván a ti dolgotok, nyilván tudja* típusú megoldások is):

- (28) 1742: es az után ezen okbul a fátens firjre, egy ket nap mulva, mint hogy az el dugot korso bort tülö el vetette, oly nagy hidegh lölist es feifáját *bocsatot*, hogy egiz esztendeigh nyukta nem volt (Bosz. 283.)
- (29) a. 1730: arra mondja Gersenyi Janos hogy *te ettél meg* Eördög adta, ha gyogyics meg mert meg égettetek (Bosz. 313.)
 b. 1730: szemtül szemében meg mondotta a gyermek, hogy *te rontottal meg* engemet, *te ettél meg* (Bosz. 80.)

Ahogy a gyanúsítás témakörében nem volt jellemző a bizonytalanság kifejezése a *tűnik* és a *látszik*, úgy nem jellemzőek az eddigi anyagban a modális jellegű megoldások a boszorkányváddal kapcsolatban, mint a *kell* vagy a *lehet*. Legfeljebb hatósági kérdésekben fordul elő ilyesmi: 1750: *Hihető Boszorkány s ollyan szóban forgó Aszszony lehetett az?* (Bosz. 95.). A kérdés sugalmazó jellege ellenére a *lehetett* mellett a *hihető* is bizonytalanságot jelez. Általánosabb azonban, hogy a boszorkányvád tényszerűen fogalmazódik meg, 'volt ~ van' jelentésben. A felidézett diskurzusokban is van erre példa:

- (30) a. 1709: kiáltott utána a fatens: Aha, lustos kurva, *boszorkány vagy* (Bosz. 57.)
 b. 1709: te is olyan *boszorkány vagy* (Bosz. 58.)

Nagyobb jelentősége lehetett annak, ha a boszorkányság vádja a felidézett diskurzusban fordul elő – ilyenkor arra is kitérnek (a jegyzőkönyv pedig megőrzi), hogy a

későbbi vádlott cáfolja-e azt. A közösségben bevett szemlélet ugyanis az volt, hogy ha gyanús személy nem „keresi rá” a rágalmazót, az egyfajta beismerésnek minősül, s erre ki is térnek a tanúvallomásokban (Varga 2018b). Ezzel együtt a boszorkányvádra nem minden esetben reflektálnak – vagy ha mégis, akkor sem egyforma részletességgel és közvetlenséggel:

- (31) 1709: Hej ven *Ördög attat* mely sokat kertem mig egjüt vele laktam hogj ne ellyen abban a vetekben, Isten engem ugj segillyen Ha Isten azt adna érnem hogj meg fognak *magam vinnek rea egj szeke*r fat mint Annymag egetesere (Bosz. 57.)

A (31)-ben látható megfogalmazás mai szemmel talán indirektnek hat, azonban jelölhetett teljes elköteleződést, meggyőződést. A korszakban és a közösségben az *ördög adta* a boszorkányvádnak felel meg, mivel a rontásra vonatkozó hatalom forrásán keresztül metonimikusan van kifejezve. Az égetés felidézése pedig a népítéletre, illetve az eljárások egyik lehetséges kimenetelére utal – ezen keresztül szintén vádként értelmezhető. A hasonló körülményes megoldások abban a tekintetben is változatosak, hogy a megnyilatkozó meggyőződését mutatják inkább (és káromlasként is megfeleltethetők): *adta-teremtette, eb ágyából esett* stb., vagy a feltételezett boszorkány képességén keresztül írják le a vádlottal kapcsolatos következtetéseket: *tudós, tudományos, mesterséges* stb. (l. még Varga–Gugán 2017).

A kárvalottak meggyőződését és a lehetőségesség melletti elköteleződést a boszorkányvádroz kapcsolódó nyomatékosító elemek, markerek is jelzik, legtipikusabban a *nyilvánvaló boszorkány* szerkezet, valamint az olyan kulturálisan kötött, metaforikus–metonimikus markerek, mint a *tiszta* és a *sült* (vagy épp a *tiszta sült*):

- (32) a. 1734: az Tiszta nem jó Aszszony, *tiszta Boszorkány* (Bosz. 143.)
 b. 1709: meg erdemlene a tüzet mert *sült boszorkany* (Bosz. 57.)
 c. 1739: hogj szemben mondotta Vas Mihalynek te *tiszta sült Boszorkány* vagy kinel nagyobb nem lehet (Bosz. 321.)
 d. 1727: kész az fejére eskünni hogj ezt Rez Benkőne cselekedte vélle, nem mas, es hogj *nyilván valo sült boszorkánj* (Bosz. 309.)

A szótári feldolgozást tekintve sem a TESz., sem az SzT. nem idézi a *sült* kapcsán *boszorkány*-nyal való együttállást, így a szerkezet magyarázatra szorul. A *sült* több jelentése is számításba vehető, főként az 'igazi, valódi' jelentés (leginkább a *sült bolond* szerkezetben napjainkig is), valamint a 'felszínre jut, kiderül, következik, sikeresen megvalósul'. A 'sikeresen megvalósul' (vagyis 'elkészül') jelentés valamiféle folyamatra és annak lezárulására utalna, viszont a boszorkánysággal kapcsolatban ez a szempont ritkán kerül előtérbe, a *sült boszorkány* kontextusában pedig eddig nem volt rá példa. Eszerint a *sült* végeredményben a *nyilvánvaló* szinonimája – az érzékszervi tapasztalás vagy következtetés helyett az értékelést, a beszélői meggyőződést előtérbe helyezve.

Ahogy a szövegrészletek mutatták, a tanúk és beszámolóik kevésbé kezelhetők egységesen abban a tekintetben, hogy mennyire köteleződnek el a cselekvéstulajdonítás és/vagy a boszorkányvád mellett, ahogy abban sem, hogy ezt mennyire nyomatékos módon fejezik ki. A kiadások nem utalnak arra, hogy az idézett diskurzusztratégiákat ne hagyta volna jóvá a hatóság, a bizonytalan reflexiók tehát

éppúgy adekvátak, mint az objektív bizonyíték nélküli meggyőződés, a tudásként megfogalmazott feltételezés. Az eljárás jogi kontextusa szempontjából azonban érdemes figyelembe venni, hogy az esetek egy részében a vádlottak megnyilvánulásai is hozzáférhetők és értelmezhetők a tanúvallomások fényében.

4.2. A vádlott szava és a bizonyítás

Az egyes ügyekhez tartozó, akár ideiglenes ítéletek (amennyiben eljutott az eljárás eddig a szakaszig) kitérnek arra, hogy újraértékelést adjanak a tanúvallomásokról: megbízhatóak, világosak-e. Mint arról már volt szó, e kérdésben szintén változatos tapasztalatok gyűjthetők az egyes forrásokból (l. 3.4.). Az egyik 16. századi kihallgatás meggyőző jellegét – szövegszinten legalábbis – az adja, hogy magától a vádlottól idézik fel a következőket:

- (33) 1584: *szájából hallotta* sokszor „Az én anyám boszorkány volt” [...] őneki hatta az boszorkánságot [...] Amit tud az boszorkánságba mind őtölle tanulta (KBosz. 19.)

A vádlott beismerő szava – még ha mások idézik is fel –, döntő jelentőségűvé válhatott:

- (34) a. 1584: Miérthogy az eggik valló azt mongya hūti után, hogy sokszor hallotta ezt Zabo Katótól, hogy őreá az annyáról maratt volna halála után az boszorkánság, és attól az boszorkánságot megtanolta, mely vallása tantum facit, hogy *boszorkánnak mongya magát* [...] teccik a törvénnel, hogy elsőben megkénoztassék ez Zabo Kató, és annakutánna halált szenveggyen (KBosz. 19.)
- b. 1584: Miérthogy az bizonságok igen nilvánvalók, sőt az ő *maga nyelve vallása* is bünteti, [...] amint ez Lakatosné maga felől vallotta, és bizonyossá tőtte magát hogy tudományos volna (KBosz. 23.)

Több példa is van ugyanakkor arra, hogy részben a tanúvallomásoktól függetlenül a vádlott beszámolójához kötik annak további sorsát (hasonlóképpen az Úriszék boszorkánypere ügyeihez, jóllehet ekkor a tényleges tanúvallomásokat nem közlik – l. a 95., 195., 231., 238., 240., 372. számú szövegek). Jellemző, hogy ha a vádlott tagadja a bűnösségét, és/vagy többen a közösségből esküt tesznek az ártatlansága mellett (főként a 16–17. századi ügyek esetében), azzal a feltételezett boszorkány „expurgálja magát”, azaz tisztázza magát a vádak alól:

- (35) 1630: teccik az törvénnel, hogy az l. [= vádlott] in sola persona *mencsje magát hitivel*, hogy gonosz végre nem szedett semmi füvet [...] ha penig most akarja is letenni hūtit, szabad lészen (KBosz. 40.)

Az sem példátlan ugyanakkor, hogy a hatóság meggyőzőnek találta ugyan a tanúvallomásokat az elkövetett cselekedetekre és ezen keresztül a boszorkánság vádjára nézvést, mégis azon múlik az ítélet, hogy a vádlott elismeri-e bűnösségét:

- (36) 1747: igenis bu bajos Eördöggel közös, Felebaráttját ronto Istentelen Boszorkany Aszonnak lenni *nyilvánvalóvá lett*, hóhér torturára [= kínvallatás] adassék, ha bevallja boszorkányságát feje ütessék le, testét égessék el, *ha*

tagadja, üttessék meg hogy ennek utána nem csak most ellene mondott cselekedetekhez hasonlókat ne tegyen, de még gyanúságra is alkalmatosságot ne adgyon (Bosz. 422.)

Ahogy látszik, ha a vádlott kitartóan tagadta bűnösségét a kínvallatás alatt, akkor a terhelő tanúvallomások ellenére enyhébb büntetésre (más esetekben például a faluból kiűzésre is) számíthatott. A büntetést ilyenkor a vádlott korábbi, gyanút keltő viselkedésével indokolták, valamint elrettentésként a közösség más tagjaira nézve. A konkrét esetben nem derül ki, hogy mi lett a kínvallatás eredménye. Más forrásokban azonban az ítéletbe már beépül a vádlott kihallgatásának eredménye, és az enyhébb büntetésről is értesülünk, mivel a vádlott mindent tagad, és tárgyi bizonyíték sincs ellene, pl. Bosz. 433. – utóbbi esetben viszont a tanúk beszámolója nem maradt fenn.

A vádlott szavának fontosságával kapcsolatos megfigyelések ugyancsak korlátozottan általánosíthatók, ha további szövegeket vonunk be a vizsgálatba. Itt érdemes megemlíteni, hogy máskor a közel száz megkérdezettből kevesen vallanak bármiféle gyanús cselekedetről (rontásról is alig), mégis kínzásra, majd halálra ítélik a feltételezett boszorkányokat. A jegyzőkönyvön azonban egy feltehetően korabeli reflexió világossá teszi, hogy ilyen mennyiségű és minőségű bizonyítékkal ez a büntetés indokolatlan volt: *Rosnyainé néhai Kali Balásné Leánja N. Borbála ellen anno 1740 M. Vásárhelyt celebrált fassiok eszelősségből s edgjugjűségbül gugjjs és kábult főktől, álom látásokból s boszszubol szarmasztak [...] Ezek égre kiáltó büntetések voltanak majd semmit érő fassiokra* (Bosz. 504.). A forrás alapján azonban kérdés marad, hogy mi készítette a hatóságot ennek a büntetésnek a kiszabására.

A teljes eljárás jogi kontextusa tehát alapvetően nem rekonstruálható az egyes vallomásokból, emellett felmerülhetnek olyan egyéb szempontok is a háttérben, amelyeknek megjelenése a jegyzőkönyvekből szövegszerűen nem kérhető számon. A 16. század közepén Kolozsváron zajló üldözések kapcsán kimutatható az egyik hatósági személy, Igyártó elfogultsága (pénzügyi és egyéb korabeli feljegyzések-ből, részletesen I. Pakó (2014), azt azonban e tanulmány sem tudja megerősíteni vagy cáfolni, hogy a dolgozatban idézett esetek még Igyártó hatását tükrözik-e). A pragmatikai elemzés társadalmi vetülete tehát korlátokba ütközik, nem célszerű ugyanis a nyelvi adatokból levonható következtetéseket nagyobb mértékben általánosítani, mint amennyire szövegesen igazolni tudjuk azokat.

Az sem példátlan, hogy egy kihallgatáson minden tanú meggyőződéssel érvel amellet, hogy a vádlott ártatlan, hangsúlyozva tapasztalataikat:

- (37) 1742: Söt inkab mindenkor Isten félo jámbor ember böcsülo, és veszekedést távoztato, jó szomszédaságot tarto személynek ismérte, s most is annak isméri lenni [...] sokszor az hegyen edgyüt mulattak, régtül fogvást ismervén egy mást, de soha se fenyegetését, se zugolodását, valamely roszt végre, hogy valakinek ártani kívánt volna nem hallotta, s nem is tapasztalta egy szoval a jonál egyebet nem tud rea mondani (Bosz. 408.)

A fenti esetben éppen a vádlottat megvádoló személlyel kapcsolatban derül ki a közösség tagjainak elmarasztaló véleménye:

- (38) 1742: Marton Ferencz miulta Lendvára házasodot mindenkor ollyas perlekedő ember volt, minden szomszédgyával veszekedő kivál ha egy kis bort ihatott (Bosz. 408.)

A tanúk hozzáállása tehát ebben az ügyben egyöntetű és nyilvánvaló, a tapasztalataikat és meggyőződésüket világosan és állításaik mellett elköteleződve fejezik ki. Az azonban kérdés marad, hogy mik a pontos előzmények, hogy volt-e előzetes kihallgatás és milyen eredménnyel, ahogy az is, hogy a megnevezett Marton Ferenczen kívül ki vallott még korábban a vádlott ellen. Az sem derül ki, hogy a kedvező vallomások fényében felmentették-e a vádlottat.

4.3. Kritika és módszertani szempontok

A tanúvallomásokból kialakított skálát érdemes szembesíteni egy olyan, fentebb már idézett elemzés megállapításaival, amely szinkrón pragmatikai megközelítésből vizsgálja az identitás konstruálását és bizonyítását a boszorkányperekben – a hatóság szerepének kiemelésével. E leírás egyfajta modellt hoz létre három olyan tanúkihallgatás szövegéből, ahol az eljárás kimenetele az, hogy a vádlottat halálra ítélik (a Bosz. 56., Bosz. 57. és MBF. 39. számú források alapján, l. a 4.1. példait is). A modell három fő vallomástípust különít el, amelyeket eltérő „evidenciákként” lehet azonosítani (Petykó 2015: 155–156):

- [1] a tanú nem teszi nyelvileg kifejtetté, hogy szerinte a vádlott idézte elő az egyes eseményeket, sem azt, hogy emiatt boszorkánynak tartja;
- [2] nyelvileg kifejtetté teszi, hogy szerinte vagy mások szerint a vádlott boszorkány;
- [3] a tanú szerint az egyes eseményeket a vádlott okozta, de azt nem fejt ki, hogy emiatt a vádlottat boszorkánynak tartja.

Az egyes típusokra egy példát hoz az elemzés, egy-egy kihallgatásból, tehát összesen három szövegrészletet mutat be. Eszerint a tanúk a beszámoló számos összetevőjét nem teszik explicitté, hanem a hatóság konstruálja meg belőlük utólag a bizonyítékot, és ezen keresztül a vádlott identitását (Petykó 2015: 154). Nem derül azonban ki az, hogy a három vallomástípus egyformán erős bizonyítékként értelmeződik-e a modellben, mindenesetre ezt implikálja az a tény, hogy mindhárom példa esetében egyezik az ítélet – a hatóság szerepe melletti érvelés is ez támasztja alá. Nincs megindokolva az sem, hogy miért épp a fentiek számítanak fő vallomástípusnak.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a három vallomástípus meghatározása és leírása több szempontból problematikus, ha a szövegekből indulunk ki. Többek között a 4.1-ben idézett diskurzuszstratégiák, mintázatok nagy része sem feleltethető meg a modellnek. Az első típusra nézve fentebb esett szó olyan kifejezőmódokról, amelyek látszólag közvetettebbek, ugyanakkor világos és határozott meggyőződés figyelhető meg bennük. A példákból az is kiderül, hogy a kontextusra hagyatkozás lehetősége jegyzőkönyvezési sajátosság, az viszont nem bizonyítható, hogy a hatóság ezeket utólag értelmezi át (l. (23)–(25) példák). A fentiekben is megfigyelhettük, hogy ha a tanú valóban nem kívánja nyilvánvalóvá tenni, hogy az aktuális vádlottat gyanúsítja – vagy éppen ha magát az eseményt nem kívánja egyértelműen rontásként azonosítani, akkor arra is megvan a lehetősége (l. (16)–(18) példák).

A következő kritikus pont a vallomástípusokkal kapcsolatban az, hogy szöveg-szinten nem vonható éles határ a tartalmat tekintve a káresettel való okolás (3. főtípus) és a boszorkányság vádja (2. főtípus) között olyankor, ha a cselekvés-tulajdonítás már kimutatható a szövegben. A tanúvallomás pusztá boszorkánývádat – például hallomásként – akár történetmondás nélkül is tartalmazhat (l. 3.4.).

A szövegek kontextusában kell ugyanis meghatározni azt, hogy mit is jelent, ha valaki a korabeli viszonyok között boszorkánynak számít – ahogy már jeleztem, a boszorkányság fogalma sokféle gyanús, „célozó” cselekedetet, szándékot és képességet foglalhat magában. A két idézett vallomástípus viszonya ennek megfelelően metonimikus. Ha valakinek egy bizonyos cselekvés elkövetését tulajdonítjuk, azzal eleve feltételezzük, hogy képes is a cselekvés megtételére – a boszorkányság pedig lényegét tekintve képesség és szándék bizonyos rendkívüli cselekvések megtételére. A direkt cselekvéstulajdonítás tehát – ha a tanú másképpen nem jelzi – implicit módon magában foglalja azt is, hogy a vádlottat boszorkánynak tartja a tanú. A (Petykó (2015) által is vizsgált) konkrét szövegek esetében sem éles az elkülönülés, jóllehet ezt a modellt nem tükrözi:

- (39) a. 1706: csak akkor, a tájban döglött 2 sertésük meg, *abból is ezen asszonyra gyanakodtak* (Bosz. 56.)
 b. 1706: Az sok szó meg volt *hallomas szerint* hozzája (Bosz. 56.)

Nem világos az idézett leírás alapján, hogy az ilyen és ehhez hasonló szövegrészek a tartalom szerint melyik főtípusnak feleltethetők meg, hiszen a gyanakvás, feltételezés explicit, így a cselekvéstulajdonítás is: Nem lenne legalábbis életszerű az így kifejezett meggyőződést külön kategóriaként kezelni a 3. típustól, mely szerint a tanú kifejtetté teszi, hogy szerinte a vádlott követte el a károkozást, mivel a gyanúsítás is kifejezi vélekedését. Azt ugyancsak nehéz lenne szövegesen igazolni, hogy a sertésekkel kapcsolatban csak a „rontással” vádolja ezáltal a tanú a vádlottat, azzal azonban nem, hogy képes is erre.

A *sok szó* szintén nem ad kellő támpontot ahhoz, hogy egyértelműen csak a boszorkánývádnak vagy csak a cselekvéstulajdonításnak feleltessük meg. A kérdésfeltevés maga sem feltétlenül (és nem tipikusan) arra irányul, hogy a tanú vagy más személy szerint „boszorkánynak tartja-e” a vádlottat, hanem hogy tudnak-e bármiféle olyan cselekvésről, viselkedésről, amely boszorkányságként azonosítható (névvel nevezhető), és egyúttal az a cselekvés a vádlotthoz köthető: 1706: *micsoda nevel nevezendő boszorkányságot tudhattya és ha tudgya micsoda mestersége által tudgya bizonyossan* (Bosz. 56.). A jegyzőkönyvezés is ennek megfelelően alakul.

Más esetekben, például egy 1759-es vaszari kihallgatás alkalmával szintén az egyes lehetséges káresetekre kérdez rá a hatóság, mégis szinte minden tanú kitér arra, hogy a közösségben „tudálékosnak” tartják a vádlottakat (2. típus), a személyes véleménynek (1. vagy 3. típus) azonban nagyobb jelentősége lehet, mint a (9) számú példák mutatják (kézirat, jelzete OSZK, Fol. Hung. 3320). A „hatást” gyengíti, hogy a 2. típusú vád azoknál a tanúknál is megjelenik, akik az ügy szempontjából semlegeseken vallanak, akár érdektelenségüket (így megbízhatatlanságukat is) kifejezve. Az explicit közvélemény vagy személyes minősítés megléte vagy hiánya tehát inkább formai, jegyzőkönyvezési, „retorikai” sajátosság, önmagában nincs hatása a bizonyíték értelmezésére.

Ezen a téren jellegzetes különbségek jelenhetnek meg azzal összefüggésben, hogy a vádlott bűnössége vagy ártatlansága mellett szólalnak fel a tanúk. Egyes forrásokban, például a Bosz. 411. számú szövegben két kihallgatás is zajlik, az elsőben szinte mind a 14 tanú utal a boszorkányvád közhírére, majd saját káresetekre, egyértelmű cselekvéstulajdonítással. A vádlott ártatlansága mellett szóló 19 tanú szintén utal a boszorkányvád közhírére, azonban a cselekvéstulajdonításból már jelentősen kevesebb figyelhető meg: inkább a nyelvi viselkedésről, a fenyegetésekről esik szó, nem pedig tényleges cselekvésekről. E tanúk véleménye tehát ellentmond a közösségben látszólag bevett felfogásnak.

További szempont, hogy a Bosz. 57. számú szöveget követő jegyzőkönyv kima-rad Petykó (2015) leírásából, jöllehet átfedés mutatkozik a korábbi ügygel a tanúk és a vádlottak szempontjából is: Ivocs Péterné cselekedetei ugyanis már a korábbi ügyben is szóba kerülnek. Az 58. számú szövegben ráadásul több tanú is az előző kihallgatáskor valló Demeter Sára történetmondását idézi fel – jelezve, hogy ők maguk nem tudják megerősíteni az ő vádjait: 1709: *Egjütt nőtt nevedett a fatens Kalos Palneval, de semmit jamborsagnol egjebet hozza nem tud hanem a mit ez a Sara beszelt rea* (Bosz. 58.). Az ügy kimenetele ugyanakkor a korábbiaktól eltérő, mivel épp Ivocs Péternét a deliberatum szerint kezesség mellett felmentik, így a modellre nézve tanulságos lehetett volna ezt a forrást is tekintetbe venni. Kevesebb a beszámolókból a direkt cselekvéstulajdonítás (többben Ivocs Péterné átkozódását idézik fel), ugyanakkor a gyanúsítások kevésbé egyértelmű meggyőződést mutatnak.

Petykó (2015: 152) szerint sem ellenőrizhető az, hogy az elemzése során levont következtetések valóban helytállóak-e az adott boszorkányperes eljárásra nézve, azzal indokolva, hogy az eljárás köztes szakaszainak dokumentumai nem hozzáférhetők a forrásból.

Ezzel együtt módszertanilag kifogásolhatók a következők is:

- A leírás egyetlen tanúbeszámolóból kiindulva értelmezi a teljes eljárás kimenetelét, noha ez a vizsgált szövegek ismeretében a fenti elemzéseket látva sem indokolt, mivel a beszámolók nem teljesen és nem eleve egyöntetűek.
- Az elemzés egyféle kimenetet tud kezelni: nem derül ki, hogy a fő vallomástípusokból következhet-e eltérő ítélet, ahogy az sem, hogy eltérő ítélet esetén meghatározhatók-e fő vallomástípusok.
- A szövegek a kontextusukból kiragadva értelmeződnek: nem esik szó például arról, hogy az egyik vizsgált jegyzőkönyvben többben is utalnak „tárgyi” bizonyítékra (lábnyom, MBF. 39). Egy másikban pedig azt idézi fel több tanú is, hogy korábban egy azóta elítélt személy megvádolta boszorkánysággal az aktuális vádlottat – s ő azóta gyanúsán viselkedik: *azmikor az Csathy megh egetett Aszszonyt megh fogták ezen fatens latta rettenetes toporgasat sopánkodását s jajveszekelyessét akkor mégh ugyan sem forgott kérdésben ezen Vastagh Aszszony; [...] mit felsz mit toporgasz az igaz ember ettül nem fél* (Bosz. 56.). Ezzel a gyanúsított a közösség számára mintegy igazolta a vádat. Ezeknek az információknak láthatóan legalább akkora hatása lehetett az egyes ügyek kimenetelére, mint az úgynevezett fő vádtípusoknak.
- A szerző nem veszi tekintetbe a hozzáférhető további dokumentumokat sem (elsősorban a vádbeszédeket), így közvetlen összefüggést tételez egy-egy

beszámoló mint bizonyíték és az akár időben is távolabbi értékelés, ítélet között (például az általa vizsgált MBF. 39-ben, a kihallgatások 1721 augusztus és december között zajlanak, az ítélet pedig 1722 februári keltezésű).

- A hatóság szerepe az ismert ítéleteket látva sem annyira közvetlen, mint a modell szerint: a leírásban vizsgált Bosz. 57. számú szöveg ítéletében felsorolt számos vád, cselekvés explicit módon a vádlotthoz lehorgonyozva szerepel a tanúvallomásokban, ahogy a gyanúsítás is – a kevésbé explicit beszámoló az ítéletben is elkülönítve, a bizonytalanságot érzékeltetve jelennek meg.

A fentiek miatt tehát vitatható a modell alkalmazása a boszorkányperek szövegtípusára. A módszertani problémák és a szövegből feltárt diskurzuszstratégiák alapján azt sem erősíthetjük meg, szemben Petykó (2015) leírásával, hogy a hatóság konstruálja a boszorkány „identitását” a vizsgált időszakban.

Jóllehet ha a közösség egy-két tagja gyanakodott, vagy feljelentett valakit, az is elég volt ahhoz, hogy a hatóság eljárást indítson és bizonyítékokat gyűjtsön (vö. Koncz 2007), de magát az eljárást általában a (falu)közösség tapasztalatai, hiedelmei alapján kezdeményezték. A feljelentésekből kirajzolódó „identitást” így a hatóság legfeljebb reprezentálja. Ha a szolgabíró kevés előzetes ismerettel kezdte meg a kihallgatást, akkor magukban a jegyzőkönyvekben is egy igen általános, az alapvető hiedelmekre és rontáselbeszélési sémákra épülő kép jelenik meg az aktuális boszorkány(ok)ról (fenyegetés – káreset – gyógyítás). A hatóság által reprezentált kép pedig – akár a kihallgatási kérdések alapján is – nyitott, sőt változó lehet, egyaránt szólhat a vádlott ártatlansága mellett és ellen (l. még 3.2.).

5. „Nyilvánvalóan kitetszik”? – Összegzés, nyitott kérdések

Összességében elmondható, hogy a tágan értelmezett evidencialitás igen változatosan és összetett formában figyelhető meg a boszorkányperes tanúvallomásokban. A tág értelmezésbe egyaránt beleérthető az információ forrása és annak megbízhatósága, az adott helyzet lehetőségességének értékelési folyamata és eredménye. A tanúbizonyítás szempontjából pedig további rétege a kérdésnek, hogy a vádlott mellett vagy ellen szólnak-e bizonyítékok, ahogy az is, hogy a cselekvéstulajdonítás kifejezésének módja megfeleltethető-e a tanú tapasztalatainak, viszonyulásának. Fel kellett tárni, hogy a tanúknak egyáltalán milyen tapasztalatokról volt lehetősége beszámolni, és hogyan tehették ezt meg, ahogy az is szempont volt, hogy a jegyzőkönyvezés a megnyilatkozásokat hogyan őrizte meg.

A reflexiók egy része a történeti anyagban magyarázatra szorult, igényelte a tágabb és összetett kontextus bevonását. A kifejezésmódok között megfigyelhetők olyan mintázatok a szóhasználatot vagy épp a kifejtetlennek tűnő megfogalmazásokat tekintve, amelyek erős időbeli és kulturális kötöttséget mutatnak, napjainkra visszaszorultak. A manapság bevett hedge-ek és nyomatékosítók egy része pedig (*tűnik, látszik*, valamint a modalitás esetei) az események, helyzetek jellege miatt kevésbé került előtérbe.

A vádak és a boszorkányszerep természetével összefüggésben a közvetett tapasztalatoknak, hallomásnak, következtetésnek, feltételezésnek van kitéüntetett szerepe a tanúbeszámolóknak, ezek egyaránt lehettek a közösség által megosztottak

és/vagy személyesek. A diskurzuszstratégiák igen szélsőségesek lehetnek: jelezhetnek bizonytalanságot a személyes meggyőződés ellenére, vagy épp elköteleződést és tényyszerűséget annak ellenére, hogy feltételezésen alapul az információ. A különféle viszonyulások, szemléletek változatos módon valósulhattak meg, a meggyőződést és a kifejezőmódot tekintve skaláris leírást igényeltek. A tanúbeszámolók és a vádlott-kihallgatások során nyert bizonyítékokat a hatóság (újra)értékelhette, egy részüket még a jegyzőkönyvezés során. Ebből azonban alapvetően nem következik az, hogy ne kapott volna teret a bizonytalanság, ne lett volna beszédes a hiány, vagy épp ne került volna előtérbe a tapasztalat közvetett volta, nemcsak azokban az esetekben, ahol enyhébb ítélet született.

A pragmatikai leírás jogi és társadalmi vetületét tekintve a szinkrón pragmatikai identitásképzési leírás (Petykó 2015) a vizsgált forrásra nem bizonyult adekvátnak. A vádtípusok és evidenciák éles és jegyzőkönyvezési, formai alapú elhatárolása szövegesen nem indokolható, és keveset árul el a szövegtípus olyan sajátosságairól, mint a kontextusra hagyatkozás, vagy a boszorkányság leírásában a cselekvés és az arra való képesség metonimikus természetű. A 4.1. alpontban bemutatott diskurzuszstratégiák érzékeltetik a tanúvallomásokban megjelenő lehetőségeket, skalaritást, ha csak a végpontokhoz kötődve is. Emellett szövegesen igazolhatók a megállapítások, jóllehet a leírás nagyobb fokú absztrakciót nem mutat. A megállapítások egy részénél az elemzés tekintetbe vette ugyan a tanúkihallgatás és az eljárás későbbi szakaszai közötti lehetséges kapcsolatokat, de tiszteletben tartotta azt, hogy azok közvetett módon ragadhatók meg, részben a dokumentáció jellegénél fogva. A közvetettség és a változatosság, valamint az ebből adódóan korlátozott általánosíthatóság azonban nem a hatóság közreműködésével magyarázható, hanem sokkal inkább a korabeli bizonyítás és a vádak természetével, a vádlott beismerő vallomásának vagy tagadásának szerepével.

A fentiek hasznosíthatók lehetnek a jogtörténet szempontjából, elsődlegesen a tanúbizonyítás alakulásának lehetséges mintázatait tekintve. A korszakra nézve pedig az itt megfigyelt adalékok szolgálhatnak az érvelés, a meggyőzés vizsgálatában – további összevetést kínálva más, nem jogi érdekeltségű, beszélt nyelvből is merítő műfajokkal. A boszorkányperes szövegtípuson belül ugyancsak folytatható és folytatandó a kutatás további olyan anyagok bevonásával, ahol az ítéletek vagy az eljárás más „köztes” szövegei is fennmaradtak – a kéziratos források további tanulmányozására pedig az evidenciák „rejtett” újraértékelésének részletesebb feltárásához lenne szükség.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K116217 számú NFKI/OTKA pályázat (Versengő szerkezetek a középnyelvi élőnyelvből: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a tanulmányhoz fűzött észrevételeket, javaslatokat.

Források

- Bosz. = Schram Ferenc (szerk.) 1970. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fol. Hung. 3320. = Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 3320, Veszprém megye pere Németh Kata és Horváth János ellen, 1759.
- JNSzmL, IV., Jász-Kun kerületek L., A., 1., Büntetőperes iratok 1734. 1. füzet, 1. köt., 2.
- KBosz. = Pakó László – Tóth G. Péter (szerk.) 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Komáromy = Komáromy Andor (szerk.) 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- MBF. = Bessenyei József (szerk.) 1997. *A magyarországi boszorkányság forrásai 1*. Budapest: Balassi Kiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. (főszerk.) 1975–2009. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Bukarest – Budapest – Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum–Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TMK = <http://tmk.nytud.hu/>
- Varga Endre (szerk.) 1958. *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zala Megyei Levéltár IV. 1ab. 3. doboz 147. Zala vármegye pere Cziráki Istvánné Gáll Ilona varázsló, ördögi praktikákkal élő ellen, 1740.

Hivatkozások

- Bató Szilvia 2004. Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók, csalók, tolvajok? Megjegyzések a magyarországi boszorkányperek jogtörténeti kutatásához. *Jogtörténeti Szemle* 2004/1:34–40.
- Brock, Alexander 2012. Historical evidence of communicative maxims. In Ulrich Busse – Axel Hübler (szerk.) *Investigations into the Meta-Communicative Lexicon of English*. (Pragmatics & Beyond New Series 220) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 271–288. doi:10.1075/pbns.220.19bro.
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 1999. Modifying pragmatic force. Hedges in early modern English dialogues. In Andreas H. Jucker – Gerd Fritz – Franz Lebsanft (szerk.) *Historical Dialogue Analysis*. (Pragmatics & Beyond New Series 66) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 293–312. doi:10.1075/pbns.66.12cul.
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. *Early Modern English Dialogues. Spoken Interaction as Writing*. (Studies in English Language) Cambridge: Cambridge University Press.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113:85–110.

- Grund, Peter J. 2012. The nature of knowledge: Evidence and evidentiality in the witness depositions from the Salem witch trials. *American Speech* 87/1:7–38. doi:10.1215/00031283-1599941.
- Hiltunen, Risto 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem, 1692. In Sanna-Kaisa Tanskanen – Marja-Liisa Helasvuo – Marjut Johansson – Mia Raitaniemi (szerk.) *Discourses in Interaction*. (Pragmatics & Beyond New Series 203) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 61–78. doi:10.1075/pbns.203.06hil.
- Klanciczay Gábor 1986. Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97/2–4:257–295.
- Klanciczay Gábor 2011. „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In Vargyas Gábor (szerk.) *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. (Studia Ethnologica Hungarica 13) Budapest: L’Harmattan Kiadó. 695–712.
- Klanciczay Gábor 2014. Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi Kiadó. 263–305.
- Koncz Ibolya Katalin 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Doktori értekezés. Miskolc.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 179) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kytö, Merja – Peter J. Grund – Terry Walker 2011. *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Nuyts, Jan 2017. Evidentiality reconsidered. In Juana I. Marín Arrese – Gerda Haßler – Marta Carretero (szerk.) *Evidentiality Revisited. Cognitive Grammar, Functional and Discourse-Pragmatic Perspectives*. (Pragmatics & Beyond New Series 271) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 57–83. doi:10.1075/pbns.271.03nuy.
- Pakó László 2014. Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában: Igyártó György prókatori tevékenysége és az 1580-as évek kolozsvári boszorkányperei. In Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi Kiadó. 155–170.
- Petykó Márton 2015. A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv* 111/2:147–161. doi:10.18349/MagyarNyelv.2015.2.147.
- Pócs Éva 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94/1:134–147.
- Pócs Éva 1995. Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768). In Szilágyi Miklós (szerk.) *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*. (Népi Kultúra – Népi Társadalom 18) Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–66.

- Sz. Kristóf Ildikó 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Balassi Kiadó. 17–62.
- Varga Mónika 2014. A szövegkoherencia tényezőiről boszorkányperekben: a referensfolytonosság kérdésköre. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK. 168–189.
- Varga Mónika 2015. „Te öttél meg engemet néne” – A megbetegedés metaforáiról boszorkányperekben. *Magyar Nyelvőr* 139/3:321–332.
- Varga Mónika 2016. A mondatkapcsolódás és a tematikus koherencia eseteiről boszorkányperekben. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.) *Találkozások Félúton. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. Budapest: ELTE BTK. 147–160.
- Varga Mónika 2018a. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái - Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114/2:185–200.
doi:10.18349/MagyarNyelv.2018.2.185.
- Varga Mónika 2018b. „Egyik sem jár az ördögséggel, édes jó Uraim” – Boszorkánykihallgatások kommunikációs kontextusáról. *Magyar Nyelv* 114/4:411–427.
doi:10.18349/MagyarNyelv.2018.4.411.
- Varga Mónika – Gugán Katalin 2017. Rossz életű tudományos asszony. A boszorkányos tudás megnevezései. *Nyelv és Tudomány*.
<https://www.nyest.hu/hirek/rossz-eletu-tudomanyos-asszony> (2017. 12. 13.).

A szerzőről

Varga Mónika az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet (szövegnyelvészet, mondattan, morfológia), valamint a történeti pragmatika. Részt vesz a Történeti magánéleti korpusz építésének munkálataiban.

Elérhetősége: varga.monika@nytud.mta.hu

Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei

Tóth Enikő

DE Angol-Amerikai Intézet

Összefoglaló

Tanulmányomban egy produkciós kísérlet eredményeit mutatom be a magyar főnévi mutató névmások exoforikus használatáról. A kísérletben, egy online feleletválasztós tesztben, három tényező – a beszélőtől való relatív távolság (közel/távol), a vizuális közös figyelmi jelenet (megléte/hiánya) és a rámutató gesztus (jelenléte/hiánya a beszélő részéről) – hatását vizsgáltam a főnévi mutató névmások megválasztására. Mindhárom változó befolyásolja a névmások használatát, vagyis az eredmények megerősítik azt a feltevést (vö. Peeters–Azar–Özyürek 2014; Peeters–Özyürek 2016), hogy a főnévi mutató névmások használata nem egy egocentrikus, a beszélőhöz lehorgonyzott folyamat, hanem a beszélő és a hallgató közös interakciójaként jellemezhető, dinamikus tevékenység.

Kulcsszavak: deixis, mutató névmás, exoforikus használat, távolság, közös figyelmi jelenet, rámutató gesztus, kísérletes pragmatika

1. Bevezetés

A főnévi mutató névmások használata igen elterjedt a köznapi nyelvhasználatban, és nyelvek közti viszonylatban is univerzálisnak tekinthető. A nyelvek többségében (Diessel 1999), ahogy a magyar nyelvben is, két főnévi mutató névmást különböztethetünk meg. Ahogyan arra Dömötör (2012) is rámutat, a magyar nyelvben a palatális-veláris fonológiai megkülönböztetés a hagyományos értelemben vett, a beszélői nézőponttól számított közelre (*ez, ezek*), illetve távolra (*az, azok*) való utalásra reflektál (l. még a magyarról Laczkó (2003; 2008), a demonstratívumok hangszimbolikájáról általában Traunmüller (1996)). A magyar főnévi mutató névmások önállóan is képesek ellátni referenciális funkciójukat, például *ez, ezek*, vagy módosíthatnak egy főnévi kifejezést is. Az utóbbi esetben a névmás is felveszi ugyanazokat a toldalékokat, mint a főnévi kifejezés: *ez-t a narancs-ot*. Ez a tanulmány csak ezekkel az előfordulásokkal foglalkozik, amit Laczkó (2003) nyelvileg kifejtő előfordulásnak, Egedi (2015) determinánsduplázásnak nevez.

Pragmatikai szempontból a kétosztatú névmási rendszerrel bíró nyelvekről először azt feltételezték, hogy a névmások megválasztása a beszélőtől számított relatív távolság függvénye, vagyis a magyar nyelvben a palatális változatot a beszélőhöz közel elhelyezkedő, míg a veláris alakot a beszélőtől távol elhelyezkedő entitásokra való utaláshoz használjuk (Laczkó 2003). A közelmúltban végzett empirikus kutatások eredményei a hagyományos megközelítést azonban több szempontból is megkérdőjelezték (l. többek között Piwek–Beun–Cremers 2008; Enfield 2009; Jarbou 2010; Stevens–Zhang 2013; Peeters–Azar–Özyürek 2014). Például

Peeters–Özyürek (2016) amellett érvel, hogy a főnévi mutató névmásokat a hétköznapi nyelvhasználatban gyakran használjuk a beszélő, a hallgató és a referált entitás közti közös figyelmi jelenet létrehozására, ami azt jelenti, hogy a főnévi mutató névmások használata nem írható le adekvát módon anélkül, hogy ne vennénk tekintetbe a beszélőnek azon vélekedéseit, amik a hallgatónak a referált entitásra vonatkozó tudására irányulnak.

Ezt a nem beszélő-centrikus feltevést a megfigyelésen alapuló vizsgálatok is megerősítették, amikor rámutattak arra, hogy a beszélő és a hallgató figyelmi jelenetének fókuszában a szándékolt referens áll. Enfield (2009) a különféle nonverbális jegyek – gesztusok, a tekintet irányultsága, a testtartás – fontosságát is kiemeli. Clark és Bangerter szintén a beszélő és a hallgató együttes részvételének szerepét hangsúlyozzák a referálás folyamatában, ahol „a beszélő kezdeményezheti a referálás folyamatát, azonban számít a hallgató aktív részvételére is”¹ (Clark–Bangerter 2004: 45). Clark–Bangerter (2004) arra is felhívja a figyelmet, hogy a deiktikus referálás gyakran nem lenne teljes valamilyen, a beszélő által adott, látható vagy hallható jelzés nélkül; ennek prototipikus esete a rámutató gesztus használata. Ezzel összhangban a deiktikus kifejezések használatának fontos funkciója az, hogy ráirányítsa a hallgató figyelmét a referált entitásra, illetve segítse a hallgatót abban, hogy a referált entitás helyzetét azonosítani tudja (erről bővebben l. Clark 1996; Diessel 2006; 2012). Összefoglalva, a fentiek alapján amellett érvelhetünk, hogy a hagyományos egocentrikus megközelítés, ahol csak a beszélő és a beszélőtől való relatív távolság játszik döntő szerepet, túl egyszerű, és önmagában nem alkalmas arra, hogy adekvát módon írja le a főnévi mutató névmások használatát a hétköznapi kommunikációban.

Tanulmányomban egy produkciós kísérlet eredményeiről adok számot, amelynek a célja az volt, hogy a hagyományos, a beszélőtől való relatív távolság szerepe mellett két új tényező szerepét is megvizsgálja a magyar főnévi mutató névmások megválasztásában. A vizsgált faktorok, amelyeket részletesebben a 3.2. részben írok le, az alábbiak:

- relatív távolság (közel/távol) a beszélő és a referált entitás között;
- a beszélő, a hallgató és a referálni kívánt entitás közötti közös figyelmi jelenet (*joint attention*) megléte illetve hiánya;
- a beszélő részéről a szándékolt referensre mutató gesztus jelenléte vagy hiánya.

A dolgozat felépítése a következő. A 2. rész áttekinti a magyar főnévi mutató névmások használatáról szóló releváns irodalmat, majd perspektívába helyezi az itt bemutatandó produkciós kísérletet. A 3. rész részletesen ismerteti a kísérlet menetét és eredményeit, a 4. rész pedig egy összefoglalást tartalmaz.

---

¹ „speakers may initiate the process of referring, but they count on the active participation of their addressees”

2. Elméleti háttér

Általában véve elmondható, hogy a deiktikus elemek, így a főnévi mutató névmások értelmezése is nagymértékben kontextusfüggő. Tulajdonképpen a főnévi mutató névmások egyfajta hidat teremtenek a nyelv és a világ között akkor, amikor direkt módon referálnak a nyelven kívüli valóságra, a fizikai kontextus elemeire. A főnévi mutató névmások ezen használatát exoforikusnak nevezzük (Levinson 2004), és (1) segítségével illusztrálhatjuk:²

- (1) Tegnap vettem *ezt a könyvet*.

A fenti megnyilatkozást a kommunikáció során vélhetően rámutató gesztus használata is kíséri, ebben az esetben tehát exoforikus, gesztussal kísért használatról beszélünk. A tanulmány hátralévő része a főnévi mutató névmások használatának ezen altípusával foglalkozik.

Ahogy korábban említettem, a kétosztatú névmási rendszerrel bíró nyelvekben a főnévi mutató névmások használatát tradicionálisan egocentrikusként és a beszélőhöz lehorgonyzottként jellemezték (Peeters–Özyürek 2016). A magyar nyelvben is adott beszédhelyzetben adott entitásra való utaláskor a palatális és a veláris alakváltozatok közötti választást többnyire a szándékolt referensnek a beszélőtől való relatív távolságával magyarázták, anélkül hogy a hallgató (beszélőhöz viszonyított) helyzetét vagy a hallgatónak a referált entitásra vonatkozó előzetes tudását, vélekedését figyelembe vették volna (vö. Laczkó 2003; 2008). Nyelvközi viszonylatban azonban számos példa mutatja, hogy ez a megközelítés nem képes a főnévi mutató névmások exoforikus használatának minden aspektusát megragadni:

- (2) (Talmy 2000: 25)
This planet is smaller than that planet.
'Ez a bolygó kisebb, mint az a bolygó.'
- (3) (Scott 2013: 58)
Dentist: Does *this one* hurt? Patient: Yes, it's *that one*.
'Fogorvos: *Ez a foga* fáj? Páciens: Igen, *az*.'

(2) esetében a referált entitások nyilvánvalóan nincsenek közel a beszélőhöz, míg (3)-ban a páciens névmáshasználata nem motiválható a fognak a beszélőtől való fizikai távolságát alapul véve.

A hagyományos megközelítést a kurrens, megfigyelésen alapuló, illetve a kísérletes kutatások eredményei is megkérdőjelezték. Például Enfield (2009) lao nyelven³ folyó természetes interakciók videofelvételeinek elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a lao nyelv két demonstratívuma közül egyik sem közvetít információt a beszélőtől való relatív távolságról. Enfield (2009) amellet érvel, hogy a távolság helyett más tényezők játszanak fontos szerepet a demonstratívumok közötti választáskor, például a hallgatónak a referált entitáshoz viszonyított helyzete a beszédhelyzetben, illetve a referált entitás láthatósága (vagy a beszélő,

² A deixisről általában, illetve a magyar főnévi mutató névmások használatáról bővebben I. Tátrai (2017).

³ A lao nyelv is a kétosztatú rendszerek közé tartozik.

vagy a hallgató szemszögéből) egyaránt döntő faktorok. Jarbou (2010) jordániai arab nyelvű megnyilatkozásokat figyelt meg a hétköznapi kommunikáció során, és azt állapította meg, hogy a demonstratívumok megválasztása egy dinamikus, interaktív folyamat eredménye, amelyet „a beszélőnek a hallgató azon képességeire vonatkozó észlelései vezérlelnek, hogy a hallgató mennyire képes a referált entitás érzékelhető jégeit azonosítani a beszédhelyzetben”⁴ (Jarbou 2010: 3095).

A főnévi mutató névmások megválasztásával foglalkozó kísérletes munkák szintén arra mutatnak rá, hogy a hagyományos megközelítés nem kielégítő. Azonban ezeknek a kísérletes eredményeknek az áttekintése előtt nyomatékosítani szeretném azt, hogy a kísérletes tanulmányok között is előfordulnak olyanok, amelyek, legalábbis részben, megerősítik a távolság mint döntő faktor szerepét. Ugyanakkor az is körvonalazódni látszik, hogy a távolság mellett más, egyéb tényezők is fontosnak tekinthetők, továbbá bizonyos faktorok interakcióba is lépnek egymással, vagyis a beszélőtől való relatív távolság csak egy a meghatározó szerepű tényezők között.

Például Coventry–Griffiths–Hamilton (2014) az angol főnévi mutató névmások használatára vonatkozó kísérletsorozata alapján megállapítja, hogy bár a peripersonális vs. extrapersonális térben⁵ a referált entitásra történő utalás és a főnévi mutató névmások használata megfeleltethető egymásnak, ezen felül egyéb faktorok, úgymint a tulajdonlás, a láthatóság és az ismertség, szintén fontos szerepet játszanak a névmások megválasztásában. Eredményeiket dióhéjban a következő módon foglalják össze: „az angol főnévi mutató névmások megválasztását több mint egy paraméter befolyásolja”⁶ (Coventry–Griffiths–Hamilton 2014: 63). Piwek–Beun–Cremers (2008) a holland demonstratívumok megválasztását tesztelte egy ún. kontrollált dialógus játék keretein belül. Tanulmányukban amellet érvelnek, hogy a kétféle (közelre illetve távolra mutató) demonstratívum közötti választás a holland nyelvben dinamikus és akcióorientált megközelítésben jellemezhető, mégpedig „a kettő közti különbség abban rejlik, amit a beszélő tesz, vagyis abban az erőben/intenzitásban, amivel a beszélő a hallgató figyelmének irányítására törekszik”⁷ (Piwek–Beun–Cremers 2008: 715). Hasonlóan, Stevens–Zhang (2013) az eseményfüggő potenciált (ERP) mérő kísérletében arra következtet, hogy az angol demonstratívumok exoforikus használatának leírására a hagyományos, beszélőhöz lehorgonyzott megközelítés túl egyszerű, és azt hangsúlyozza, hogy a beszélő és a hallgató közötti közös tekintetirányulást is figyelembe kell venni. Még pontosabban, Stevens–Zhang (2013) megmutatta, hogy amikor a hallgató nyilvánvalóan nem néz arra az entitásra, amire a beszélő utalni kíván, vagyis amikor a beszélő, a hallgató és a szándékolt referens között még nem jött létre a közös figyelmi jelenet, akkor a demonstratívum használata azt a célt szolgálja, hogy a hallgató figyelmét irányítsa, és a közös figyelmi jelenet kialakulását elősegítse.

---

⁴ „the speaker’s perceptions about the addressee’s ability to identify perceptible features of a referent in context”

⁵ A peripersonális vs. extrapersonális tér megkülönböztetése Kemmerer (1999) tanulmányában jelent meg, bővebben l. a 3.3. részben.

⁶ „demonstrative choice in English is affected by more than a single parameter”

⁷ „the difference between the two lies in what the speaker is doing, i.e., the force/intensity with which s/he directs the attention of the addressee”

Peeters–Azar–Özyürek (2014) holland nyelvű kísérlete is azt a kérdést vizsgálta, hogy a beszélgetőpartnerek hogyan referálnak egy, a közvetlen fizikai környezetükben elhelyezkedő entitásra. A kísérlet során a résztvevőknek eltérő vizuális stimulusokat mutattak, amelyekkel referáló kifejezéseket (demonstratívumot vagy határozott/határozatlan névelőt tartalmazó főnévi kifejezést) elicitáltak kontrollált módon. Három változó hatását vizsgálták, amelyek a következők voltak:

- a fentebb bemutatott kísérletekkel összhangban a beszélgetőpartnerek és a referálni szándékolt entitás között meglévő közös figyelmi jelenet;
- a beszélőtől való fizikai távolság (ahogy láttuk, azon elméleti fenntartások ellenére, amelyek megkérdőjelezik a távolság mint tényező döntő szerepét, az anyanyelvi beszélők többsége erős intuícióval bír a relatív távolság hatásáról a demonstratívumok használatára nézve (vö. Stevens–Zhang 2013);
- a beszélő részéről rámutató gesztus jelenléte, illetve hiánya.

Peeters–Azar–Özyürek (2014) vizsgálódásainak egyik legfontosabb eredménye az, hogy a közös figyelmi jelenet kialakítása fontos tényező lehet a holland demonstratívumok közti választáskor, hiszen a résztvevők gyakrabban használták a távolra mutató névmást, amikor a referált entitás a beszélgetőpartnerek közös figyelmi jelenetének fókuszában volt. Ez arra utal, hogy a beszélő a távolra utaló névmás használatakor tekintetbe veszi azt, hogy a hallgató vizuális figyelme mire irányul, azonban a közelre mutató névmás használatát nem befolyásolta a közös figyelmi jelenet megléte vagy hiánya. Itt érdekes megjegyezni azt, hogy Jarbou (2010) megfigyelésen alapuló munkája éppen az ellenkező következtetésre jut a jordániai arab demonstratívumok használatáról, azaz a jordániai arab anyanyelvi beszélők akkor használták a közelre mutató névmást, amikor a beszélő úgy vélte, hogy a referens a hallgató számára magas perceptibilitással bír (a hallgató szempontjából). A távolság szerepét tekintve, Peeters–Azar–Özyürek (2014) megállapítja, hogy a résztvevők akkor választották a közelre utaló névmást, amikor a referált entitás közel volt a beszélőhöz; míg a távolra mutató névmást akkor preferálták, amikor az entitás vagy a hallgatóhoz közel, vagy mindkét beszélgetőpartnertől egyenlő távolságra, vagy a beszélőtől és a hallgatótól egyaránt messze helyezkedett el. A harmadik változó, a rámutató gesztus jelenléte vagy hiánya a beszélő részéről mindkét demonstratívum használatára hatással volt, ugyanis mindkettőt gyakrabban használták a résztvevők rámutató gesztus jelenlétekor. A szerzők amellet érvelnek, hogy a rámutató gesztus funkciója ennek megfelelően az lehet, hogy világosan kijelölje a hallgató számára azt a teret, ahol a referált entitást keresnie kell. Emellett a szerzők hangsúlyozzák annak fontosságát, hogy ugyanabban a kísérleti dizájnban több mint egy változó hatását szükséges vizsgálni, hiszen a demonstratívumok megválasztása többféle kontextuális faktor kifinomult összjátékának is függvénye lehet.

Dolgozatomban egy olyan kísérlet eredményeiről számolok be, amelyet Peeters–Azar–Özyürek (2014) a holland nyelvre elvégzett kísérlete motivált. Kísérletem kiindulópontja tehát a fentebb ismertetett kísérlet. Vizsgálódásom célja annak felderítése, hogy a magyar főnévi mutató névmások használatát befolyásolja-e a távolság, a közös figyelmi jelenet és a rámutató gesztus jelenléte vagy hiánya, valamint annak feltárása, hogy detektálható-e valamilyen interakció ezen változók között.

3. A kísérlet

3.1. Korábbi kísérletes eredmények a magyar főnévi mutató névmások használatára vonatkozóan

Ahogy már fentebb láttuk, a magyar nyelvben a főnévi mutató névmásnak két alakváltozata van; a palatális *ez, ezek*, illetve a veláris *az, azok*, amelyek hagyományosan a beszélőhöz viszonyított közel-távol kettősséget kódolják (l. például Laczkó 2003).⁸ A mutató névmások megválasztására nézve Laczkó (2008) és Tátrai (2017) is azt az álláspontot képviseli funkcionális-kognitív pragmatikai keretben, hogy „*az ez a beszélőhöz (a referenciális központhoz) képest valamilyen közelséget jelöl prototipikusan, az az valamilyen távolságot, [...] az ez egy, a térben a beszélőhöz közel lévő, az az egy, a térben a beszélőtől távol lévő valami*” (Laczkó 2008: 322).

Ezt az elméleti feltevést Tóth–Csatár–Banga (2014) magyar és holland nyelvre vonatkozó kísérletes eredményei is megerősítik, azzal a megszorítással, hogy a beszélőtől való távolság semleges, azaz nem kontrasztáló kontextusokban bizonyul meghatározó tényezőnek.⁹ Ez azt jelenti, hogy a kísérlet résztvevői semleges kontextusokban a beszélőhöz közel lévő entitásokra való utaláskor a palatális, míg a beszélőtől távol lévő entitásokra való utalásnál a veláris alakváltozatot preferálták. Semleges kontextusokban Tóth–Csatár–Banga (2014) még egy faktor, az elérhetőség szerepét vizsgálták. Az elérhetőség mint faktor szintén megkérdőjelezi az egocentrikus, beszélőhöz lehorgonyzott elmélet adekvátságát, hiszen az elérhetőség tekintetbe veszi a hallgató perspektíváját is az adott beszédhelyzetben. A tárgyalt kísérletben az elérhetőség munkadefiníciója az alábbi volt (Tóth–Csatár–Banga 2014: 614):

- (i) egy adott entitás *kevésbé elérhető*, ha a beszélő megítélése alapján a hallgató azt újnak, vagy nem vártan érzékeli, azaz a hallgató részéről erőfeszítést igényel a referált entitás azonosítása;
- (ii) egy adott entitás *könnyen elérhető*, ha a hallgató számára már ismert, azaz a referált entitás a beszélő és a hallgató közös figyelmi jelenetének fókuszában helyezkedik el.

A kísérlet eredményei nem igazolták az elérhetőségnek mint tényezőnek a névmások megválasztásában játszott szerepét, sem a magyar, sem a holland nyelvben. Azonban, ahogy arra a szerzők is rámutatnak, az elérhetőség mint fogalom nem jól definiált, az elérhetőségre vonatkozó kísérletes eredmények pedig ellentmondásosnak tekinthetők. Például Piwek–Beun–Cremers (2008) fentebb említett kísérletét elemezve Peeters–Azar–Özyürek (2014) megjegyzi, hogy az elérhetőség (itt a figyelmi jelenet fókusza) definiálása során nem világos, hogy vizuális vagy kognitív

⁸ Itt meg kell azonban említeni, hogy a fenti alakváltozatokon kívül más főnévi mutató névmások is léteznek, amelyeket a leíró grammatikák nyomatékosító szereppel jellemeznek. Nyelvtörténeti szempontból Egedi (2015) tárgyalja a különféle alakváltozatokat.

⁹ A mutató névmások kontrasztáló használatáról l. Meira–Terrill (2005) és Csatár–Tóth (2015). A mutató névmás semleges kontextusban való használatára példa a fenti (1), míg az alábbi példában a névmások kontrasztáló kontextusban való használata jelenik meg:

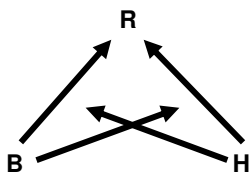
(i) *Ezt kérem, az pedig maradjon a helyén.* (Laczkó 2008: 326)

fókuszról van-e szó, ezen felül, a beszélő és a referált entitás közötti távolság operacionalizálása sem volt kielégítő. Emiatt lehetséges, hogy Piwek–Beun–Cremers (2008) eredményei, miszerint a hollandban a távolság nem döntő faktor, azonban az elérhetőség igen, nem teljesen helytállóak, hiszen feltehető, hogy a távolság és az elérhetőség faktorok tulajdonképpen egymással léptek interakcióba. Ugyanez a kritikai felvetés megfogalmazható Tóth–Csatár–Banga (2014) kísérletének eredményeire is, mivel a hallgató vizuális fókusza expliciten nem szerepel a vizsgált tényezők között, valamint a távolság és az elérhetőség lehetséges interakciójáról sem esik szó. A most bemutatandó kísérlet ezeket a problémákat is szeretné kiküszöbölni annak érdekében, hogy a magyar főnévi mutató névmások megválasztását befolyásoló faktorokról minél teljesebb képet kapjunk.

3.2. Áttekintés

A fentiekből következik, hogy a magyar főnévi mutató névmások két alakváltozata és a beszélőhöz való fizikai proximitás (közelség vs. távolság) közti hagyományos megfeleltetés helytálló, és ez az elméleti feltevés kísérletes adatokkal is megerősítést nyert (semleges kontextusokban). Azonban más nyelvekre vonatkozó kutatások eredményei alapján arra következtethetünk, hogy a kétosztatú rendszerrel bíró nyelvekben más faktorok is meghatározóak lehetnek a névmások megválasztásában (l. például Peeters–Azar–Özyürek (2014) holland nyelvre és Stevens–Zhang (2013) angol nyelvre vonatkozó eredményeit). Tóth–Csatár–Banga (2014) magyar és holland nyelvű kísérlete megmutatta, hogy nem semleges, ún. kontrasztáló kontextusokban a távolság faktort felülírja valamilyen más, a távolsággal versengő faktor, és a távolság önmagában nem képes megmagyarázni a névmások exoforikus használatát. Emiatt elengedhetetlen a távolság szerepének megerősítése, valamint annak vizsgálata is, hogy a távolság milyen más potenciális faktorokkal léphet interakcióba. Dolgozatomban újra megkísérlem tehát a beszélőtől való távolság hatásának a névmások megválasztására gyakorolt hatását alaposabban feltárni.

Kísérletemben a második vizsgált faktor a közös figyelmi jelenet (*joint attention*).¹⁰ A közös figyelmi jelenet három fő részből áll; ezek a beszélő, a hallgató és egy adott entitás (vö. Diessel 2006; Skarabela–Allen–C. Scott–Phillips 2013).

1. ábra

A közös figyelmi jelenet (Skarabela–Allen–C. Scott–Phillips 2013: 7)

Az ábrán egy olyan beszédhelyzet látható, ahol mind a két beszélőpartner (B és H) vizuális figyelme egy adott entitásra, a szándékolt referensre, R-re irányul. Fontos kiemelni, hogy közös figyelmi jelenetről csak akkor beszélhetünk, ha az

¹⁰ Itt fontos megjegyezni, hogy a közös figyelem fent szereplő meghatározása funkcionális-kognitív keretben, pl. Tátrai (2017)-ben, a figyelemirányítással esik egybe.

interakció mindkét résztvevője tudatában van annak, hogy a másik vizuális figyelmé hova irányul, tehát, ha az 1. ábrán bármelyik nyíllal jelölt figyelmi összetevő hiányzik, nem beszélhetünk közös figyelmi jelenetről (l. bővebben Skarabela–Allen–C. Scott–Phillips 2013).

Egy adott interakcióban a beszélő által használt főnévi mutató névmás megválasztását befolyásolhatja az, hogy a produkció pillanatában a referált entitás már a beszélő és a hallgató közös figyelmi jelenetének fókuszában van-e, vagy a közös figyelmi jelenet még nem jött létre teljesen a beszélő, a hallgató és a referálni kívánt entitás között. Itt külön kiemelném, hogy azokban a beszédhelyzetekben, amikor a beszélő és a hallgató szemtől szemben helyezkedik el, mindkét résztvevő részéről nagyobb erőfeszítést igényel a feldolgozás, mint azokban a beszédhelyzetekben, ahol a beszélő és a hallgató egymás mellett van és a fizikai környezetéről közös perspektívával bír (a beszédhelyzetnek a közös figyelmi jelenet létrehozására vonatkozó hatásáról bővebben l. Laczkó (2008) és Laczkó–Tátrai (2012)). A beszédhelyzet résztvevőinek fizikai elhelyezkedése nyilvánvalóan kihat a beszélőtől való relatív távolság érzékelésére is (mind a beszélő, mind a hallgató szempontjából nézve). Tóth–Csatár–Banga (2014) kísérlete az egyszerűbb szituációt tesztelte, amikor a beszélő és a hallgató egymás mellett helyezkednek el. Az itt bemutatandó kísérlet célja a távolság szerepének és annak lehetséges interakciójának vizsgálata szemtől szemben való interakciókban, amikor a közös figyelmi jelenet már vagy létrejött, vagy még nem alakult ki a beszélő, a hallgató és a referált entitás között.

A harmadik faktor a rámutató gesztusok használatára irányul. A főnévi mutató névmások exoforikus használata prototipikus esetben rámutató gesztussal kísért. Azonban, ahogy arra Peeters–Azar–Özyürek (2014) felhívja a figyelmet, Piwek–Beun–Cremers (2008) kísérletében a holland résztvevők mindegyike rámutató gesztussal kísérte a közelre mutató névmás használatát a kontrollált dialógus játékokban, míg a távolra mutató névmás esetében nem mindig használtak rámutató gesztust. Tóth–Csatár–Banga (2014) magyar nyelvű kísérletében a főnévi mutató névmások használatát mindig rámutató gesztus használata kísérte, ami azt jelenti, hogy tudomásom szerint a rámutató gesztus jelenlétének vagy hiányának a szerepét a magyar mutató névmások exoforikus használatában még nem vizsgálták kísérletes eszközökkel.

3.3. Anyag és módszer

Az itt bemutatott produkciós kísérlet Peeters–Azar–Özyürek (2014) dizájnján alapul, amit a céljaimnak megfelelően módosítottam és bizonyos mértékig leegyszerűsítettem. A résztvevők egy online kérdőív részeként láttak vizuális stimulusokat, azaz fényképeket, amelyeken a beszélő és a hallgató egymással szemtől szemben helyezkedtek el. Minden fényképen szerepelt egy olyan entitás is, amire a beszélő referálni kívánt. A beszélőt a képeken egy szövegbuborék azonosította, amelyben a tesztelt megnyilatkozás szerepelt. Minden megnyilatkozás tartalmazott egy kitöltetlen részt, például *Tegnap találtam ... a kulcsomót*. A résztvevők feladata az volt, hogy a beszélő perspektíváját felvéve egy feleletválasztós tesztben jelöljék meg a beszédhelyzetben megfelelőbbnek ítélt főnévi mutató névmást.

A kérdőív összesen 32 kísérleti elemet tartalmazott, a következő igékkel: *vesz, talál, süt, köt*, a beszélő által a referálni kívánt entítások pedig egy narancs, egy

cserepes virág, egy szelet sütemény, egy kalács, egy baba és egy babaruha voltak. A tesztben 16 töltelék elem is szerepelt, *Tegnap hímeztem ... terítőt*, ezeknél a résztvevőknek a határozott és a határozatlan névelő között kellett választaniuk. A tesztben a beszélő pozícióját ellensúlyoztam, vagyis az elemek egyik felénél a beszélő (és a szövegbuborék) a kép bal oldalán, a másik felénél pedig a kép jobb oldalán szerepelt. A kísérleti elemek egységes random sorrendben jelentek meg minden résztvevő számára, azonban a válaszlehetőségek résztvevőnként és elemenként randomizálva szerepeltek.

101 magyar anyanyelvi beszélő töltötte ki az online kérdőívet, azonban közülük 13 adatai nem szerepelnek az elemzésben, mivel vagy végig következetesen a palatális alakváltozatot választották a tesztben, vagy csak egyetlen esetben preferálták a veláris névmást. Ez arra utal, hogy vagy nem vették fel a beszélő perspektíváját, hanem végig a saját perspektívájukból tekintették a beszédhelyzetet,¹¹ vagy pedig túl gyorsan, nem elég alaposan töltötték ki a tesztet, ami az online kérdőívezés egy nyilvánvaló hátulütője. Ezek a résztvevők általában a töltelék elemekre is mindig ugyanazt a választ jelölték meg. Az elemzésben szereplő kitöltők adatait az 1. táblázat mutatja be.

Nem	Résztvevők száma	Átlagéletkor	Életkor terjedelme
Nő	59	28	18–67
Férfi	19	26	19–60
Összesen	88	27	18–67

1. táblázat
Résztvevők

A kísérletben három változó hatását teszteltem: távolság, vizuális közös figyelmi jelenet, rámutató gesztus. Mindhárom változónak két szintje volt. Először is, a távolság faktor esetén Kemmerer (1999) megkülönböztetését alapul véve, a referálni kívánt entitás a peripersonális térben, azaz közel helyezkedett el a beszélőhöz, amikor a beszélőtől karnyújtásnyi távolságon belül volt. Ha a referálni kívánt entitás ezen a tartományon kívül, az extraperszonális térben helyezkedett el, akkor a beszélőtől távol lévő entitásként kezeltem. Másodsor, Peeters–Azar–Özyürek (2014) alapján, a képeken a vizuális közös figyelmi jelenet a beszélő, a hallgató és a referálni kívánt entitás között az 1. ábra alapján már vagy teljes mértékben létrejött, vagy még nem alakult ki. Az utóbbi esetben, amit az alábbiakban a *közös figyelmi jelenet nincs* címke jelez, a beszélő egyértelműen az entításra irányította a tekintetét, míg a hallgató a falon lévő tájképet nézte. Harmadsor, a képeken a beszélő vagy rámutatott a referálni kívánt entításra, vagy nem realizálódott rámutató gesztus a beszélő részéről. A 2. ábrán egy olyan tesztetem szerepel, amely a *közél, közös figyelmi jelenet nincs, rámutató gesztus* kondíciót mutatja be.

¹¹ Ez a feltevés megmagyarázza azt a nem várt eredményt is, hogy a szóban forgó résztvevők következetesen a palatális mutató névmást preferálták. Ha valóban a saját perspektívájukra támaszkodtak, akkor a kísérleti elemekben szereplő összes referálni kívánt entitás hozzájuk közel helyezkedett el a képernyőn, még abban az esetben is, amikor a beszélőtől a megjelölt beszédhelyzetben távol voltak.

2. ábra

A közel, közös figyelmi jelenet nincs, rámutató gesztus kondíció

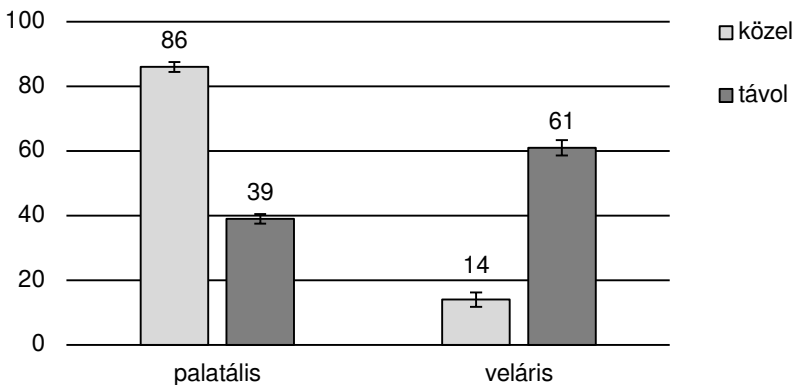
3.4. Eredmények

A kísérlet átfogó leíró statisztikai eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

Kondíció	Palatális alakváltozat		Veláris alakváltozat	
	Átlagos arány	Szórás	Átlagos arány	Szórás
közel, közös figyelmi jelenet, rámutató gesztus	96,59	15,71	3,41	15,71
közel, közös figyelmi jelenet, rámutató gesztus nincs	79,26	24,92	20,74	24,92
közel, közös figyelmi jelenet nincs, rámutató gesztus	95,45	14,94	4,55	14,94
közel, közös figyelmi jelenet nincs, rámutató gesztus nincs	72,16	28,97	27,84	28,97
távol, közös figyelmi jelenet, rámutató gesztus	53,69	33,80	46,31	33,52
távol, közös figyelmi jelenet, rámutató gesztus nincs	37,50	31,71	62,50	31,71
távol, közös figyelmi jelenet nincs, rámutató gesztus	41,19	31,49	58,81	32,43
távol, közös figyelmi jelenet nincs, rámutató gesztus nincs	24,15	31,36	75,85	31,36

2. táblázat
Eredmények

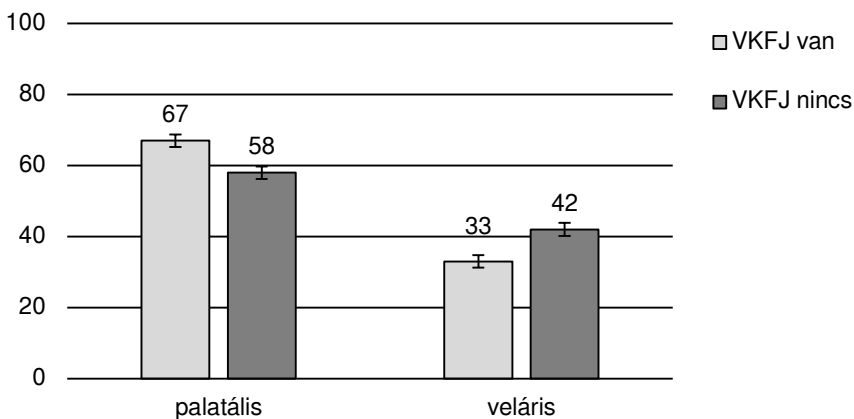
A mutató névmások alakváltozatainak arányára ismételt méréses ANOVA elemzést végeztem. A távolság faktornak mindkét névmás esetében fő hatása volt: palatális: $F(1, 87) = 299,76$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,775$; veláris: $F(1, 87) = 289,27$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,769$. Ez azt jelenti, hogy a résztvevők a palatális alakváltozatot preferálták, amikor a referálni kívánt entitás a beszélőhöz közel, karnyújtáson belül helyezkedett el, míg a veláris alakváltozatot többször választották, amikor az entitás a beszélőtől távol, azaz karnyújtásnyi távolságon kívül volt. A 3. ábra azt mutatja, hogy az alakváltozatok átlagos eloszlását hogyan befolyásolta a távolság faktor, ha a többi változó hatásától eltekintünk.

3. ábra
A távolság fő hatása

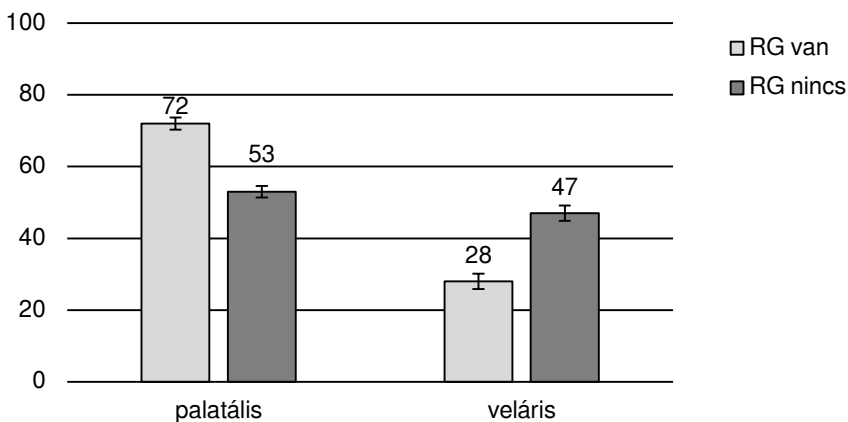
Szintén fő hatása volt a vizuális közös figyelmi jelenet faktornak mindkét névmás esetén (l. 4. ábra): palatális: $F(1, 87) = 13,63$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,135$; veláris: $F(1, 87) = 15,47$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,151$. Tehát, a résztvevők szignifikánsan többször választották a palatális alakváltozatot, amikor már teljes mértékben létrejött a vizuális közös figyelmi jelenet, mint amikor még a tekintet irányultsága a vizuális figyelem hiányát jelezte a hallgató részéről, és ennek az ellenkezője áll fenn a veláris alakváltozatra, azaz a résztvevők akkor választották többször a veláris névmást, amikor még nem jött létre teljesen a közös figyelmi jelenet. Megjegyzendő azonban, hogy a hatásnagyság szerint ez a fő hatás nem annyira lényegi, mint a távolság fő hatása.

4. ábra
A vizuális közös figyelmi jelenet fő hatása

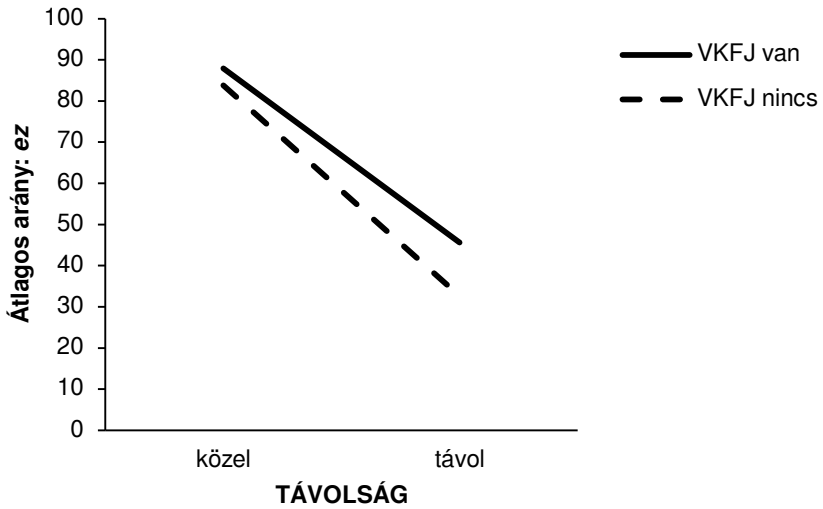
A harmadik faktornak, a rámutató gesztus-nak szintén fő hatása van mindkét esetben: palatális: $F(1, 87) = 45,4$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,343$; veláris: $F(1, 87) = 55,788$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,391$; azaz a résztvevők szignifikánsan többször választották a palatális alakváltozatot, amikor a beszélő rámutatott a referálni kívánt entitásra, mint amikor nem mutatott rá. A veláris alakváltozatra ismét ennek az ellenkezője teljesül, ahogy ezt az 5. ábra is szemlélteti.

5. ábra
A rámutató gesztus fő hatása

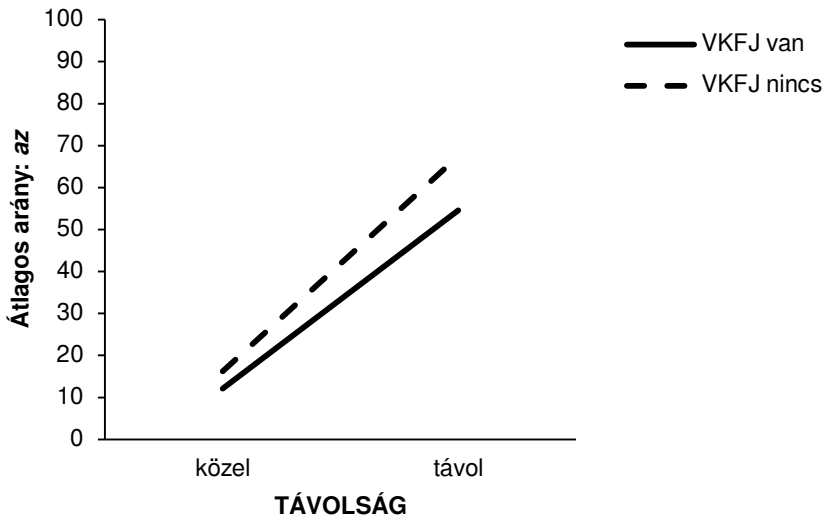
Végül, szignifikáns interakció detektálható a távolság és a vizuális közös figyelmi jelenet között, mindkét alakváltozatnál: palatális: $F(1, 87) = 9,589$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,099$; veláris: $F(1, 87) = 9,128$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,095$. Azonban az interakció

gyenge, a teljes variációnak csupán a 9,9, illetve 9,5 %-áért felelős a két alakváltozat esetében. Az interakciókat a 6. és a 7. ábra mutatja be.

6. ábra

A távolság és a vizuális közös figyelmi jelenet interakciója – ez

7. ábra

A távolság és a vizuális közös figyelmi jelenet interakciója – az

3.5. Diszkusszió

Ahogy láttuk, a főnévi mutató névmások exoforikus használatát a kurrens irodalomban új perspektívából vizsgálják, a beszédhelyzetben való megválasztásukat már nem a beszélőhöz lehorgonyozott, a hallgatót nem tekintő, egocentrikus folyamatként jellemzik, hanem a beszélő és a hallgató közös tevékenységeként írják le (l. Peeters–Özyürek 2016). Az itt bemutatott kísérlet egy olyan pilot tesztnek tekinthető, ami ennek a kurrens nézetnek a magyar nyelvre vonatkozó empirikus vizsgálatát tűzte ki célul. Ennek megfelelően a kísérlet során egy produkciós feladatban a hagyományos, egocentrikus, a beszélőtől való relatív távolság faktor hatása mellett két új, nem egocentrikus faktor hatását is teszteltem a névmások megválasztására: egyfelől a vizuális közös figyelmi jelenet létrejöttét, illetve hiányát a beszélő, a hallgató, és egy vizuálisan érzékelhető szándékolt referens között, másfelől a rámutató gesztus mint figyelemirányító eszköz jelenlétét, illetve hiányát a beszélő részéről. Az eredmények elemzésekor az esetleges interakciók felderítése is külön hangsúlyt kapott.

Az eredmények megerősítik a hagyományos megközelítést, azaz a távolság döntő faktornak bizonyult a névmások megválasztásában (l. a 3. ábrát). Ez azt jelenti, hogy amikor a referált entitás a beszélőhöz közel, karnyújtásnyi távolságon belül helyezkedett el, akkor a résztvevők több mint 80 %-a a palatális alakváltozatot választotta. Ezzel szemben, amikor a referált entitás a beszélőtől karnyújtásnyi távolságon kívül volt, a résztvevők 61 %-a a veláris névmást választotta. A kísérlet eredményei tehát alátámasztják azt az egocentrikus feltevést, hogy a beszélőtől való relatív távolság meghatározó tényező a két alakváltozat közti választásnál. Ez a konklúzió összhangban van Tóth–Csatár–Banga (2014) korábbi kísérletének kimenetelével a főnévi mutató névmások exoforikus használatáról semleges kontextusokban.

Mindazonáltal, a fenti eredmények alapján még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a beszélőtől való relatív távolság önmagában képes motiválni és megmagyarázni a főnévi mutató névmások itt tárgyalt két alakváltozatának használatát a magyar nyelvben. Először, fontos megjegyezni, hogy módszertani szempontból Stevens–Zhang (2013) kísérlete kétféle adattípust gyűjtött: egyfelől elfogadhatósági ítéleteket, másfelől eseményfüggő potenciál (ERP) adatokat. Az elfogadhatósági ítéletek elemzésén alapuló vizsgálat megállapította, hogy a relatív távolság az angol nyelvben döntő faktor, azonban az ERP adatokból a szerzők arra következtettek, hogy „a beszélőtől való távolság szerepét egyértelműen felülmúlja egy sokkal alapvetőbb követelmény, a közös figyelem”¹² (Stevens–Zhang 2013: 41). Tehát, Stevens–Zhang (2013) nem csupán egy újfajta adattípust tanulmányozott, hanem azt is igazolta, hogy a kísérleti módszer is képes befolyásolni a kapott eredményeket. Emiatt a relatív távolság szerepéről levont következtetésünket bizonyos mértékű fenntartással kell kezelni.

Másodsor, az itt ismertetett kísérletben a résztvevők igen gyakran, az esetek 40 %-ában választották a palatális alakváltozatot akkor, amikor a referált entitás messze volt a beszélőtől. Ha a mutató névmások eloszlását a távolság faktor

---

¹² „the role of distance from the speaker is trumped by a more basic requirement of joint attention”

mentén elemezzük, a palatális alakváltozat aránya összességében jóval nagyobb, amiből arra is következtethetünk, hogy nem létezik egyértelmű közel-távol megkülönböztetés, inkább egyfajta átmenetről lehet szó a periperszonális és az extraperszonális tér között,¹³ sőt, más faktorok szintén meghatározóak lehetnek és interakcióba léphetnek a távolság faktorral. Ez utóbbi feltevést később vizsgáljuk majd meg.

A második faktor, a vizuális közös figyelmi jelenet tekintetében azt láttuk, hogy szintén fő hatással bír, azaz a palatális alakváltozatot preferálták a résztvevők, amikor már létrejött a közös figyelmi jelenet a beszélő, a hallgató és a referált entitás között, míg a veláris névmást akkor választották, amikor még nem alakult ki a közös figyelmi jelenet. Továbbá gyenge interakció van a távolság és a vizuális közös figyelmi jelenet között, ami arra utal, hogy a palatális alakváltozatot akkor választották, amikor egyfelől a referált entitás a beszélőhöz közel helyezkedett el, másfelől, amikor már létrejött a vizuális közös figyelmi jelenet (l. a 6. ábrát). Ezzel szemben, az alanyok a veláris alakváltozatot preferálták, amikor az entitás a beszélőtől távol volt és még nem alakult ki a vizuális közös figyelmi jelenet. Hasonló eredményekre jut Jarbou (2010) a jordániai arab nyelvvel kapcsolatban, amikor megfigyeléssel gyűjtött adatai alapján kimutatja, hogy a közelre mutató névmást az arab anyanyelvi beszélők abban az esetben használják, amikor a referált entitás a hallgató számára könnyen érzékelhető a beszélő megítélése alapján. Ugyanakkor, az itt kapott eredmények ellentmondanak Piwek–Beun–Cremers (2008) és Peeters–Azar–Özyürek (2014) hollandra vonatkozó eredményeinek, amelyek azt találták, hogy a hollandban a távolra mutató névmást akkor használják gyakrabban a beszélők, amikor már létrejött a közös figyelmi jelenet a beszélő, a hallgató és az entitás között.

Az itt bemutatott pilot kísérletben alkalmazott módszernek megvannak a nyilvánvaló hátulütői: egyrészt magából az online kérdőíves módszernek a természetéből fakadóan, másrészt annak az egyszerűsítésnek köszönhetően, hogy a résztvevők csupán két (írott) válaszlehetőséget kaptak, mindezt úgy, hogy más beszélő perspektíváját kellett felvenniük. Mindazonáltal úgy vélem, hogy mindennek ellenére arra következtethetünk, hogy a veláris alakváltozat használata során a beszélő a hallgató figyelmét próbálja irányítani azokban az esetekben, amikor még nem jött létre a vizuális közös figyelmi jelenet. Ennek a feltevésnek az igazolására egyrészt tovább, kifinomultabb módszerrel operáló kísérletek elvégzésére van szükség, másrészt a hétköznapi kommunikáció megfigyeléséből származó adatok elemzése is elengedhetetlen lenne. Az itt detektált gyenge interakció azt mutatja, hogy a későbbi kutatásban is kulcsfontosságú lehet a különböző faktorok összejátszásának feltérképezése, ha a főnévi mutató névmások használatáról teljesebb képet szeretnénk kapni.

Végül, ebben a kísérletben a harmadik tesztelt faktor a rámutató gesztus faktora volt, vagyis azt vizsgáltam, hogy a rámutató gesztus megléte/hiánya a beszélő részéről befolyásolja-e a névmások megválasztását. Ennek a faktornak szintén fő hatása volt, a résztvevők szignifikánsan többször választották a palatális alakváltozatot

¹³ Ezt a feltevést Coventry et al. (2008) kísérletes eredményei is megerősítik, miszerint a karnyújtásnyi távolság (periperszonális tér) valamilyen eszköz használatával (mint a mutató pálca) kiterjeszhető.

a rámutató gesztus jelenlétében, míg a veláris alakváltozatot annak hiányában használták többször. Stevens–Zhang (2013) amellet érvel, hogy az angol nyelvben a térdeixis során a demonstratívumok használata megköveteli a rámutató gesztus alkalmazását. A jelenlegi, behatárolt eszközökkel dolgozó kísérlet eredményei alapján elmondható, hogy a veláris alakváltozat a távolság mindkét kondíciójában akkor volt a leggyakoribb (l. a 2. táblázatot), amikor a közös figyelmi jelenet még nem jött létre, és a beszélő nem mutatott rá az entitásra, vagyis lehetséges, hogy a veláris névmás a figyelem eszközeként irányítására szolgál. Megállapíthatjuk tehát, hogy a rámutatás fontos része a mutató névmások exoforikus használatának, és minden bizonnyal figyelembe veendő a magyar főnévi mutató névmások használatának leírása során is, azonban további tanulmányokra van szükség pontos szerepének felderítésére.

4. Konklúzió

Dolgozatomban egy olyan kísérlet eredményeiről számoltam be, amely először igyekezett a magyar főnévi mutató névmások használatát egy viszonylag új szempontból feltérképezni. A produkciós kísérlet során a résztvevőknek a palatális és a veláris alakváltozatok közül kellett választaniuk az alapján, hogy a referált entitás közel vagy távol volt a beszélőtől, hogy létrejött-e már a vizuális közös figyelmi jelenet a beszélő, a hallgató és a szándékolt referens között vagy sem, illetve, hogy rámutatott-e a beszélő az entitásra vagy nem. Az eredmények – amelyek összhangban állnak Stevens–Zhang (2013) hasonló az angol, Peeters–Azar–Özyürek (2014) a holland és Jarbou (2010) a jordániai arab nyelvre vonatkozó megállapításaival –, azt mutatják, hogy ezen tényezők mindegyike befolyásolja a főnévi mutató névmások exoforikus használatát a magyar nyelvben. További kutatásokra van szükség a faktorok lehetséges összjátékának minél alaposabb feltárásához. A kutatás jelenlegi állása mellett azonban megállapíthatjuk, hogy a főnévi mutató névmások használata a beszélő és a hallgató közti közös tevékenység, és nem írható le adekváтан egy, csupán a beszélőhöz lehorgonyzott, egocentrikus megközelítést alapul véve.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K 111918 nyilvántartási számú projektje (Új megközelítések a magyar névmások nyelvtanának leírásában) támogatta.

Hivatkozások

- Clark, Herbert H. 1996. *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, Herbert H. – Adrian Bangertter 2004. Changing ideas about reference. In Ira A. Noveck – Dan Sperber (szerk.) *Experimental Pragmatics*. New York: Palgrave Macmillan. 25–49.
- Coventry, Kenny R. – Debra Griffiths – Colin J. Hamilton 2014. Spatial demonstratives and perceptual space. Describing and remembering object location. *Cognitive Psychology* 69:46–70. doi:10.1016/j.cogpsych.2013.12.001.

- Coventry, Kenny R. – Berenice Valdés – Alejandro Castillo – Pedro Guijarro-Fuentes 2008. Language within your reach: Near-far perceptual space and spatial demonstratives. *Cognition* **108/3**:889–895. doi:10.1016/j.cognition.2008.06.010.
- Csatár Péter – Tóth Enikő 2015. Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata. In Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.) *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Budapest: Loisir Könyvkiadó. 67–80.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function and Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Diessel, Holger 2006. Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar. *Cognitive Linguistics* **17/4**:463–489. doi:10.1515/COG.2006.015.
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In Claudia Maienborn – Klaus von Stechow – Paul Portner (szerk.) *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*. Vol. 3. Berlin, Boston: De Gruyter. 2407–2431.
- Dömötör Éva 2012. Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen. In Parapatics Andrea – Csernák-Szuhánszky Debóra (szerk.) *Félfúton 7*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 1–13.
- Egedi Barbara 2015. Változó struktúrák, versengő stratégiák: a mutató névmási módosítók esete. In Kenesei István – É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 107–132.
- Enfield, Nick J. 2009. *The Anatomy of Meaning. Speech, Gesture, and Composite Utterances*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jarbou, Samir Omar 2010. Accessibility vs. physical proximity. An analysis of exophoric demonstrative practice in spoken Jordanian Arabic. *Journal of Pragmatics* **42/11**:3078–3097. doi:10.1016/j.pragma.2010.04.014.
- Kemmerer, David 1999. „Near” and „far” in language and perception. *Cognition* **73/1**:35–63. doi:10.1016/S0010-0277(99)00040-2.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* **127/3**:314–325.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 309–347.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 231–258.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis and pragmatics. In Laurence Horn – Gergory Ward (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121.
- Meira, Sérgio – Angela Terrill 2005. Contrasting contrastive demonstratives in Tiriyo and Lavukaleve. *Linguistics* **43/6**:1131–1152. doi:10.1515/ling.2005.43.6.1131.
- Peeters, David – Zeynep Azar – Asli Özyürek 2014. The interplay between joint attention, physical proximity, and pointing gesture in demonstrative choice. In Paul Bello – Marcello Guarni – Marjorie McShane – Brian Scassellati (szerk.) *Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Cognitive Science Society (CogSci 2014)*. 1144–1149.

- Peeters, David – Asli Özyürek 2016. *This and That revisited: A social and multimodal approach to spatial demonstratives. Frontiers in Psychology* 7:222. doi:10.3389/fpsyg.2016.00222.
- Piwek, Paul – Robbert-Jan Beun – Anita Cremers 2008. „Proximal” and „distal” in language and cognition: Evidence from deictic demonstratives in Dutch. *Journal of Pragmatics* 40/4:694–718. doi:10.1016/j.pragma.2007.05.001.
- Scott, Kate 2013. *This and that*. A procedural analysis. *Lingua* 131:49–65. doi:10.1016/j.lingua.2013.03.008.
- Skarabela, Barbora – Shanley Allen – Thomas C. Scott-Phillips 2013. Joint attention helps explain why children omit new referents. *Journal of Pragmatics* 56:5–14. doi:10.1016/j.pragma.2012.08.003.
- Stevens, James – Yang Zhang 2013. Relative distance and gaze in the use of entity-referring spatial demonstratives: An event-related potential study. *Journal of Neurolinguistics* 26:31–45. doi:10.1016/j.jneuroling.2012.02.005.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics Vol 1. Concept Structuring Systems*. Cambridge: The MIT Press.
- Tátrai Szilárd 2017. A deixis. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4) Budapest: Osiris Kiadó. 953–980.
- Tóth, Enikő – Péter Csatár – Arina Banga 2014. Exploring Hungarian and Dutch gestural demonstratives. In Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visible Out There*. (Olomouc Modern Language Monographs 4) Olomouc: Palacký University. 607–625.
- Traunmüller, Hartmut 1996. Sound symbolism in deictic words. *Speech, music and hearing: quarterly progress and status report* 37/2:147–151.

A szerzőről

Tóth Enikő a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének egyetemi adjunktusa. Főbb kutatási területei a mód és a modalitás, a szemantika és a nyelvelsajátítás, valamint a kísérletes pragmatika.

Elérhetősége: toth.eniko@arts.unideb.hu